

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ДАНГАРА»**

Ba ҳукми дастнавис

ТДУ – 809.155.0 (575.3)

ТКБ – 81.2 – 2 (точик)

P – 44

РАҲМОНАЛИЕВ ЧОВИДОН ХУДОЁРОВИЧ

**ЛЕКСИКАИ «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ
ҒАЗЗОЛӢ**

ДИССЕРТАЦИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи иҳтисоси
10.02.01 – Забони тоҷикӣ**

**Роҳбари илмӣ:
д.и.ф. З. Мухторов**

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3-13
БОБИ I. ХУСУСИЯТХОИ ЛЕКСИКИИ «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗЗОЛӢ	
1.1. Оид ба забон ва услуби «Кимиёи саодат»	14-23
1.2. Таснифи вожагони асар аз рӯйи баромад	23-38
1.2.1. Калимаҳои аслӣ	38-48
1.2.2. Калимаҳои иқтибосӣ	48-49
1.2.2.1. Калимаҳои арабӣ	49-66
1.2.2.2. Калимаҳои туркӣ	66-68
1.2.2.3. Калимаҳои юнонӣ	68-72
БОБИ II. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ВОЖАГОНИ «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗЗОЛӢ	
2.1. Таснифоти истилоҳоти асар (динӣ, фалсафӣ, илмӣ, сиёсӣ ва тиббӣ).....	73-94
2.2. Таснифоти вожагон аз рӯйи ифодаи мафхумҳои гуногун.....	94-110
БОБИ III. ХУСУСИЯТХОИ МАЊНОИИ КАЛИМАҲО ДАР «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗЗОЛӢ	
3.1. Сермањнои лугавӣ.....	111-126
3.2. Муродифоти лугавӣ	126-138
3.3. Омонимҳои лугавӣ	138-147
3.4. Мутазодҳои лугавӣ	148-155
ХУЛОСА	156-162
ФЕҲРАСТИ МАНОБЕИ ИСТИФОДАШУДА	163-177

МУҚАДДИМА

Рисолаи диссертационӣ ба таҳқиқи лексикӣ-семантиկӣ ва баромади калимаҳо дар «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ бахшида шудааст. Дар осори ин мутаффакир вожаҳои зиёде корбаст шуданд, ки фарогири соҳаҳои муҳталифи чомеа мебошанд. Аз ин рӯ, таҳлилу тадқиқ ва баррасии таркиби лугавии осори ин мутафаккир муҳиму саривақтӣ ва арзишманд мебошад, зоро осори нағиси Фаззолӣ барои муайяну равshan кардани такомули таркиби лугавии забони адабии тоҷик зарур буда, дар асоси маълумоти асарҳои Фаззолӣ таърихи забони тоҷикро дар муқоиса ба ҳолати имрӯзai он муайян кардан мумкин аст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Омӯзишу баррасии таркиби лугавӣ, яке аз вазифаҳои мубраму муҳимми забоншиносии мусосири тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар таҳқиқи мо на танҳо низоми лугавии забони тоҷикӣ ва қонуниятҳои умумии рушди он, ҳамчунин ба қисмҳои алоҳидаи семантиկӣ, гурӯҳҳои лугавӣ ва маънӣ дикқат дода шудааст.

Яке аз василаҳои аслии омӯзиш ва баррасии лексика таҳлили забонии асару эҷодиёти шоирону нависандагон ба ҳисоб меравад, ки дар забоншиносии имрӯзи тоҷик таваҷҷуҳи хоссаро талаб менамояд. Бо баррасӣ ва таҳлили ҳусусиятҳои забонии эҷодиёти мутафаккирони тоҷику форс имконият фароҳам меояд, ки ҷанбаҳои мавзӯй ва семантикӣ, баромади калима ва ибораҳо муайян карда шуда, раванди ғанӣ гардидан таркиби лугавии забони тоҷикӣ ошкор карда шавад. Дар забони тоҷикӣ пажуҳишҳои назарӣ дар самти муайян намудани ҳусусияти забон ва тарзи баёни ин ё он мутаффаккиру адиб зиёд ба назар расад ҳам, омӯзиши таҳқиқи забон ва услуби осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ, маҳсусан шоҳкории ў – «Кимиёи саодат», то ба имрӯз аз масъалаҳои мубрам ва таҳқиқталаб дар забони тоҷикӣ маҳсуб мешаванд. Бояд зикр кард, ки нақшу мақоми адибону ҳакимони чудогона дар таҳаввулу рушди забони адабӣ назаррас мебошад.

Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ҳамчун мутафаккир бо осори худ дар таърихи забони тоҷикӣ саҳми босазо гузоштааст. Аз ин лиҳоз, метавон осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолиро чун оинаи инъикосгари забон дар як марҳилаи муайяни рушд ҳисобид.

Чунонки аз пажуҳишҳо маълум аст, забони тоҷикӣ яке аз забонҳои дорои таркиби луғавии устувор буда, саҳми адибону ҳакимон дар такомули он назаррасу муассир мебошад. Он гуна, ки академик Б. Ғафуров таъкид мекунад: «Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд, ки ба он лаҳҷаҳои Ҳурӯсону осиёимиёнагӣ асос гардидаанд. Аз ин рӯ забони адабии тоҷик ташаккул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд» [34,500].

Мероси арзишманди адабии гузаштаи мо дар садсолаҳои охир диққати олимону мутафаккирони зиёди бурунмарзиро ба худ ҷалб намудааст. Аммо дидгоҳи ин муҳаққиқон бештар ба ҷанбаҳои адабию бадеии ин осор нигаронида шуда, аммо аз ҷониби пажуҳишгарон ба баррасии ҳусусиятҳои луғавию забонии ин осори гаронбаҳо камтаваҷҷӯй зоҳир шудааст. Дар ин ҳусус забоншиноси рус Ю.А. Гвоздарев дуруст қайд намудааст: «Таркиби луғавии забон мувофиқи илму хиради ҳар як ҳалқ буда, шоҳиди зиндаи машғулиятҳои ҳаррӯза, сатҳ ва дараҷаи маълумотнокӣ, тарзи зиндагонии ҳаррӯза ва қисман робита ва алоқаҳои ў бо ҳалқҳои дигар мебошад» [26,107].

Ташаккулу такомули забони тоҷикӣ дар тули беш аз ҳазор сол ғувоҳи он аст, ки садҳо нобигаи суханвару сухангустари тоҷику форс аз худ осори муҳталифи назмиву насрӣ мерос гузоштаанд ва ин ганҷинаҳои бебаҳо дар ҳазинаи фарҳанги умунибашарӣ маҳфуз буда, аҳли башар дар мавриҷҳои зарурӣ аз он самаранок истифода мебаранд.

Яке аз ҷунин мутафаккирон Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ мебошад, ки аз бузургтарин суханвар ва сухангустар, адибу ҳаким ва олиму ҳидоятгари басо муваффақ муаррифӣ мешавад.

Дар диссертатсия ҷанбаҳои луғавӣ ва семантикий асари «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқи илмӣ қарор дода шудааст. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ (1058-1111) чунин зикр намудем, яке аз бузургтарин мутафаккирони тоҷику форс аст, ки дар инкишофи тамаддуни халқҳои Шарқи исломӣ нақши бузург дорад. Таъсири осори Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ аз ҷумла «Мақосид-ул-фалосифа», «Таҳофут-ул-фалосифа», «Кимиёи саодат», «Эҳё-ул-улум-уд-дин», «Ал-мунқиз мин-аз-зулол» ва «Насиҳат-ул-мулук»-и ў ба такомули афкори фалсафӣ, динӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ ва тасаввуфии халқҳои гуногун ва мутафаккирони равияҳои муҳталифи фикрӣ дар тули таъриҳи равшан мушоҳида мешавад.

Дар қатори дигар асарҳо, ки дар марҳилаи дуюми эҷодиёти мутафаккир эҷод шудаанд, «Кимиёи саодат» ном асари ў, аз дастнависи то ба мо расида ва бознаши он, ки имрӯз низ идома дорад, ҳамто надорад.

Ба ин тартиб, муҳиммияти омӯзиши мавзуи интихобгардидаро таҳқиқи воҳидҳои луғавӣ дар заминай матни бадеӣ, инчунин сатҳи нокифояи омӯзиши таркиби луғавии асарҳои Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ маҳсусан «Кимиёи саодат» аз назари забоншиносӣ ташкил медиҳад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуъ. Ҷанбаҳои муҳталифи забон, афкор ва осори Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ аз тарафи донишмандони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, муҳаққиқони Эрон ва Ӯарб мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст. Дар ин самт метавон номи муҳаққиқон А.Е. Кримский, В.В. Бартолд, Е.Э. Бертелс, И.П. Петрушевский, С.Н. Григорян, А.А. Игнатенко, А.С. Кирабаев, Г.М. Керимов, А.Э. Шмидт, В.В. Наумкин, (муҳаққиқони рус); Б. Ғафуров, А.М. Баҳоваддинов, М.С. Осимӣ, М. Диноршоев, З. Вазиров, А.А. Шамолов, З. Диноршоева (муҳаққиқони тоҷик); М. Иқбол, М. Шариф,

3. Сафо, С. Нафисӣ, Ш. Нуъмонӣ, Ф.И. Динонӣ, Абуато ар-Рифоӣ, Ал-Олусӣ (муҳаққиқони эронӣ ва араб)-ро ном гирифт.

Чунонки «таҳиягарони чопи «Кимиёи саодат» дар сарсухани он оид ба забони асар навиштаанд, «Кимиёи саодат» аз бузургтарин асарҳои Фаззолӣ буда, бо забони модарии мутафаккир – тоҷикӣ-форсӣ навишта шудааст. Қимати ин асар аз он ҷиҳат ҳам зиёда гардид, ки дар рушди забони илмии тоҷику форс мақоми арзанда ишғол кардааст. Дар робита ба ин масъала бояд таъқид кард, ки забони «Кимиё» нисбатан сода ва равону дилчашп аст» [177,41].

Таҳлили мавзӯй ва хусусиятҳои луғавӣ-семантикий вожагон дар осори нависандагон аз тарафи муҳаққиқони зиёде пажуҳиш шудаанд. Ҳамчунин қайд кардан ба маврид аст, ки масъалаи танзими истилоҳ ва истилоҳсозӣ аз тарафи забоншиносони тоҷик, ба монанди Ш. Рустамов, М. Шукuroв, муҳаққиқони риштаи лексикология ва семантика дар забони адабиёти классикии тоҷик М. Қосимова, С. Ҳалимов, Д. Ҳочаев, М. Саломов, Ш. Ҳайтова, Ф. Шарифова, С. Сулаймонов, Ф.Р. Амонова, Р.Faффоров, Т.К. Ҷӯраев, Қ. Олимов ва дигарон мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст.

Чунонки ишора шуд, дар диссертатсия ҷанбаҳои забонии асари «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ аз ҷумла, забон ва тарзи баёни муаллиф, вожаҳо аз назари мавзӯй, ҷанбаҳои луғавӣ-семантикий калимаҳо ва ибораҳои асар мавриди омӯзиши илмӣ қарор дода шудаанд.

Робитай таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзуъҳои илмӣ. Таҳқиқ ва пажуҳиши вижагиҳои луғавию маъноии манобеи гуногуни адабӣ ва маҳсусан осори бадеию ахлоқӣ ва таърихио фалсафии адабону ҳакимони гузаштаи тоҷик дар доираи концепсияҳои забоншиносии тоҷик ва умуман забоншиносии муосир бешаку тардид маҳаки асосии омӯзиши забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар барномаҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ ва умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва

дар баробари ин дар нақшаҳои илмии марказҳои таҳқиқотӣ лексика ва семантика аз самту риштаҳо ва қисматҳои муҳими тадрису таҳқиқ муаррифӣ мешавад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқоти ба лексика ва маъно баҳшидашуда дар диссертатсияи мазкур мустақиман бо барномаҳо ва мавзуъҳои илмӣ алоқамандӣ ва ҳамбастагии ногусастаний дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мо дар диссертатсия мақсад гузоштем, ки хусусиятҳои луғавию семантикий «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолиро ҳаматарафа ва ба таври мунаzzам таҳқиқу баррасӣ намоем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои иҷрои мақсади мазкур мо мақсади зерин гузоштем:

- омӯзишу таҳлили забон ва услуби баёни Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар «Кимиёи саодат»;
- таснифи дақиқ ва низомноки вожагони «Кимиёи саодат» аз лиҳози баромади забонӣ;
- муайян намудани калимаҳои аслӣ ва истифодаи онҳо дар «Кимиёи саодат»;
- муайян ва таҳлилу баррасии калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ ва юнонии асар;
- таснифоти мавзуии истилоҳоти соҳаи дин, фалсафа, илм, сиёsat ва тиб дар «Кимиёи саодат»;
- омӯзиш ва таснифоти вожагон аз рӯйи ифодаи мағҳумҳои гуногун: вожагони ифодагари номи ашхос, номгузории узвҳои бадани инсон (анатомия), молу ашё, воситаҳои меҳнат, растаниву гиёҳ (фитонимҳо), номи ҳайвонот (зоонимия), чирмҳои осмонӣ, рангҳо, таъм, ҳаҷм, мавзеъҳо, сару либос, анъана ва расму русум (этнографизмҳо), силоҳ;
- муайян ва таҳлили калимаҳои сермаъно, ки дар асар мавриди истифода қарор дода шудаанд;

- ошкор намудани синонимия ҳамчун падидаи забонӣ дар асар ва таҳлил намудани онҳо дар мувофиқат бо меъёрҳои забонӣ;
- муайян ва таҳқики омонимҳо дар асар ва асоснок намудани онҳо мувофиқи қоидаҳои забонӣ;
- муайян ва омӯзиши антонимҳо дар асар ва муқаррар кардани онҳо аз назари мавзуъ.

Объекти таҳқики диссертациониро баррасии хусусиятҳои семантикую маънои «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқик. Предмети таҳқики кори диссертационӣ баррасии лексикаи «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ мебошад.

Асосҳои назарии таҳқик. Зимни таҳқики диссертасия пажуҳишӣ таҳқиқоти забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ, ба монанди В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, Д.Н. Шмелёв, Л.С. Пейсиков, А.Л. Новиков, Д.Э. Розентал, Б. Ниёзмуҳаммадов, Н. Маъсумӣ, Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Б. Камолиддинов, Ҳ. Маҷидов, С. Ҳалимов, Д. Хоҷаев, Т. Шокиров, Ш. Қабиров, З. Мухторов, Ш. Исматуллозода, Ф. Шарифова, М. Саломов, Ж. Гулназарова истифода шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқик. Дар рафти таҳқики мавзуъ, асосан, усули таҳлили миқдорӣ (статистикӣ), таснифотӣ, семантикӣ ва сохторию тавзехӣ истифода шудааст. Илова бар ин, дар доираи таҳқиқоти мазкур методҳои таҳлили луғавӣ, таҳлили таркибӣ ва таҳлили таснифоти луғавӣ мавриди истифода қарор дода шуданд. Ҳамчунин, қоида ва меъёрҳои умумии муайян намудани услуб, таркиб, маънои калима ва ибораҳо истифода шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқик. Ба сифати сарчашмаи асосии таҳқик матни бо хатти срилик баргардоншудаи «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ иборат аз 2 чилд (Душанбе, 2008) ва матни форсии «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ иборат аз 2 чилд, ба

кӯшиши Ҳусейн Хидеви Ҷам (Техрон, 1380 ҳичрӣ) қарор гирифтааст. Ҳамзамон мо ҳангоми шарҳу тавзехи вожагону ибороти асар, аз як силсила сарчашмаҳои мұттамади лексикографӣ, аз қабили «Ғиёс-ул-лугот», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Луғати фурс», «Туҳфат-ул-аҳбоб ё «Фарҳанги Ҳофизи Ӯбахӣ», «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ», «Фарҳанги форсӣ», «Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик» истифода бурдем.

Навғонии илмии таҳқиқ. Дар диссертатсияи мазкур бори аввал лексикаи «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Мұхаммади Ғаззолӣ аз ҷиҳати соҳтори маънӣ мавриди таҳқиқи муқаммал қарор дода шудааст. Зимни омӯзиши пурраи лексика ва баромади онҳо муайян гардид. Дар диссертатсия хусусиятҳои маъноии вожаҳо низ муайян карда шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- Услуби баёни Абуҳомид Мұхаммади Ғаззолӣ бештар бо муайян намудани сабаби навиштани асар алоқаманд аст. Муайян карда шуд, ки мақсади асосии навиштани асар дар чӣ зоҳир мегардад. Мувофиқи ҳадафи гузошташуда услуби баёни муаллифи «Кимиёи саодат» муайян карда шуд. «Кимиёи саодат» дар замоне навишта шудааст, ки аксари муҳаққиқон осори худро бо забони арабӣ таълиф менамуданд. Ба хотири оммафаҳм шудани асари худ Абуҳомид Мұхаммади Ғаззолӣ кӯшиш намудааст, ки дар асар бештар калимаҳои аслиро истифода намояд. Ҳамчунин, барои пургановат намудани забони асар ва услуби баён муаллиф калимаҳои арабӣ, юнонӣ ва туркиро, ки дар он давра дар байни мардум васеъ паҳн гардида буданд, мавриди истифода қарор додааст.

- Таҳлили маводи таҳқиқӣ нишон дод, ки аксари вожагони «Кимиёи саодат»-ро калимаҳои асли ташкил медиҳанд. Бо назардошти замони навишта шудани асар метавон зикр намуд, ки калимаҳои асли дар ҳолатҳои зарурӣ корбаст шудаанд.

- Дар забони муосири точикӣ қабатҳои мухталифи манбай мушоҳида мешаванд. Дар таркиби луғавии забони точикӣ дар қатори калимаҳои аслӣ, ки миқдори муайянро ташкил медиҳанд, миқдори зиёди калимаҳо аз забонҳои дигар ворид шудаанд. Аммо зикри ин нукта бамаврид аст, ки ин калимаҳоро имрӯз калимаҳои бегона шуморидан дуруст нест, зеро онҳо аз забони аслии худ дур шуда, ба меъёрҳои истеъмолии забони точикӣ пурра мутобиқ шудаанд. Ин аст, ки таркиби вожагони «Кимиёи саодат»-ро миқдори зиёди калимаҳои арабӣ, юнонӣ ва ба андозае туркӣ ташкил медиҳанд. Замони таълифи «Кимиёи саодат», ки ба забони форсии точикӣ иншо шудааст, истифодаи чунин калимаҳои иқтибосӣ зарур буд, зеро бе корбурди онҳо муаллиф наметавонист андешаву назари худро ба пуррагӣ ва ба таври дақиқ иброз намояд.

- Гурӯҳҳои мавзӯй аз нуқтаи назари баромади таърихӣ ва аз нигоҳи рушди семантика ва имкониятҳои калимасозӣ нисбат ба дигар категорияҳои нутқ қадима буда, дар муошират талаботи зиёд ба онҳо мавҷуд аст. Дар заминаи таҳлилу баррасии «Кимиёи саодат» истилоҳоти динӣ, фалсафӣ, илмӣ, сиёсӣ ва тиббӣ ба таври густурда ва амиқ мавриди баррасӣ қарор дода шуд.

- Омӯзиш ва таснифоти вожагони «Кимиёи саодат» аз рӯйи ифодаи мафҳумҳои гуногун нишон дод, ки вожагони асар аз ҳайси мавзӯй ва мафҳум басо ғанӣ буда, дар сарҳати онҳо номи ашхос, узвҳои бадани инсон (анатомия), молу ашё ва воситаҳои меҳнат, растаниву гиёҳ (фитонимҳо), номи ҳайвонот (зоонимия), цирмҳои осмонӣ, рангҳо, таъм, ҳаҷм, мавзеъҳо, сару либос, анъана ва расму русум (этнографизмҳо), силоҳ) ва ғайраҳо қарор доранд.

- Баррасӣ ва таҳлили услуги тавлиди маънои нав ва муқоиса намудани моҳият ва хусусиятҳои он бо калимаҳои таркиби «Кимиёи саодат» нишон дод, ки тамоми ин роҳу усулҳои ташаккули маънои калимаҳо дар асар самаранок истифода шудааст. Калимаҳои алоҳида бо

маъноҳои гуногун истифода шуда, ба ин васила фасоҳати забони асарро таъмин кардаанд.

- Мавқеъҳои истифода, вазъи ифодаи эҳсосот ва ҳамнишинии бомавриди калимаҳои синонимӣ арзиши хоссаи онҳоро ба вуҷуд меоваранд, ки дар вижагиҳои нотакори маъноии калимаҳо ва дар ҷанбаҳои фарқунандай онҳо зоҳир мегардад. Дар «Кимиёи саодат» мувофиқи мазмун ва ифодаи ҳолати эҳсосот, яке аз калимаҳои силсилаи муродифӣ истифода гардидааст, ки мазмуну мундариҷаи умумии матнро фароҳтар ва дарку фаҳмиши онро сода менамояд.

- Дар забони тоҷикӣ роҳҳои муҳталифи тавлиди калимаҳои нав мавҷуд аст, ки ҳамчун омонимҳо баромад менамоянд. Таҳлили матни «Кимиёи саодат» нишон дод, ки дар асар аксари роҳҳо ва воситаҳои тавлиди калимаҳои омонимӣ ба таври ҷолиб истифода шудаанд.

- Ҷанбаи дигари муҳимми гурӯҳи лексикӣ ва ифодаи маъно антонимия ё худ калимаҳои мутазод ба ҳисоб мераванд, ки дар онҳо тағовут нисбат ба монандӣ бартарӣ дорад. Маънои муҳолиф ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимми ифодаи муъҷази фикру ақида баромад менамояд. Дар «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ калимаҳои зидмаъно бо тақозои андеша истифода шуда, тарзи соҳти онҳо то андозае фарқ менамояд ва вижагиҳои хоси услубию маънӣ мебошанд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ дар ҷамъbastnamоии корҳои илмии муҳаққиқон, ки ба коркарди масъалаи хусусиятҳои лугавию семантиկӣ ва услубию маъноии вожагон, омӯзиши маъноии калимаҳо дар асарҳо, таҳлили лугавии матн баҳшида шудаанд, зоҳир мегардад, ки ба таҳлили лугавӣ дар асар имкон медиҳад. Таҳқиқоти мазкур имкон медиҳад, ки муносибатҳои нав дар таҳлили маъноиву услубии матн коркард карда шавад.

Натиҷагириҳо аз ин таҳқиқ назарияи илми лексикологияи тоҷикро боз ҳам мукаммалтар намуда, дастовардҳои он барои таълифи китобҳои

дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ оид ба лексикология ва тартиб додани луғатҳои соҳавӣ метавонад чун мавод истифода шаванд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Лексикаи «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи диссертатсия дар таҳқиқи баанҷомрасида лексикаи «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолиро бо сатҳи навгонии илмии таҳқиқоти диссертационӣ, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои ҷумҳурияйӣ ва байналхалқӣ асоснок кардааст. Ӯнвонҷӯй барои таҳқиқи мукаммал ва самаранок маводи фаровони амалӣ ва назариро таҳлилу баррасӣ карда, мағҳум ва таъбироту ифодаҳои нави илмиро вориди пажуҳиш гардонидааст. Ҳамзамон муҳаққиқ натиҷаҳои бадастовардаи илмии ҳудро дар раванди таълим барои донишҷӯён ва мутахассисони соҳа бо баргузор намудани машғулиятҳои амалӣ ва семинарҳои таҳассусӣ дар дарсҳо ба шакли маводи таълимӣ пешниҳод намудааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мундариҷаи асосии диссертатсия бо баромад ва маърузаҳо дар конфронсҳои сатҳи донишгоҳиву ҷумҳурияйӣ ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба табъ расидаанд, инъикос шудааст.

Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Ҳулосаҳои асосии диссертатсия дар 5 мақолаи дар маҷаллаҳои тақризшаванди КОА-и ФР ва КОА-и назди Президенти ҶТ ба чоп расидаанд. Диссертатсия дар кафедраи забон ва адабиёти тоҷикии Дошишгоҳи давлатии Дангара ба анҷом расонида шуда, он дар ҷаласаи муштараки кафедраи забон ва адабиёти тоҷикии Дошишгоҳи давлатии Дангара ва кафедраи забони тоҷикии Дошишгоҳи давлатии Боҳтар ба номи Носири Ҳусрав дар санаи

28-уми январи соли 2022 (протоколи №6) муҳокима гардида, барои дифоъ ба марҳилаҳои минбаъда пешбарӣ гардидааст. Аз санаи 12-уми майи соли 2022 (протоколи №10) дар Шуруи олимони факултети филология ва рӯзноманигории Донишгоҳи давлатии Дангара диссертатсия мавриди муҳокима қарор дода шуда, бо дастгирии муқарризони холис ва аъзои Шуруи олимони факултет барои муҳокима ва дифоъ тавсия шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб бо фарогирии 8 фаслу 5 зерфасл, хулоса ва феҳрасти манобеи истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 177 саҳифаи чопи компьютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ХУСУСИЯТХОИ ЛЕКСИКИИ «КИМИЁИ САОДАТ»-И

АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ФАЗЗОЛӢ

1.1. Оид ба забон ва услуби «Кимиёи саодат»

Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ аз зумраи он мутафаккироне мебошанд, ки бо осори гаронмояи динию ахлоқии хеш маълуму машҳур аст. Омили асосии зуд шуҳратманд гардидани ӯ баёни андешаҳои ҷолиб ва ибратбахшу ибратомӯз мебошанд, ки тавассути осораш ба хонанда пешниҳод шудаанд.

Осори мутафаккири бузурги асримиёнагии тоҷик Абуҳомид ал-Фаззолӣ ат-Тусӣ (1058-1111) то ба имрӯз осори арзишманҷарини ғоявии фарҳангӣ ва адабию илмии олами муосир маҳсуб мешавад. Ба қалами ал-Фаззолӣ асарҳои зиёди машҳури фалсафӣ, ҳуқуқӣ, мантиқ, теологӣ ва суғизм тааллук дорад. Ал-Фаззолӣ то ба имрӯз яке аз мутафаккирони пурмаҳсул боқӣ мондааст. «Муҳаққиқон қайд менамоянд, ки агар миқдори саҳифаҳои асарҳои машҳури ӯро бо рӯзҳои зиндагии мутафаккир тақсим намоем, муайян карда мешавад, ки ӯ дар як рӯз чор саҳифа эҷод кардааст» [182,412].

Эҷодиёти Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ то ба имрӯз мероси арзишманди ғоявии ислом ба ҳисоб рафта, асарҳои машҳури ӯ ба улуми фалсафа, ҳуқуқ, мантиқ, суғизм баҳшида шудаанд. «Кулли эҷодиёти мутафаккирро метавон ба ду марҳила ҷудо намуд. Якум, эҷодиёти муаллифро то бухрони маънавӣ (дар соли 1095) шартан марҳилаи бағдодӣ мешуморанд. Дуюм, эҷодиёти муаллиф пас аз бухрони маънавӣ, сараввал дар давраи муҳочират, сипас дар давраи гӯшанишинӣ ва дур гардидан аз ҳаёти иҷтимоӣ дар Тӯс ва Нишопур то марги муаллиф дар соли (1111), ки шартан марҳилаи хурсонӣ унвон шудааст. Осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар ин заминай умумии таърихӣ, албатта, барои ҳар як матни алоҳида тафсилот ва ҷузъиёти худро тақозо дорад, ки омил ва сабабҳои ангезандай пайдоиши он ба ҳисоб меравад» [181,10].

Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ тамоми роҳу равиши маърифатро бо азхудкунӣ ва омӯзиши ҳақиқати воқеӣ ва динӣ истифода намуда, дар таҳқиқи улуми исломӣ такони бузург баҳшид ва барои таҳқиқоти минбаъдаи исломшиносӣ роҳ қушод. Ин буд, ки аз осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ аксари бузургони илму фалсафа илҳоми тоза гирифта, дар асоси онҳо инкишофи минбаъдаи фалсафа ва қаломро таъмин намуданд. Осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ боиси шуҳрат ва маъруфияти ў на танҳо дар кишварҳои форсизабон, балки дар тамоми қаламрави ҷаҳони ислом гардидаанд.

Дар давраи зиндагии Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ илму фарҳанг ва баҳсҳои динӣ хеле рушд намуда, масъалаҳои мазҳабӣ аз ҷумлаи асоситарин мавзуоти баҳсҳо ба ҳисоб мерафтанд. «Дар ин давра фиқҳи аҳли суннат ва ҷамоат рушд намуда, дар доираи ду мазҳаб – мазҳаби Абуҳанифа ва Имом Шоғеъ таҷассум меёфт» [177,12]. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба эҳёи улуми динӣ рӯй овардани Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ маҳз ҳодисаву падидаҳои замони ў, шиддатнок гардидани муборизаи байни фирқаҳои исломӣ, рушди илм ва вусъати баҳсҳои фиқҳиву исломӣ ба ҳисоб мераванд.

Орои фикрӣ ва назарияи ҷаҳоншиносии Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ бар мабнои илми қалом бунёд ёфтааст. Аммо, бо ин ки масъалаҳои қаломро Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар заминаи фалсафа бунёд намудааст, худи фалсафаро рад намудааст. Инкор намудани фалсафа аз ҷониби Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ то ба он дараҷа таъсироти худро бар ҷой гузошт, ки дар ҷаҳони ислом дар давоми асрҳои минбаъда фалсафа чандон эътибори қаблии худро аз даст дод. Аммо истифодаи усуљҳои фалсафӣ ва мантиқӣ дар баррасии масъалаҳои динӣ ҳамчунон мавқеи устуворро қасб намуданд.

Ҳамин тарик, «дар таърихи адабиёту фарҳанг ва хосатан фалсафа Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ҳамчун файласуфи шаккок шинохта шудааст, ки дар раванди маърифат ба дониш, ки аз роҳи маърифати ақлӣ

ҳосил шудааст, ба назари шубҳа менигарад, зеро дар он, ба қавли худи Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ номукаммалие дар маърифати олам ва мамониате барои дарки ҳақиқат вучуд дорад» [179,74].

«Кимиёи саодат» дар марҳилаи хурросонӣ, пас аз бозгашт аз саёҳат ба Тӯс дар байни солҳои 1102-1106 навишта шудааст. Ин асар бо забони форсии тоҷикӣ навишта шудааст, зеро ин забон – забони давлатӣ ва ба таври мунтазам забони илм мегардид.

Дар радифи дигар асарҳои Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ, ки дар марҳилаи дуюми зинадагиаш таълиф шудаанд, асари машҳури ў «Кимиёи саодат» мақоми хос дорад, ки ин андешаро рӯйхати дастнависҳои то ба мо расида ва бознашри он, таъйид мекунад.

Дар маҷмуи дастнависҳои нисбатан бузург ҳадди ақал 3-4 номгӯйи дастнависи асари мазкур мавҷуд аст. Чунин ҳолат натанҷо шуҳрат ва нуғузи муаллиф ва услуби баёни «Кимиёи саодат», инчунин бо раванди коҳиҷ ёфтани аҳамият ва таъсири забони арабӣ ва эҳёи анъанаҳои забону фарҳанги форсиро бозтоб медиҳад.

Илова бар ин, санаҳои дастнавис шудани асар нишон медиҳад, ки «аз асри XII инҷониб ба «Кимиёи саодат» талаботи маънавии доимӣ мавҷуд буд. Чунин вазъият аз хонданитарин асар будани «Кимиёи саодат» дар бозори зеҳни минтақаи забони форсӣ ва ҳатто васеътар аз он шаҳодат медиҳад. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки аз тарафи мутафаккире, ки муддати муайян бо забони арабӣ эҷод менамуд, аввалин маротиба асаре бо забони модарӣ иншо мешавад, ки ба доираҳои васеи ақшори чомеа пешниҳод мегардад» [23,91].

Ба сабаби мавҷуд набудани тарҷумаи пурра ва комили «Кимиёи саодат» ба забонҳои аврупойӣ ин асар то солҳои наздик ҳамчун шакли кутоҳнамудаи “Ихъя-ул-улум ад-дин” – китоби ҷорҷилдаи муаллиф бо забони арабӣ маҳсуб мешуд. Тарҷумаи «Кимиёи саодат» аз забони арабӣ ва урду танҳо вазъиятро мураккаб гардонид. Ҳарчанд ки зимни муқоисаи ин ду асар тафовуте байни онҳо на танҳо дар муқаддимаи

муаллифи он ба таври дақиқ мушохидада мешавад, ҳамчунин, тафовут дар муқойсай мундариҷа ва соҳтори ин асарҳо низ ба назар мерасад.

Дар тафовут ба асарҳои дигари таълифнамудаи Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ, ки дар онҳо муқаддимаи муаллиф ба назар намерасад ва ба ҷойи он аз тарафи нашрияҳои асримиёнагӣ фишурдаҳои кутоҳ доҳил карда шудааст. «Кимиёи саодат»-ро Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ китобат карда, муқаддимаи виже низ бар он афзудааст.

Аз ин хотир, тағйироти назарраси «Кимиёи саодат» дар қиёс бо “Иҳҳа-ул-улум ад-дин”, дар пешгуфтори он инъикос гардидааст. Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар пешгуфтор дар мавриди шахсияти худ – ба ҳайси муаллифи асар, сабабҳои таълифи асар ва масоилу мавзуоти мавриди баҳс қарор гирифта, сухан меронад. «Дар чунин ҳолат барои Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ як қатор одатситетихо ва аз анъаноти марсум ё худ услубҳои муаллифӣ хос аст» [181,13-14].

Барои муайян намудани хусусиятҳои хоси забон ва услуби баёни Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар «Кимиёи саодат» зарур аст, аввал сабабҳои навишта шудани асар, барои қадом гурӯҳи аҳолӣ пешбинӣ шудани он ошкор карда шавад. Зоро маҳз дар ҳолати муайян намудани масоили мазкур забон ва услуби баёни муаллиф дар аксари мавридҳо муайян карда мешавад.

Чунонки маълум аст, ҳеч асар бесабаб ва бидуни ангезаҳои дохилии муаллиф навишта намешавад. Барои навиштани он ҳамеша сабабҳои ҳавасмандӣ мавҷуд аст, ки бо шароити беруна ё бо ангезаи дохилии муаллиф алоқаманд мебошанд. Чунин омилҳо ба тамоми асарҳои Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ таъсиргузор аст.

Донишманди маъруфи Эрон М. Муин дар таълифи асар бо забони форсӣ, ду сабаби асосиро таъкид намудааст. Аввалан ӯ қайд менамояд, ки «Оммаи мардум ва ҳатто табақаи мутавассит аз забони арабӣ ҷуз он, ки марбут ба фароизи динӣ буд, ҷизе намедонистанд, бинобар ин, китобе, ки барои истифодаи ин табақот навишта мешавад, ногузир

мебоист ба забони модарии онҳо таълиф шавад». Баъдан, илова менамояд, ки «ғолиби шоҳон ва умаро аз забони арабӣ оғаҳии кофӣ надоштанд ва муаллифону мусаннифон ногузир буданд, ки осори худро ба забони форсии дарӣ нависанд» [129,37].

Ба андешаи мо, дар таълифи «Кимиёй саодат» ин ду омил тавъям мебошанд. Зоро он замон дониши динии аксари мардум дар сатҳи паст қарор дошт ва зарурат пеш омада буд, ки асаре бо забони форсии дарӣ эҷод шавад, то авомро бо аносир ва арзишҳои исломӣ шинос намояд.

Услуби баёни Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ бештар бо муайян намудани ҳадаф ва сабаби навишта шудани асар алоқаманд аст. Ба андешаи мо мақсади асосии навиштани асар муайянсозандай услуби баёни муаллиф аст, зоро ба ин васила, услуби баёни муаллиф муайян карда мешавад.

Дар пешгуфтори асарҳои худ, ҳамчун олимӣ маъруф ва муаллифи асарҳои зиёд, Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ номи худро, он гуна ки дар сарчашмаҳои илмию динии он замон қабул гардида буд, дарҷ намекунад ва ҳатто дар бандҳои алоҳида ба асарҳои пешинаи ба ҳама маълуми худ такя менамуд. Чунин дурравӣ аз намунаҳои мавҷуда носихони асримиёнагиро маҷбур менамуд, ки дар дафъаҳои такрории нусхабардорӣ пеш аз матни муаллиф матлаби иловагии «Чи тавре ки Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ қайд менамояд»-ро илова намоянд.

Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ ҳамеша таъкид менамояд, ки асари ў ба ашҳоси мушаххас равона шудааст, яъне хонандагони асари ў кихо ҳастанд. Маҳз ба хонандагони асари мушаххас мураккабӣ ё сода будани услуби баён, истифодаи васеи иқтибосоти арабӣ ё баръакс тарҷумаи ин иқтибосҳо, ҳамчунин, матнҳои намунавӣ ва хулосаҳои муаллиф вобаста аст. Қайд намудан зарур аст, ки бардошти муосир оид ба хонандагони асар аз фаҳмиши Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ нисбат ба ин масъала чандон тафовуте надорад. Ин омил на танҳо бо мундариҷа ва услуби

баён, балки бо намунаҳои нутқ ҳам, ки дар пешгуфторҳо, ба монанди «мақсади китоб...» истифода шудаанд, тасдиқ карда мешавад.

Зикри ин нукта ба маврид аст, ки дар аксар ҳолат Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ зери танқиди шадид қарор дода шудааст. Ба он сабаб, ки ў дар вақти навиштани асар, ки барои аҳли фалсафа равона гардидааст, ба монанди файласуф менависад ва дар ҳолати баҳс бо диндорон худро ҳамчун диндор нишон медиҳад.

Ба назари мо ин муносибат, баръакс, аз қобилияти нодири муаллиф дар баҳс бо хонандагони осори худ ва муросо ба сатҳи фаҳмиши онҳо шаҳодат медиҳад. Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ таҷрибаи бузурги омӯзонидан ва муошират бо қиширҳои гуногуни чомеа буда, чунин тарзи муносибатро мудом риоя мекард. Бар асари ин, ў доимо ҳадиси машҳури «Бо одамон ба сатҳи фаҳмиш ва идроки онҳо суҳбат қунед»-ро иқтибос меовард. Масалан, Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ дар яке аз навиштаҳои худ чунин қайд намудааст: «Гап дар он нест, ки бо онҳо чизеро гӯем, ки ба ҳақиқат мухолиф аст. Гап дар он аст, ки ба онҳо чизеро гӯем, ки онҳо метавонанд дарк намоянд ва қобилияти фаҳмиши онро доранд, оид ба он ки онҳо ба фаҳмиш қобилият надоранд, бояд ҳомӯширо ихтиёр намоем» [180,17].

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки маҳз доираи хонандагон омили муайянкунданаи мазмуну мундариҷа, забони сода ё муракқаби асар ва умуман услуби баёни маҳсуси Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ ба ҳисоб меравад.

Эҷоди «Кимиёи саодат»-ро асоснок намуда, Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ оид ба хонандае сухан меронад, ки аз хонандаи эҷодиёти ў бо забони арабӣ тафовут доранд. Масалан, хонандагони «Эҳё-ул-улум-ад-дин» уламои таҷрибадор, ҳамкорон ва мухолифони Абуҳомид Мұхаммади Фаззолӣ буданд. Ба фарқ аз онҳо, хонандагони «Кимиёи саодат» забони арабиро танҳо дар сатҳи номукаммал медонанд ва бешубҳа ба доираҳои илмӣ тааллуқ надоранд. Китоби мо ба оммаи ҳалқ

нигаронида шудааст, ки фаҳмишу даркнамоиро бо забони форсии дарӣ талаб менамояд. Аз ин хотир, сухан бояд аз доираи фаҳмиши онҳо берун наравад» [181,17-18].

Ҳамин тариқ, дар асоси гуфтаҳои худи муаллиф ва таҳлили матнҳои «Кимиёи саодат» ба таври мушаххас доираи хонандагони ин асар муайян карда шудааст. Ин асар барои ашҳоси одӣ аст, ки ҳанӯз ба омӯзиши нозукиҳои динӣ фуру нарафтаанд ва ба ҳаёти ҳаррӯзаи худ машғуланд, пешниҳод шудааст. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ ба чунин афрод китоби сода ва фаҳморо ба забони форсии тоҷикӣ эҷод кардааст. Дар тасаввuri муосирон аз эҳтимол дур нест, ки ин асар ба адабиёти илмӣ-оммавӣ мансуб карда шавад.

Дар муқаддимаи китоб аз чаҳор масъала, худшиносию худошиносӣ ва дунёшиносию оҳиратшиносӣ сухан меравад. Матни «Кимиё» монанди матни «Эҳё» ба чаҳор руҳн: ибодот, муомалот, муҳлиқот, мунциёт тақсим мешавад. Дар рубъи ибодот, бар хилофи китобҳои фиқҳӣ, Ғаззолӣ ба зоҳири ибодот напардохтааст, балки дар ҳама ҷо фалсафаи ибодоту маонии онҳоро низ мавриди баҳс қарор медиҳад.

«Пас аз омода шудани баҳше аз «Гузидай Кимиё», ношир тағири раъй дод ва бо интишори ҳамаи китоб дар ду муҷаллад мувоғиқат кард, ба ин шарт, ки ба ҷойи сабти нусхабадалҳо дар пойи ҳар сафҳа вожаҳои душвормаънӣ шавад ва бархе нукоти дастурӣ ишора гардад, то китоб барои ҳамаи донишомӯзону донишҷӯёни алоқаманд ба мутуни куҳани форсӣ ба осонӣ қобили истифода бошад» [177,76-77].

Ҳамин тариқ, услуг ва забони «Кимиёи саодат» равон ва ба фаҳм наздик буда, барои омма пешбинӣ шудааст. Худи Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ авомил ва муҷиботи ба содагӯйӣ пардохтанашро чунин шарҳ додааст: «Ва мо андар ин китоб ҷумлаи ин чаҳор унвон ва ҷиҳил асл шарҳ кунем аз баҳри порсигӯён ва қалам нигоҳ дорем аз ибороти баланди мунғалиқ ва маонии борику душвор, то фаҳм тавон кард. Ва агар касеро рағбат ба таҳқиқею тадқиқе бошад барои ин, бояд аз кутуби

тозӣ талаб кунад, чун китоби «Эҳё-ул-улум-уд-дин» ва китоби «Ҷавохир-ул-Қуръон» ва тасонифи дигар, ки дар ин маънӣ ба тозӣ карда омадааст, ки мақсуди ин китоб авоми халқанд, ки ин маънӣ ба порсӣ илтимос карданд ва сухан аз ҳадди фаҳми эшон дарнатавон гузошт» [177,90].

Чунонки маълум мешавад, ин алломаи бузург ба забони тоҷикии форсӣ афзалияти хосеро қоил буда, бо таълифи асарҳои худ дар рушду нумуи забони арабӣ низ нақши бузурге доштааст. Дар ин раванд яке аз вижагиҳои назарраси тарзи баёни Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар «Кимиёи саодат» аз он иборат аст, ки ӯ ҷуз аз он ки вожаҳои зиёди асили форсии дариро истифода кардааст, дар корбурди муродифоти форсию арабӣ низ саъи зиёд намудааст. Чунончи дар ин маврид вожаҳое амсоли **анбоз** – шарик, рафиқ, ҳамдаму ҳамроз [168,63], **ҷон** – олами рӯҳии доҳилии инсон, ки ҳамчун як ҷизи шартӣ ва мавҳум тасаввур мешавад ва онро сабаби зиндагӣ мешуморанд, рӯҳ, равон [169,600], **ҷунбонидан** – ҷизеро ба ҷунбиш даровардан, ҷизеро ба ҳаракат даровардан (андохтан) [169,608], **ҷигунағӣ** – кайфият, ҷунӣ, ҷи хел будан, ҷи тавр будан [169,549], **ҳост** – иродаро метавон мисол овард, ки бо ҳам муродифанд [169,452].

Баёни ин нукта ба маврид аст, ки «Кимиёи саодат» аз арзишмандрарин асарҳои Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ба ҳисоб меравад, ки бо забони ноби форсии тоҷикӣ иншо шудааст. Ин асар дар бораи масъалаҳои динӣ ва ахлоқӣ баҳс намуда, дар он луғату истилоҳоти форсии дарӣ ва ё таркиботи арабиву форсии бисёре мавҷуд аст, ки дар осори мутафаккирони пеш аз вай дида мешаванд [98,111].

Масалан: Бидон, ки ту оғаридай ва туро Оғаридгоре ҳаст, ки Оғаридагори ҳама оламу ҳар чи дар ҳама олам аст, Ӯст ва яке аст, ки Вайро **шарикӯ анбоз** нест ва Ягона аст, ки Вайро ҳамто нест... [177,209]. Ва агар ҳоҳӣ, ки бидонӣ, ки раво бошад, ки ҷизе бувад, ки **ҷигунағиро** ба вай роҳ набувад, дар ҳақиқати худ нигар, ки он ҳақиқати ту, ки маҳалли маърифат аст, қисматпазир нест ва микдору каммияту **кайфиятро** ба вай

роҳ нест [177,134]. Агар касе пурсад, ки **рӯҳ** чӣ гуна чизе аст, ҷавоб он бошад, ки **чиғунагиро** ба вай роҳ нест [177,134].

Таҳлили луғавии матни асар нишон дод, ки дар он «як гурӯҳ калимаву истилоҳоте истифода гардидаанд, ки ба яқин сохтаи худи Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ мебошанд. Зоро назири ин вожаву таъбирот дар китобу рисолаҳои пеш аз ў иншо гардида, ба назар нарасид. Чунончи: **бузургхештани** – худро бузург шуморидан, **бихишти рӯҳонӣ** – ҷаннати рӯҳонӣ, **бечиғунагӣ** – адами қайфият, **поймардӣ** – мададгорӣ, ёрӣ, ёрирасонӣ, дастгирӣ, **пиндор** – 1) фикр, андеша, гумон, ҳаёл, тасаввур, 2) гумони бад, шак, **ноёфта** – маълум, **намудгор** – намуна аз нишона, **ёфта** – мавҷуда ва амсоли инҳо» [98,111].

Дар ҷумлаҳои зерин вожаҳову ибораҳои хосси Абуҳомид Муҳаммади Фаззолиро корбаст шудаанд: Ва мо наиму лаззати дилро, ки бе воситаи қолаб бошад, ном **бихишти рӯҳонӣ** мекунем ва ранҷу аламу шақовати вайро, ки бе қолаб бувад, **оташи рӯҳонӣ** мегӯем [177,166]. Ва гурӯҳе **пиндоранд**, ки вайро барои ғалабаю қаҳру истило кардан оғаридаанд, чун курду турку араб [177,106]. Ҳар чи ёфтаи ту бошад дар хоб ва ту онро мебинӣ, он мавҷуд аст дар ҳаққи ту, агар ҳеч қаси дигар онро натавонад дид ва ҳар чи ту онро намебинӣ, он **ноёфтаю** номавҷуди туст, агарчи ҳама ҳалқ вайро мебинанд [177,184]. Агар қалби газабро тоат дорӣ, дар ту таҳаввуру нобокӣ ва лоф задану борнома кардану **бузургхештани** ва афсус кардан ва истиҳфоф кардану хор доштан ва дар ҳалқ афтодан падид ояд [177,104]. Ва Бӯсаиди Харгӯшӣ ривоят кунад, ки дар Миср марде буд, ки дарвешонро **поймардӣ** кардӣ ва эшонро чизе фароҳам овардӣ [178,165].

Ба таҳқиқи мо, дар асар миқдори зиёди калимаҳои арабӣ ва юнониву туркӣ ҳам иқтибос шудаанд, ки дар баъзе ҳолат фаҳмиши онро то як андоза мураккаб гардонидааст. Бо вуҷуди ин, асари мазкур ба мақсади асосии худ – шинос намудани одамони одӣ ба арзиш ва унсурҳои исломӣ мувоғиқат мекунад.

Ҳамин тариқ, «Кимиёи саодат» барои талқини арзишҳо ва аркони дини мубини ислом барои мусалмонони порсо, ки ба ақидаи муаллиф хонандагони асосии он ба ҳисоб мераванд, эҷод шудааст. Агарчи дар асар теъдоди муайяни калимаҳои арабӣ истифода шудаанд, ҳамзамон забони он сода ва оммафаҳм аст. Дар замоне, ки аксарияти асарҳо ва таълифот асосан бо забони арабӣ эҷод мешуданд, таълифи «Кимиёи саодат» бо забони форсии тоҷикӣ, бо услуби сода ва оммафаҳм боиси дар як муддати кутоҳ маъруфият пайдо кардани асари мазкур шудааст. Асари мазкур имрӯз низ маъруфияти худро аз даст надода, ба ҷандин забонҳои олам тарҷума шудааст. Ҳам барои оммаи замони худ ва ҳам барои имрӯзиёну фардоиён қудрату имкони бузург ва фароҳу қиёспазири забони ноби тоҷикиро нишон медиҳад.

1.2. Таснифи вожагони асар аз рӯйи баромад

Ба сабаби оммафаҳм будани «Кимиёи саодат» Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ қӯшиш намудааст, ки дар ин асар бештар калимаҳои асили форсии тоҷикиро корбаст намояд. Аммо ин маънои онро надорад, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар асар танҳо аз калимаҳои аслии забони хеш истифода намудаасту ҳалос. Чунин амал дар тамоми давру замон гайриимкон буд ва чунин бокӣ ҳоҳад монд, зеро барои пурғановат намудани асари худ ва тақозои услуби баён Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ калимаҳои арабӣ, юнонӣ ва туркиро, ки дар он давра дар байни мардум мустаъмал буданд, корбаст намудааст. Дар қиёс бо вожаҳои иқтибосӣ дар «Кимиёи саодат» ҷойгоҳи вожаҳои амсоли форсии тоҷикӣ мушаххасу назаррас аст, зеро дар онҳо ҳаллоқият ва навоварии Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ифода ёфтааст.

Калимаҳои форсии тоҷикӣ бо қабатҳои таъриҳӣ, аломатҳои лугавӣ, мансубияти лугавӣ-грамматикӣ аз дигар қабатҳои лексикаи асар тафовут доранд. Мусаллам аст, ки таркиби лугавии забони тоҷикӣ, натиҷаи рушди тулонии он маҳсуб мешавад. Он аз ҳисоби захираҳои доҳилий –

вожагони шеваю гўишҳои маҳаллӣ, васеъ гардидан соҳаи корбости калимаҳо ғанӣ мегардад. Қисме аз ин вожагон ба қабати бостонии забонҳои ҳиндуаврупой марбутанд. Калимоте аз қабили **равшан**, **зону**, **модар**, **ситора**, **озар**, **оташ**, **даражт**, **абрӯ**, **гесӯ**, **рост**, **гарм** ва монанди инҳо далели возехи ин гуфтаҳост.

Масалан: Бо он, ки дар олами **хок** боздошта аст, ҳамаи **осмонҳоро** масоҳат қунад ва миқдори ҳар **ситора** бишиносад ва ба масоҳат бигӯяд, чанд газ аст [177,108]. Ва ин ки вайро чаҳор унсур ҳамехонанд, чун обу **оташу хоку бод**, чун чаҳор чокари пиёдаанд, ки аз ватани хеш сафар накунанд ва чаҳор табоеъ чун ҳарорату бурудату рутубату юбусат, чун чаҳор каманд аст дар дasti эшон [177,145]. Ҳар ки дар гармоба шавад, чаҳор чиз ба вай воҷиб ояд ва даҳ суннат: ду воҷиб дар аврати вай, ки аз ноғ то **зону** аз **чашмҳо** пӯшида дорад ва аз дasti қоим низ нигаҳ дорад, ки бисудан аз дидан фаротар аст [177,237]. Пок аст он Ҳудой, ки мардонро ба маҳосину занонро ба **гесу** биорост [177,331]. Ва масали вай чун касе бошад, ки андар зери **даражте** бинишинад ва хоҳад, ки машғалаи бунчишкон нашунавад, ҷӯбе баргираду эшонро ҳамеронад ва андарҳол боз ҳамеоянд [177,346]. Ҳалол **равшан** асту ҳаром **равшан** ва дар миёни ҳар ду шубҳатҳое мушкилу пӯшида [177,446]. Ва ду дар аврати дигарон, ки **чашми** хеш нигоҳ дорад ва агар касе аврат бараҳна қунад, бар вай ҳисбат қунад, чун биме набошад, чи агар накунад, осӣ гардад [177,237].

Бунёди луғавии забони форсии тоҷикиро теъдоди муайянни луғатҳои қадимаи умумиэронӣ ташкил медиҳанд. Бо чунин вожагон ашёҳо ва ҳодисаву падидаҳои гуногун, аломат ва хусусият, ҳаракат ва амал номгузорӣ шудаанд. Вожаҳои **душман**, **озор**, **чашм**, **оин**, **тарс**, **тез**, **зуд**, **бӯй**, **баланд**, **бузург**, **кабуд**, **нек**, **бад**, **бар-**, **дар-**, **пурс-**, **зер**, **пас** аз ин қабиланд. Дар «Кимиёи саодат» корбурди ин вожагон як бахши аъзамро ташкил додааст: Ва чунон ки қиблии зоҳир яке аст, қиблии **дил** ҳам яке аст ва он Ҳақ Субҳонаҳу ва Таоло аст [177,252]. **Душмантарини** уламо назди Ҳақ Таоло уламоеанд, ки ба наздики умаро шаванд [177,482]. ... аз

паси чанозаи вай фаро шавӣ ва агар шодие расадаш, таҳният кунӣ ва агар андуҳе расадаш, таъзият кунӣ ва девори сарои хеш **баланд** барнадорӣ, то роҳи боду офтоб аз вай баста шавад ва чун мева хӯрӣ, вайро бифиристӣ ва агар натавонӣ, пинҷон хӯрӣ ва написандӣ... [177,625]. ...бисёре аз муттақиёну **бузургон** (рх) он аст, ки узлат гирифтани зовия гирифтани фозилтар аз муҳолатат кардан ва мазҳаби чамоате **бузург** аз улами зоҳир он аст, ки муҳолатат авлотар [177,631]. ...дуд дар ту гирад ва масали ҳамнишини **нек** чун аттор аст, ки агар мушк ба ту надиҳад, бӯйи он дар ту гирад [177,639]. Ҳаққи шонздаҳум он ки чун ба сухбати касе **бад** мубтало шавад, муҷомалату мудоро бояд кард, то бираҳад ва бо вай дуруштӣ накунад мушофаҳа [177,618]. Ва бузургони динро бӯса **бар** даст додан суннат аст [177,621]. Аммо ҷуҳуду **тарсо**, муомалат бо эшон дуруст бувад, валекин бояд Мусҳафу бандай мусулмон ба эшон нафурӯшад ва агар аз аҳли ҳарб бошанд, силоҳ ба эшон нафурӯшад, ки ин муомалат бар зоҳири мазҳаб ботил бувад ва вай осӣ шавад [177,409]. Ин аст дараҷоти вараъ ва камтар аз он набошад, ки боре бишунавӣ ва худро бидонӣ ва нокасии худро бишиносӣ ва агар хоҳӣ, ки дар дараҷаи аввал, ки он дараҷаи вараи удули мусулмонон аст, бошӣ, то номи фисқ аз ту биафтад, аз он очиз оӣ ва чун кор фаро ҳадис расад, даҳон фароҳ боз кунӣ ва сухан ҳама аз малакут гӯй ва аз сухани зоҳир, ки дар илми шариат аст, **нанг** дорӣ, балки хоҳӣ, ки ҳама томоту суханҳои **баланд** гӯйӣ [177,455]. Ҷӣ гуна раво бошад, ки ба сабаби эҳтиёте, ки воҷиб нест, **озори** ҳалқе кунанд, ки ҳаром аст? [177,226].

Дар «Кимиёи саодат» як гурӯҳи нисбатан хурдро қалимаҳои аслӣ ташкил менамоянд, ки ифодагари мағҳумҳои муҳити зиндагӣ, урғу одат ва майшати мардуми тоҷик мебошанд. Таҳлил нишон дод, ки истифодаи ин гурӯҳи қалимаҳои сирғ тоҷикӣ дар дигар забонҳои эронитабор муҳоҳида карда намешавад, чунончи, **ангишт**, **курта**, **болишт**, **хурд**, **оҳиста**, **бехтан**, **гурехтан**, **баромадан**, **ёристан**, **фарбех**, **валима** – зиёфате, ки ба муносибати ягон воқеаи хурсандибахш дода мешавад, зиёфат,

мехмондорӣ, базми арӯсӣ [168,263], аз ҳамин қабил калимаҳо ба ҳисоб мераванд.

Аз таҳқиқ маълум шуд, ки дар «Кимиёи саодат» баъзе аз ин гурӯҳи калимот истифода шудаанд. Мисолҳо: Ва аз ҳуқуқи фарзандон он аст, ки миёни эшон аз ато ва навоҳт баробар доранд ва кӯдаки **хурдро** навоҳтану бӯса додан суннат аст [177,626]. Ва агар Қуръон хонад, **оҳиста** хонад ва овоз барнадорад ва агар аз Шайтон истиозат кунад, ба овоз раво бошад [177,242]. Ва сиддиқони саҳоба аз сагоир ҳазар ҳамекарданд, балки аз бими шубҳате аз ҳалол ҳамегурехтанд [177,155]. Ва хилоф аст, ки ин соат кадом аст: вақти **баромадани** офтоб аст ё вақти завол ё вақти ғуруб ё вақти бонги намоз ё вақти бар минбар шудани хатиб ё вақти андар намоз истодан ё вақти намози дигар [177,269]. Суннати касе, ки даъват кунад он аст, ки чуз ахли салоҳро наҳонад, ки таом додан, қувват додан аст ва фосикро қувват додан ионат бувад бар фисқ ва фуқароро хонад, на тавонгаронро, ки Расул (с) мегӯяд, ки бадтарини таомҳо таоми **валимае** аст, ки тавонгаронро бихонанд ва дарвешонро маҳрум кунанд [177,375].

Дар «Кимиёи саодат» як гурӯҳи алоҳидаи калимаҳои аслий мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки ба таъсири омилҳои забонии беруна нигоҳ накарда, тавонистанд маънои аслии худро нигоҳ доранд. Чунончи: **даст**, **об**, **ҳок**, **оташ**, **рӯд**, **кор**, **симо**, **шом**, **покдил**, **наку**, **дураҳшон** ва амсоли инҳо:

Мисолҳо: Ва асфалассофилини вай он аст, ки дар мақоми баҳоиму сибоъ фуруд ояд ва асири шаҳвату ғазаб шавад ва аъло иллийини вай он аст, ки ба дараҷаи малак расад, чунонки аз **дасти** шаҳвату ғазаб ҳалос ёбад ва ҳар ду асири вай гарданд ва вай подшоҳи эшон гардад ва чун бад-ин подшоҳӣ расад, шоистаи бандагии Ҳазрати Улуҳийят гардад [177,85]. Ва колбад мураккаб аст аз **обу ҳоку** ҳарорату рутубат ва бад-ин сабаб заиф аст ва дар ҳатари ҳалок аст - аз дарун ба сабаби гуруснагиу ташнагӣ ва аз бурун ба сабаби **оташу об** ва ба сабаби қасди душманону дадагон ва ғайри он [177,98]. ...чун фарши дебову мичмарai симин ё бар

девор сурати чонварон аст ё бар сақф ё самои рӯду мазомир аст ё касе масхарагӣ ҳамекунад ё фаҳш ҳамегӯяд ё занони ҷавон ба назораи мардон ҳамеоянд [177,395]. Ва чун пеш аз офтоб баромадан мунқатеъ шуд, намози шому хуфтан қазо бояд кардан ва бештари занон ин надонанд [177,417]. Ва чун чунин кунад, кори мамлакат ба низом бувад – ҳамчунин подшоҳи дил, чун кор ба ишорати ақл кунад ва шаҳвату ғазабро зери даст ба фармони ақл дорад ва ақлро мусаххари эшон нагардонад, кори мамлакати тан рост бувад ва роҳи саодату расидан ба Ҳазрати Улуҳият бар вай бурида нашавад [177,99].

Микдори муайяни калимаҳои аслӣ дар «Кимиёи саодат» сабаб гардид, ки таҳқиқи онҳо ба роҳ монда шуда, корбурди ҳар яки он аҳаммияти муҳиммии назарву амалиро доранд, зеро вожагони аслӣ бунёди забони форсии тоҷикиро ташкил намуда, муҳити атрофу иҷтимоиёти моро инъикос меқунанд.

Дар масири таъриҳ тоҷикон бо миллату ҳалқиятҳои гуногун робитаҳои муҳталифи сиёсиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ доштанд, ки ба забони онҳо таъсири назаррас гузоштаанд. Иқтибоси калимаҳо аз забонҳои гуногун ба забони форсии дарӣ дар муддати тулонии таъриҳӣ амалӣ гардидааст. Дар марҳилаҳои гуногуни таъриҳӣ вобаста ба вазъияти таъриҳӣ, шиддатнокии робитаҳо дар соҳаҳои муайяни ҳаёт ин ё он қисмати калимот иқтибос гардидаанд.

Таҳқиқу пажуҳишҳо, баёнгари онанд, ки ба забони форсии тоҷикӣ микдори зиёди калимаҳои арабӣ иқтибос шудаанд. Тибқи нишондоди муҳаққиқи маъруфи тоҷик С. Сулаймонов, «таъсири забони арабӣ маҳсусан ба ҳазинаи лугавӣ ва ташаккули истилоҳоти илмии он бузург аст, зеро он ба рушд ва васеъ гардидани забони тоҷикӣ мусоидат намудааст ва имрӯз низ сарчашмаи муҳиммии бунёди калима ва истилоҳҳои нав ба ҳисоб меравад» [129,29].

Яке аз омилҳои иқтибоси вожагони арабӣ ба забони дигар паҳн гардидани дини мубини ислом ба ҳисоб меравад. Маҳсусан, паҳн

гардидани дини ислом дар сарзамини Мовароуннахр ва Хурросон як омили иқтибос гардидани миқдори зиёди калимаҳои арабӣ гардид. Калимаҳои иқтибосии арабиро ба чунин соҳаҳо метваон тақсим кард. Якум, аксарияти калимаҳо, ки дар аввал вориди забони форсии дарӣ гардидаанд, истилоҳоти дини мубини исломро ташкил медиҳанд. Азбаски «Кимиёи саодат» аз назари мазмун ва мундариҷа асари динист, муаллифи он ногузир ба луготи динии арабӣ муроҷиат намудааст. Чунончи вожаҳои амсоли **бисмиллоҳ**, **мурид**, **мустачоб**, **муфтӣ**, **муъмин**, **муъциза**, **намоз**, **азон**, **азроил**, **аллоҳ**, **астағфируллоҳ**, **ваъз**, **воизӣ**, **вузу**, **дую**, **закот**, **имом**, **кирдигор**, **мулло**, **омин**, **омурзгор**, **охират**, **парастиш**, **такбир**, **чунуб**, **раҳмон** – бахшоянда, раҳмкунанда (сифати Худо) [168,156], **курбон** – он чи ки дар роҳи Худо садақа мекунанд (монанди гӯсфанд, гов, шутур) ва бо он ба Худованд қаробат мечӯянд [168,697], **авлиё** – ҷ. валӣ; одамони муқаддасе, ки гӯё кашфу каромот карда метавонистаанд [168,34], **набӣ** – пайғамбар, расул [168,876], **ғозӣ** – сипоҳе, ки дар роҳи дини ислом, бар зидди ғайримусулмонон мечанганд [168,383], **хутба** – мавъизае, ки дар намози ҷумъа ва дар идҳо хонда мешавад [169,464], **муршид** – роҳнамо, пир, шайх [168,844], **Мусҳаф** – Қуръон [168, 851], **аъроф** – маҳаллаи байни биҳишту дӯзах [168,106], **вахӣ** – паёми Худованд ба пайғамбар [168,271], **даҷҷол** – лақаби шахси каззоби мавҳумӣ, ки тибқи ривоятҳои динӣ дар охирзамон ҳарсавор пайдо шуда, мардумро бо фиребу найранг аз паси худ ба дӯзах мебарад [168,435], **истигфор** – талаби авғ ва омурзиш кардан (аз Худо) [168,560], ба ин қабил вожаҳои иқтибосии арабӣ тааллук доранд, ки тавассути дини ислом ба забони тоҷикӣ дохил гардидаанд.

Мисолҳо: Ва бояд ки маъни ин **дуоҳо** маълум кунад касеро, ки тозӣ надонад, то донад, ки чӣ мегӯяд [177,234]. Агар ин адад камтар шавад, дар **хутба** ё дар намоз, зоҳир он аст, ки дуруст набошад [177,260]. Ва ин он бувад, ки ҳар чи **муфтӣ** гӯяд: Ҳаром нест, валекин холӣ нест аз шубҳате, он низ даст бидорад [177,471]. Ва дар ин рӯзгор се қавм камтар

ёбанд: ғозӣ ва муаллафа ва омили закот, аммо фақиру мискин ва мукотабу ибни сабил ва вомдор ёбанд [177,274]. Муридери дархонду пероҳан баркашид ва ба вай дод [177,279]. Аввал такбир бигӯяд ва он гоҳ саҷда кунад ва шартҳои намоз, аз сатри аврату таҳорат, дар вай нигоҳ дорад ва такбиру сучуд кифоят бувад, бе ташаҳҳуду салом [177,326]. Ва гуфт: Ман рафтаму шуморо ду воиз бигузоштам, то шуморо панд ҳамедиҳанд, – яке – гӯё ва яке – хомӯш, воизи гӯё Қуръон аст ва воизи хомӯш – марг [177,323]. Ва гуфт: Зокири Ҳудой Таоло дар миёни ғофилон ҳамчун зиндае бошад дар миёни мурдагон ва чун дарахте сабз аст дар миёни гиёҳони хушк ва чун ғозие аст, ки ба ҷанг биистад, дар миёни турехтагон [177,333]. Ва ҳар ки таҳаҷҷуд кунад бар серӣ, лаззати муноҷот наёбад ва хоб ғалаба кунаду бошад, ки эҳтилом афтад ва ба шаб ғусл натавонад кард ва ҷунуб бимонад ва аз ибодат бозмонад ва андар ранчи ғусл афтад [178,45]. Ва ҷунон ки табиб ҳароратро бо ангубин илоҷ кунад, дар гарави хуни бемор бошад, ин олим низ ҳамчунин дар хуни дини мардумон буваду рафиқи даҷҷол буваду садиқи Иблис бувад [178,278]. Ва кор акнун аст, ки рӯзгор танг аст ва дар охират, ки рӯзгор фароҳ аст, кор нест [178,469-470]. Аввал он ки дасту даҳон бишӯяд, ки чун таом ҳӯрдан бар нияти зоди охират бувад, ибодат бувад – ин чун вузуе бошад пеш аз азон ва низ дасту даҳон поктар шавад [177,363].

Қабати дигари истилоҳҳои иқтибосии забони арабиро дар асари мавриди таҳқиқи мо вожагони соҳаи илм ва маориф ташкил додаанд. Ҷунончи: чаридা – дафтар, рукъа – коғазе, ки бар он чизе навишта бошанд, номаи кутоҳ, мактубча [169,173], мидод – қалами одӣ [168,796], томот – суханони бесару бун [169,350], илм, таҳсил, тадрис, дарс, мударрис, таълим, маориф, китоб, муаллим, шогирд, мадраса, қалам, мактаб ва монанди инҳо.

Мисолҳо: Бидон, ки ин боб дароз бувад ва ҷумлаи ин дар кутуби фикҳ гуфтаем [177,407]. Аммо дар ин китоб он миқдор, ки ҳочат бад-он ғолиб бувад, бигӯем, ҷунон ки ҳар касе ин бидонад, агар чизе мушкил

шавад, битавонад пурсид [177,407]. Ва аммо ин илмҳо, ки дар рӯзгори мо мөхонанд, чун хилофу мазҳабу қалому қисасу **томот** ва ин **муаллимон**, ки дар ин рӯзгоранд, ки он ҳама илмҳои хеш доми дунё сохтаанд, мухолатат бо эшон ва таҳсили илм аз эшон мардро аз роҳи дунё бинагардонад [177,221]. Ва масали ин чунон бувад, ки касе ғайбат кунад барои шодии дили касе, ё масциду **мадраса** ва рибот кунад аз моли ҳаром ва гӯяд: нияти ман хайр аст [177,449]. Ва дар хабар аст, ки ҳар ки садақа андар сир диҳад, вайро дар аъмоли сир бинависанд ва агар зоҳир диҳад, дар аъмоли зоҳир бинависанд ва агар бо дигаре гӯяд, ки ман чунин хайре кардам, аз **чаридаи** аъмоли сирру зоҳир ҳар ду бисутуранд ва андар **чаридаи** риё нависанд [177,279]. Ва **рукъа** ба ман доду гуфт: Берун рав ва дил дар ҳеч кас мабанд, ҷуз дар Ҳақ Таоло ва ҳар киро аввал бинӣ, ин ба вай деҳ [178,539]. Ва масали ту чун касе бувад, ки ба талаби **илм** шавад, коҳилӣ мекунад дар **таҳсили** **илм** ва мегӯяд, ки рӯзи виласин, ки бо шаҳри хеш ҳоҳам шуд, ҷаҳд кунаму **илм** ҳосил кунам [178,487]. Ва ҳарчанд ки ин ақсом бисёр аст, лекин усули вай се чинс аст: **маориф** асту аҳвол асту аъмол аст [178,334]. Ва ҳамчунин **таълим** кардани **шогирдро**, ки донӣ, ки мақсади вай он аст, то аз қазову авқоф ва моли айтому моли султон ба даст оварад ва дунё гирд кунаду ба мубоҳоту мунофасат машғул шавад, ҳаром аст [178,449].

Гурӯҳи сеюми иқтибосоти арабӣ дар «Кимиёи саодат», калимаҳои соҳаи майшӣ мебошанд. Масалан, **саҷҷода** – ҷойнамоз, мусалло [169,229], **саблат** – мӯйлаб, бурут [169,185], **матъум** – хӯрданӣ, хӯрок, он чӣ хӯрда мешавад [174,656], **машруб** – об, шароб ва дигар моеъҳои нӯшиданӣ, нӯшоба, май, шароб [168,783], **муаттал** – аз истеъмол баромада, нодаркор [168,823], **мафлӯҷ** – фалаҷшуда, шал [168,773], **фатила** – ресмони пахтагини тофташудае, ки дар ҷароғи пилтасӯз ё ба даруни шамъ гузошта нӯги онро меафрӯзанд, ки рӯшнойӣ диҳад, пилта [169,396], **тафаххӯс** – тафтиш кардан, ҷустуҷӯ кардан, кофтуков кардан [169,322], **итноб** – дароз кардани сухан [168,564], **бадрака** – раҳнамо, роҳбалади

(корвон) [168,116], **хомил** – баранда, барорандаи бор [169,510], **салам** – додани баҳои чизе пеш аз тайёр шудани он, байъона [175,180], **ситр** – парда [169,252], **чамод** – чизи бечон, санг, маъдан, қанданиҳои гайриорганикӣ [169,580], **мухлик** – ҳалоккунанда, ҳалокатовар, марговар [168,871], **лачоч** – ситезакорӣ; якраҳагӣ, инод [168,718], **фидя** – мол ё чизе, ки барои халосии ҷони худ ё қаси дигар дода мешуд [169,400], **имсок** – худдорӣ аз ҳӯрдани таом, худро аз ҳӯрок боздоштан [168,546], **мабит** – шабгузаронӣ, шаб хоб кардан [174,612], **каввол** – гапзананда, гӯянда, нотик [168,651], **имод** – чизе, ки ба он такя мекунанд, такягоҳ, сутун [168,545], **наммом** – суханчин, ҳабаркаш [168,894], **нафх** – дамидан бо даҳон, пуф кардан [168,902], **роғиб** – моил, хоҳон, толиб, рағбатдор (ба ягон чиз) [169,167], **дӯшиза** – духтари бақадрасидаи бикр, ҷавондуҳтари шавҳарнакарда, бокирадуҳтар [169,487], **мастур** – пӯшида, дар парда [168,769], **наҳҳос** – бардафурӯш, ғуломфурӯш; фурӯшандай асирон ва ё ғалаи ғоратӣ [169,903], **дабир** – 1) ғависанда ва таҳриркунандаи мактубу ҳуҷҷатҳои давлатӣ, мирзо, муншиӣ, котиб; 2) муаллим, мактабдор, омӯзгор [168,395], **қуроза** – резаҳое, ки аз буриши қайҷӣ ҳосил мешавад, маҳсусан резаи оҳан, тилло [174,706], **саллоҳ** – он ки гӯсфанд ё ҷорпойи дигарро қушта пӯст меканад; қассоб (дар қушишхона) [169,198], **варроқ** – он ки пеш аз пайдоиши саноати чопгарӣ китобҳоро нусхабардорӣ ва саҳифабандӣ карда мефурӯҳт ва бо супоришу фармоиш ин корро анҷом медод [168,266], **ҳайёт** – либосдӯз, дӯзанда, дарзӣ [169,419], **сатир** – он ки ҳато ва айби дигареро мепӯшонад [169,221], **зайф** – меҳмон, мусофири [168,504], **таррор** – теззабон; он ки гапи ҳарифи худро бурида мепартояд [169,317], **руфӯ** – баҳам дӯхтан ё танидани сӯроҳӣ ё ҷойи пораи матоъ, гилем [169,175], **баззоз** – газворфурӯш, матоъфурӯш [168,119], **накз** – шикастан, вайрон кардан (маҳсусан аҳду паймонро) [168,890], **сарроғ** – 1) он ки пулера бо пуле иваз мекунад. 2) қасе ки пули сараро аз носара (қалб) фарқ карда метавонад [169,217], **каннос** – он ки ҳасу ҳошқи ҳавлию қӯчаҳоро рӯфта мекашонд, рӯбанда, ахлоткаш [168,593], **даббоғ** –

ошдиҳандаи пӯст, пиришидиҳандаи пӯст, чармгар [168,394], **харроз** – мӯзадӯз, машкдӯз [169,428], **ичлол** – бузург доштан, гиромӣ доштан; таҷлил, бузургдошт, эҳтиром [168,568], **шогил** – монеъ, боздоранд [165,452], **амрад** – навҷавоне, ки ҳанӯз риш набаровардааст [168,61], **тафрит** – кӯтоҳӣ кардан, бепарвой кардан дар коре [169,322], **сакина** – оромӣ, осудагӣ, ором [169,196], **табзир** – пароканда ва парешон кардани чизе; тухмпошӣ, донапошӣ [175,294], **бадра** – халтаи пул, пулхалта, ҳамён [168,116], **таксиф** – тарсондан, ба ҳавф андохтан, ҳарос додан [175,342], **мучовир** – ҳамсоя, ҳамҷавор, наздик, қариб [168,863], **димор** – ҳалок, несту нобуд, маҳв [168,453], **хамр** – май, шароб, бода [169,423], **тафвиз** – ба уҳдаи касе гузоштан, voguzor, супурдан [175,340], **мазур** – дидашуда, зиёратшуда [174,623], **таббоҳ** – ошпаз, пазанда [175,293], **татвил** – дароз кардан, дуру дароз шудан [169,321], **ҳабл** – таноб, расан, ресмон, банд [169,474], **каък** – навъе аз нони равғанӣ ва ширин [166,171], **иддихор** – захира кардан, пасандоз кардан, ғундошта мондан [174,468], **кашк** – қурут [168,606], **тибр** – тилло [165,179], **инс** – мардум, одамиён [168,549] ва монанди инҳо.

Мисолҳо: Вақти он бошад, ки Шайтон бо **саблати** вай бозӣ мекунад ва аблони ҷаҳон аз вай зуҳка созанд, ки дареф бувад, ки уқало ҳадиси вай кунанд ё бар вай биханданд [177,154]. Ва агар дар баъзе аз урук суддаю банде афтад, он узв, ки пас аз он бандгоҳ бошад, **муаттал** монад ва **мафлуҷ** гардад ва дар вай қуввати ҳиссу ҳаракат набошад ва табиб ҷаҳди он кунад, то он судда бикушояд [177,168]. Бидон, ки қазову каффорату **филя** ва **имсок** воҷиб ояд ба ифтор дар рамазон, лекин ҳар яке ба ҷои хеш [177,295]. Ваҳӣ омад ба Мӯсо, ки дар миёни шумо **наммоме** аст ва то ӯ дар миёни шумо бошад, иҷобати дуо набошад [177,342]. Ва чун канизаке ҳарад, бояд ки мӯйи сару дасту пой ва он чи одати **наҳхос** бошад, ки арза кунанд, бибинад ва агар баъзе набинад, байъ ботил бувад [177,410]. Ва иҷорати **саллоҳ** ба пӯсти гӯсфанд ва иҷорати осиёбон ба сабӯс ё ба микдоре аз орд ботил бувад ва ҳар чи ҳосил шудани он ба

амали муздур хоҳад буд, нашояд ки он музди вай кунанд [177,417]. Ва ҳаҷҷоме, ки дар вай ҷароҳат кардани одамӣ аст, бар гумони он, ки суд дораду бошад ки бар хилофи он бувад ва **канносию даббоғӣ**, ки ҷома пок доштан боз он душхор бувад ва низ далели ҳасисҳимматӣ аст ва сутурбонӣ ҳамчунин ва даллолӣ, ки аз бисёр гуфтану сухани бисёр ҳазар натавон кард [177,440].

«Кимиёи саодат» замоне эҷод шудааст, ки аксари мутафаккирон осори хешро бо забони арабӣ эҷод мекарданд. Шояд ҳамин таъсир бошад, ки асари мазкур бо вучуди бо забони ноби форсии тоҷикӣ навишта шуданаш, истифодаи васеи қалимаҳои арабӣ дар он, ҳамин тамоюлро инъикос намояд.

Қалимаҳои иқтибосии арабӣ аз рӯйи мансубият ба ҳиссаи нутқ дар «Кимиёи саодат», асосан қалимаҳои исмӣ, сифатӣ ва зарфӣ мебошанд. Ин вожагон асосан ҳусусиятҳои сарфии худро дар асар нигоҳ доштаанд. Вожаҳое, ки дар «Кимиёи саодат» бо пасванди - ан (танвини «ан») анҷом ёфтаанд, мансуб ба зарф мебошанд. Чунончи: **қасдан**, **ҳатман**, **вокеан**, **аслан**, **асосан**, **эҳтимолан**, **ғолибан** ва ғайра.

Мисолҳо: Балки Ҳуд **аслан** ҷойгир несту ҷойпазир нест ва ҳар чи дар олам аст, ҳама зери Арш аст ва Арш зери қудрати Вай мусаххар аст ва Вай фавқи Арш аст [177,213].

Аксари иқтибосоти арабии «Кимиёи саодат» мағҳумҳои моддӣ набуда, исмҳои маъниро ифода менамоянд. Масалан, **таҷассус** – ҷустуҷӯ, кофтуков [169,329], **раҷо** – умед, орзу, ҷашмдошт [169,157], **тамийиз** – солимфирӣ, покизагӣ, ақлу ҳуш [169,303], **фалоҳ** – наҷот, растагорӣ, комёбӣ, некуаҳволӣ, салоҳи ҳол, ҳайрият ва офиятмандӣ [169,384], **тағарруҷ** – 1) сайру гашт, саёҳат, тамошо. 2) ҳушҳолӣ, дилхушӣ ва лаззат аз дидани чизе [169,322], **алония** – ошкор, рӯйирост, ошкоро, ба таври алани [168,57], **такрир** – гуфтани муддао бо забон, баён, гуфтор, муқаррар кардан, тасдиқ кардан [169,299], **ирода**, **ақл**, **рӯҳ**, **ваҳм**, **ғафлат**, **нафрат** ва ғайраҳо:

Мисолҳо: Хислати аввал **акл** бошад, ки дар сухбати аҳмақ ҳең фоида набошад ва ба охир ба ваҳшат кашад, ки аҳмақ он вақт ки хоҳад, ки бо ту некуӣ кунад, бошад ки коре кунад ба аҳмақӣ, ки зиёни ту дар он бувад ва надонад [177,480]. Рӯйи вай аз ҳама лаззоти дунё бигардонад ва ба тозиёнаи биму андуҳ ва ба зимоми **иродату** талаб вайро ба Ҳазрати Илоҳийят даъват кунад [177,488]. Ва ҳама сифатҳои бад дар ту чун мору кождум аст, валекин заҳми он дар гӯр падид ояд ва заҳми вай **бар рӯҳ** бувад ва он саътар аз мору кождуми ин ҷаҳон бошад, ки заҳми вай бар тан бувад [177,488]. Пас, мазмум аз дунё он бошад, ки максуд аз вай на кори дин аст, балки он сабаби **гафлату** батару қарор гирифтани дил бувад дар ин олам ва **нафрат** гирифтани вай аз он олам [177,165]. Ва чун одамиро ин **тамийиз** доданд ва ба кор надорад, ҳаққи неъмати ақлу **тамийиз** нагузорида бошад ва қуфрони неъмат карда бошад [177,369]. Ва агар бардавом набувад, дар бештари аҳвол мебояд, ки **фалоҳ** дар вай баста аст [177,322]. Ва фазехати охирату оқибати он бар худ **такрир** кунад [178,475].

Лексикаи аз лиҳози баромад арабии «Кимиёи саодат» дар асоси қолабҳои маҳсуси грамматикий сохта шудаанд. Вобаста ба он ки ин қолабҳо дар бунёди қалимаҳои арабӣ чӣ тавр иштирок мекунанд ва нақши онҳо дар низоми истилоҳсозӣ чӣ гуна аст, мо қолабҳоро ҳамчун аломати сарғӣ шинохта, саҳми онҳоро дар қалимасозӣ муассир арзёбӣ мекунем. Силсилаи ин қолабҳо вобаста ба саҳмашон дар қалимасозӣ аз рӯйи маводи «Кимиёи саодат» ҳамчун қолабҳои сермаҳсул маҳсуб мешаванд.

Дар асоси чунин қолабҳои сермаҳсул қалимаҳои зиёде сохта шудаанд, ки дар асар қалимаҳои фаъолро ташкил медиҳанд. Чунончи: дар қолаби **ифъол** – вожаҳои **идрок, изхор, икром, имкон, инкор, инъом, икдом** ба ин мисол шуда метавонанд.

Мисолҳо: Ва наззорагӣ натавонад буд, то ҷаҳми вай боз нашавад ва он ҷамолро **идрок** накунад ва он ба маърифат ҳосил ояд [177,156]. Ва

суннат аст нонро гиромӣ доштан, ки қивоми одамӣ ба вай аст ва меҳин **икроми** вай он аст, ки андар интизори нонхӯриш надорандаш, балки андар интизори намоз надорандаш, ки чун нон ба ҳозир омад, пештар нон хӯранд, он гоҳ намоз кунанд [177,383]. Балки он сифат дар ҳаққи Ҳақ Таоло худ сареҳ на дар Қуръон асту на дар ахбор, ҳам барои ин сабаб, ки чун ҳалқ бишувананд, **инкор** кунанд ва агар мункаре бинад, **инкор** кунад ва агар тағиیر натавонад кард, берун ояд [177,378].

Силсилаи дигари қолабҳои калимоти арабӣ каммаҳсул буда, миқдори ками калимаҳои асарро ташкил додаанд. Вижагии ин калимаҳо дар он аст, ки вожагони тавлидшудаи ин қолабҳо ба лексикаи китобӣ мутааллиқанд. Мавриди зикр аст, ки ин вожагон дар забони адабии муосир ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда ворид карда шудаанд. Чунончи: дар қолабҳои **мифъол** – **мифтоҳ** – калид [168,807], **мисвок** – чӯбҳои хушбӯйи лӯндантарошида, ки онро ба ҷои лифи дандоншӯй ба дандонҳо молида дандонро пок мекарданд [168,806], **мисқол** – воҳиди ченаки вазни ҷизҳои майдо, ки асосан ба 4,68 гр. баробар буд [168,806], **мифлок** – фалокатзада, мафлук, бадбаҳт [168,807], **миншор** – appa [174,691], **муфтаъал** – **мунтазам**, **мунтаҳаб**, **мултамас**, **муштарак**, **мұчтаҳад** мушоҳида мешаванд.

Мисолҳо: Ва **мисвок** кардан муҳим донад, ки дар ҳабар аст, ки як намози **бомисвок** ба ҳафтод намози **бемисвок** биистад [177,232]. Ва закоти бандай **муштарак**, бар ҳар ду шарик бошад [177,272-273]. Гуфт: Эй бадбаҳт, агар маро бикуштӣ, андар шиками ман ду дона марворид ҳаст, ҳар яке бист **мисқол**, тавонгар шудӣ [178,159].

Дар «Кимиёи саодат» як қабати калони вожагони иқтибосии арабиро истилоҳоти соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ ташкил додаанд, ки аз рӯйи сохтори морфологӣ сода, сохта ва мураккабанд, амсоли **муҳтасиб** – назоратқунандаи иҷрои қонуну қоидаҳои шариати ислом [168,872], **байтулмол** – хазинаи давлатӣ дар кишварҳои исломӣ барои нигоҳ доштани пул ва мол [168,123], **зайъат** – нобуд шудан, барбод

шудан [168,504], зайъат – обу замин, мулк, замини зироатī [168,504], ибра – сұзан ва неш [165,38], мұстаслій – истилокунанда, истилогар, забткунанда [168,848], тамарруд – саркашī, гарданкашī, бейтоатī, мухолифат [175,315], муаззин, хатиб, идор, мавоциб, чарида бисёр мушохид мешаванд [98,116].

Чунончи: Адаби ҳаштум он ки чун хатиб берун ояд низ сухан нагүяд ва ба қавоби муаззин машғул шавад, он гоҳ ба самои хутба [177,264]. Җаһорум – касе бошад, ки кифояти худ надорад ва мақсуди вай аз талаби илм дунё бошад ва рұзгор чунон бувад, ки талаб натавонад кард кифояти хешро илло аз идори султон, ки аз вұчұхы ҳарочу зулм бошад ё аз мардумон бе риёву бе мазаллат талаб натавонад кард [177,220]. Ҳамчуниң, то шаҳвати коре бар дили вай мұстаслій бувад, андешаи пароканда ба зарурат бо вай ҳамебошад [177,256-257]. Пас вайро маунате аз байтулмол пайдо карданد, пас рұзгор құмла ба хилофат дод, пас таваккули вай бад-он буд, ки бар мол ҳарис набувад ва он чи ҳосил омадī, аз кифояту сармояи хеш надидī, балки аз Ҳақ Таоло дидī ва моли худ дұсттар аз моли дигар мусулмонон надоштī [178,536].

Таҳлили лугавии «Кимиёи саодат» нишон дод, ки як қатор калимаҳои дар он истифодашуда баромади юнонī доранд, чунончи қонун, кимиё, пул, калисо, собун, қирот, истабл, қандил, колбұд, колбад, микнотис, аз құмлаи онҳо мебошанд: Пас ба се навъи дигар ҳочат афтод аз синоат – яке синоати сиёсату салтанат ва дигар синоати қазову ҳукumat ва дигар синоати фиқх, ки бад-он қонуни васотат миёни халқ бидонанд [177,159]. Пас кимиёи саодат пас аз яқину маърифат хавф аст, ҳар чи пас аз он аст, бе вай рост наояд [178,398]. Ва ахли пиндору ғуур низ андар ин бисёранд, ки гурӯхе мол бар масциду рибот ва пул нафақа мекунанд ва бувад, ки аз ҳаром касб карда [178,298]. Ва чун құхудону тарсоён рұзи шанбею якшанбе пагоҳ ба калисою қуништ шаванд ва мусулмонон андар одина, ки рұзи әшон аст, тақсир кунанд, чӣ гуна бошад!? [177,263]. Җаһорум он ки таъму бўю ранги вай бигардад ба чизе

пок, ки обро аз он нигоҳ тавон дошт, чун заъфарону собуну ушнону орду гайри он ки ин пок аст, на поккунанда, аммо агар тағиیر андак бувад, поккунанда бувад [177,229]. Ё Абузар, наҳоҳам, ки маро чанди кӯҳи Уҳуд зар бошад ва ҳама андар роҳи Ҳақ Таоло ҳарҷ кунам ва он рӯз, ки бимирам аз ман ду кирот бозмонда бошад [178,180]. Ва дар хабар аст, ки замин дар дарё чанди истабле аст, дар замин [178,508]. Ва хизонаи вай қӯҳҳост ва ганцинаи вай дарёҳо ва ҳануру авонии хона ҳайвоноту наботот аст ва ҷароғи вай моҳ асту машъалаи вай офтоб ва қандилҳои вай ситорагон ва машъаладорони вай фариштагонанд ва ту аз акоиби ин хона ғофилий, ки хона бас бузург аст ва ҷашми ту бас муҳтасар аст, дар вай намегунчад [178,513]. Тавҳиди муноғиқ низ ҳеч корро нашояд, магар он ки пӯсти вайро нигоҳ медорад аз шамшер ва пӯсти вай колбуди вай аст ва бад-ин сабаб аз шамшер ҳалос ёфт [178,519].

Тавре аз ҷумлаҳои фавқ бар меояд, Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ зимни эҷоди «Кимиёи саодат» танҳо ба қалимаҳои аслӣ қаноат накарда, ба хотири ибрози назар ба ҳонанда таркиби лугавии осори хешро аз лексикаи иқтибосӣ ғанӣ гардонидааст, ки ин заминаи дарки маъниро ба ашхосе, ки барои мутолия ба он муроҷиат менамоянд, фароҳам меорад. Тибқи «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» вожаҳои истифодашуда дар асар ба маъниҳои кирот – ҷенаки вазн, ки таҳминан ба 0,2 грамм баробар аст ва асосан дар баркашидани ҷавоҳирот истифода мешавад [168,684], истабл – ҷои бошиши аспон, тавила, аспҳона, оғилҳона, саисхона [168,558], қандил – шамъдон ё ҷароғони калони оvezon аз сақф, ҷароғи оvezon, ҷилҷароғ [168,666], колбуд, колбад – 1) қолиб. 2) тан, бадан, часад [168,618], миқнотис – шакли дигари магнотис – яъне оҳанрабо [166,290], дар «Кимиёи саодат» корбурд шудаанд.

Ҳамин тарик, аз таснифи вожагон аз рӯйи баромад дар «Кимиёи саодат» маълум шуд, ки қабати аз ҳама бузурги қалимаҳои иқтибосиро, қалимоти арабӣ ташкил медиҳанд. Ин шаҳодати донишманди вожадону вожашинос будани мутафаккири барҷаста Абуҳомид Муҳаммади

Ғаззолӣ мебошад. Ҳамчунин Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ дорои истеъдоди нодир буда, вожаҳои арабиро вобаста ба самту соҳаҳо чудо карда, гулчини онҳоро истифода кардааст. Вожаҳои мазкур аксар аз назари маънӣ ва мазмун хушоянд буда, ба фаҳм низ наздик мебошанд. Аз дигар ҷиҳат истифодаи баъзеи онҳо як андоза забони асарро ғомиз гардонидааст.

Дар радифи ин вожагон дар «Кимиёи саодат»-и Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ калимаҳои аслий, юнонӣ ва туркӣ низ ҷойгоҳи хос доранд, ки дар бахшҳои дигари диссертатсия ин масъала таҳлилу баррасӣ шудааст.

1.2.1. Калимаҳои аслий

Забони тоҷикӣ таърихи кӯҳан дошта, таркиби луғавии он тадриҷан инкишоф ёфтааст. Зеро тавассути лексикаи аслии он инъикоси бевоситаи ҳодисаю воқеаҳо, ашё ва муносибатҳои гуногуни байни инсонҳо ба роҳ монда шудааст. «Калимаҳои аслий фарогири ҳусусиятҳои маъноиу лексикӣ, фонетикий ва грамматикии ба ҳуд хос мебошанд. Ин қабати лексика аз замонҳои қадим дар забон вучуд дошта, ҳамчун пойгоҳи мавҷудият ва рушди он баромад менамоянд. Калимаҳои аслии таркиби луғавии забони форсии дарӣ аз ҷиҳати баромад, асосан, ба забонҳои гарбии эронӣ тааллук доранд. Дар таркиби луғавии забони форсии дарӣ калимаҳое мавҷуданд, ки ба забонҳои қадимаи эронӣ мансуб буда, дар шароити муҳталифи таърихӣ ворид гардидаанд» [42,23].

Ба таҳқиқи профессор Ҳ. Маҷидов «дар баъзе ҳолатҳо калимаҳои аслий бо лексикаи фонди асосии луғавӣ омехта карда шуда, бо он як дониста мешавад, ки нодуруст аст. Дар воқеъ, қисми зиёди лексикаи фонди асосии луғавӣ ва аслии тоҷикӣ бо ҳам мувофиқат меқунанд. Лекин, бе нигоҳ бар ин ҷиҳат, байни онҳо тафовут вучуд дорад. На ҳар як калимаи фонди асосии луғавӣ, масалан, калимаҳои иқтибосӣ, ба қатори калимаҳои аслий дохил мешаванд ва баръакс, на ҳамаи калимаҳои

аслī, ба монанди калимаҳои қабатҳои қарда шаванд» [73,92-93].

Калимаҳои аслī бо як қатор хусусиятҳои худ, ба монанди қабатҳои таърихӣ, хусусиятҳои лингвистӣ, мансубияти лексикиву граматикӣ аз дигар қабатҳои лугат тафовут доранд. Аз ин хотир, калимаҳои аслī гурӯҳи маҳсуси калимаҳо дар ҳар як забонро ташкил менамоянд.

Профессор М.Н. Қосимова қайд менамояд, ки таркиби лугавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои аслī ва иқтибосӣ иборат аст. Қисми асосии калимаҳои таркиби лугавии забони тоҷикӣ калимаҳои аслī ба ҳисоб мераванд. Калимаҳои аслии таркиби лугавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои забонҳои гурӯҳи гарбии эронӣ (мард, зан, даст, сар, дил, дароз, бузург, пой, гӯш, бад, нек, боло, тан, гирд), калимаҳои забонҳои гурӯҳи шарқии эронӣ (наз, мағз, оғоз, олуғда), ҳамчунин, аз калимаҳое, ки тавассути қонуниятиҳои грамматикии забони тоҷикӣ (аффиксатсия, калимасозии мураккаб, таркибӣ) бунёд карда шудаанд, иборат мебошанд: мард – мардӣ – мардона – поймардӣ [61,77-78].

Барои тақвияти гуфтаҳо чанд ҷумлаэро аз асари мавриди назари худ мисол меоварем: Яке гуфт: Ё пайғамбари Худой, тухм дар замин афкандам, ин мард дар зери пой табоҳ бикард [178,371]. Ва ҳар ки ҷуз мушоҳадаи Ҳазрати Илоҳийят вайро муроде мондааст, ҳанӯз ноқис асту болиг нашудааст ва ба дараҷаи мардӣ нарасидааст [178,431]. Ҳақ Таоло гӯяд: Дурӯғ мегӯй, барои он кардӣ, то гӯянд: фалон марде мардона аст [178,201]. Ва Бӯсаиди Ҳаргӯшӣ ривоят қунад, ки дар Миср марде буд, ки дарвешонро поймардӣ кардӣ ва эшонро чизе фароҳам овардӣ [178,165].

Аз лиҳози таърихӣ, таркиби калимаҳои аслī гуногун аст. «Дар таркиби қисме аз калимаҳои аслī вожаҳои мансуб ба қабати ҳиндӯаҷрупойӣ, калимаҳои умумиэронӣ ва сирф тоҷикӣ низ мавҷуданд» [73,93].

Қабати қадимтарини решаҳои аслӣ ба қабати ҳиндуаврупой марбут аст, ки дар давраи қадим мавҷуд буданд, чунончи, вожаҳои зан, модар, падар, зону, ситора, равшан, дувист ва ғайра, ба ҳамин гурӯҳ шомиланд. Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва агар зан закоти хеш аз моли хеш бидиҳад, раво бувад ва агар шавҳар бе дастурии вай бидиҳад, раво бувад [177,273]. Ва бештари қурроони ҷоҳил ин дақоиқ нашиносанд ва хештанро фароҳам гиранд аз касе, ки эҳтиёт накунад ва вайро биранҷонанд ва бошад, ки бо падару модару бародару рафиқ суханҳои дурушт гӯянд, чун даст ба офтобаю ҷомаи эшон дароз карда бошанд ва ин ҳама ҳаром аст [177,226]. Ҳар ки дар гармоба шавад, ҷаҳор чиз ба вай воҷиб ояд ва даҳ суннат: ду воҷиб дар аврати вай, ки аз ноф то зону аз ҷашмҳо пӯшида дорад ва аз дasti қоим низ нигаҳ дорад, ки бисудан аз дидан фаротар аст [177,237]. Устухон чун кӯҳ асту арак чун об асту мӯй чун дараҳтон аст ва димог чун осмон аст ва ҳавос чун ситорагон аст ва тафсили ин низ дароз аст [177,125]. Аммо агар аз дувисту панҷоҳ ман беш бошад, то мутағайири нашавад ба начосате, ки дар вай афтад, палид нашавад [177,229].

«Ин гурӯҳи вожаҳо аз лексикаи қадимаи умумиэронӣ сарчашма гирифта, дар забонҳои имрӯзai эронӣ боқӣ мондаанд. Бунёди лексикиву ғрамматикии забони «Кимиёи саодат» маҳз ҳамин қисмати эронии қалимаҳо ташкил додаанд. Ба ин гурӯҳи қалимаҳои ифодакунандаи шайъу ҳодисаҳо: дебо, теғ, об, хок, асп, ҷашм, бихишт, душман; аломату ҳусусият: баланд, бузург, канор, офтоб, соя, кабуд, нек, бад, ором; амалу ҳаракат: тарс, бар; замону макон, аломати амалу ҳаракат: зер, пас, кай, тез, зуд, палид сӯз, гуноҳ, шаб, бомдод дохил мешаванд» [73,93].

Вобаста ба гурӯҳҳои маънӣи вожаҳо дар «Кимиёи саодат», ин қабати лексикиро метавон ҷунун тасниф намуд:

Қалимаҳои ифодакунандаи ашё ва ҳодисаҳо: дебо, теғ, об, хок, асп, ҷашм, бихишт, душман ва монанди инҳо: Ва масали вай чун пиразане аст зишт, ки рӯй дарбандаду ҷомаи дебову пирояи бисёр бар хештан қунад,

то ҳар касе аз дур вайро мебинад, бар вай фитна мешавад ва чун чодар аз вай боз кунад, пушаймон шавад ва фазоэхи вай мебинад [177,161]. Ва гуфт: Чун бандаро аз бими Худой Таоло мўй ба тег бархезад ва барандешад аз Вай, гуноҳони вай ҳамчунон фурӯ резад, ки барг аз дарахт [178,387]. Баъзе зоҳир ва он панҷ ҳавос аст, чун чашму бинию гӯшу завқу ламс [177,98]. Ва ақлро барои дил офаридаанд, то шамъу ҷароғи вай бошад, ки ба нури вай Ҳазрати Улуҳийятро бинад, ки бихишти вай он аст, пас ақл ҳодими дил аст [177,100]. Ва агар ба хилоғи ин кунад ва ба мувофақати роҳзанону душманон, ки ёғӣ гаштаанд, бархезад, кофири неъмат бувад ва шақӣ гардаду наколу уқубати он биёбад [177,101].

Калимаҳои ифодагари аломату ҳусусият: баланд, бузург, канор, офтоб, соя, кабуд, нек, бад, ором ва монанди инҳо: Ва мо андар ин китоб ҷумлаи ин ҷаҳор үнвон ва ҷиҳил асл шарҳ кунем аз баҳри порсигӯён ва қалам нигоҳ дорем аз ибороти баланди мунғалиқ ва маонии борику душвор, то фаҳм тавон кард [177,90]. Ва агар вайро мақхур дорӣ ва ба талбиси вай ғирефта нашавӣ ва лашкари ақлро нусрат кунӣ, дар ту зирақиу маърифату илму ҳикмату салоҳу ҳусни хулқу бузургию риёsat падид ояд [177,104]. Ва изтибоъ он бувад, ки миёни изор андар зери дасти рост кунад ва ҳар ду канори вай бар дӯши чап афканад [177,308]. Ва гуфт (с), ки ҳӯйи неку гуноҳро ҳамчунон нест кунад, ки офтоб яҳро [178,7]. Гуфт: Биё, то дуо кунем, то Ҳақ Таоло меғ ғиристад, ҷунон ки бар сари мо биистад, то дар соя ба шаҳр шавем [178,61]. Ва ин афъол, ки аз вай ахлоқи бад падидор ояд, вайро маъсият гӯянд [177,104-105]. Ва он ки аз он ахлоқи нек падид ояд, онро тоат гӯянд [177,105].

Калимаҳои ифодагари амалу ҳаракат: тарс, бар ва монанди инҳо: Аммо чун тарсӣ, ки зиндагониро ва ё ақлро ҳалале бувад, бибояд ҳӯрд, ки бе ақл бандагӣ натавон кард [178,47]. Ва эшон то субҳ бедор нашуданд ва ман он шир бар даст ҳаме доштам ва ману кӯдакон гурусна [178,60].

Калимаҳои ифодакунандаи замону макон, аломати амалу ҳаракат: зер, пас, кай, тез, зуд, падид сӯз, гуноҳ, шаб, бомдод ва монанди инҳо: Пас

ҳар чи офариd, ба адлу ҳикмат офариd ва тамом офариd ва чунон офариd, ки мебоист [177,212]. Ва ин аблаҳон, ки дар мардӣ ҳанӯз дуқулла нагаштаанд, ки бад-ин чизҳо бок надоранд, ин даъвӣ эшонро **кай** мусаллам шавад? [177,153-154]. Аммо ин ҳаст, ки хуфта **зуд** бедор шавад ва аз он бираҳад, пас онро хаёле ном кунанд [177,184]. Ва агар хилофи ин кунад ва камари хидмати эшон барбандад, дар вай ахлоқи бад **падид** ояд, ки тухми шақовати вай гардад [177,103]. Чун бар забон, масалан тазарруъ ва зорӣ равад ва калимоти он гуфтан гираду алфози навҳагарӣ рондан гирад, дил аз вай сифати риққату андух ва **сӯз** гирифтан гирад ва бухори оташи дил қасди димоғ кунад ва ба ҷашм омадан гирад [178,64-65]. Гуфт: **Гуноҳи** ту азимтар аст ё осмонҳо? [178,168]. Муҳаммад Восеъ (рҳ) гуфт: Не, ки хунук қасе, ки **бомдод** гурӯсна бувад ва **шабонгоҳ** гурӯсна бувад ва аз Ҳақ Таоло бад-он хушнуд бувад [178,42].

Таҳлили луғавии «Кимиёи саодат» нишон дод, ки дар он калимаҳои ифодагари ҳаракату амал зиёд истифода шудаанд: Рӯзе Шайх Абусаид (р) мерафт бо сӯфиён, фаро ҷое расид, ки ҷоҳи таҳоратҷой пок ҳамекарданд ва начосат бар роҳ буд, ҳама бо як сӯй **гурехтанд** ва бинӣ бигирифтанд [177,129]. Ва хилоф аст, ки ин соат қадом аст: вақти **баромадани** офтоб аст ё вақти завол ё вақти ғуруб ё вақти бонги намоз ё вақти бар минбар шудани ҳатиб ё вақти андар намоз истодан ё вақти намози дигар [177,265]. Ва **хурдию** бузургию миқдорро ба Вай роҳ нест, ки ин ҳама сифати аҷсоми олам аст ва Вай ҷисм нест ва Вайро бо ҳеч ҷисм пайванд нест ва бар ҷой несту дар ҷой нест, балки Ҳуд аслан ҷойгир несту ҷойпазир нест ва ҳар чи дар олам аст, ҳама зери Арш аст ... ва Арш ҳомилу бардорандай Вай нест, балки Аршу ҳамалаи Арш ҳама бардоштаи Вай ва маҳмули лутфу қудрати Ваянд [177,209].

Устуворӣ ва пойдории калимаҳои аслӣ дар «Кимиёи саодат» нишонаи муҳим будани онҳо дар ҷомеа ба ҳисоб меравад. Ин қабати луғавӣ барои ифодай мағҳум ва падидаҳои муҳимми ҳаёт, ҷанбаҳои эҳсосотӣ аз тарафи мутафаккир истифода шудаанд. Ин гурӯҳи калимаҳо

ба таъсири вожагони иқтибосӣ нигоҳ накарда, тавонистанд, ки шакл ва маъни худро нигоҳ доранд. Аксарияти ин калимаҳо дар «Кимиёи саодат» ба ҳамон шакл ва қолабҳои овозии собиқа истифода шудаанд. Масалан, вожаҳои **кор, об, рӯз, рӯд, дил, даст, роҳ**. Истифодаи калимаҳои мазкур дар «Кимиёи саодат» ба гунаи зер аст: Ва дар қиёмат, ки рӯзи ҳисобу мукофот аст, ҷонро ба колбад дихад ва ҳамаро барангезад ва ҳар касе кирдорҳои хеш бинад дар номае набишта, ки ҳар чи карда бошад, ҳама бо ёди вай диханд ва миқдори тоату маъсияти вай – вайро маълум гардонанд ба тарозуе, ки шоистаи он **кор** бошад, ки он тарозу ба тарозуи ин ҷаҳон намонад [177,213]. Ва ҳамчунин агар касе пой бар саҷҷодаи вай ниҳад ва аз офтобаи вай таҳорат кунад ва аз қӯзай вай **об** хӯрад, нашояд ки манъ кунад ва изҳори қароҳият намояд, ки Расул (с) **оби** Замзам хост, Аббос (рз) гуфт: Дастҳои бисёр дар он **об** кардаанд ва шӯрида шудааст, туро далве хос талаб кунам ва **об** баркашам [177,225-226]. Шарти ҷаҳорум он ки ҳар эҳтиёт, ки дар он ранчи **дили** мусулмоне бошад, даст бидорад, ки ранҷондани **дили** ҳалқ ҳаром аст ва тарки эҳтиёт ҳаром нест [177,225].

Дар мавриди шинохти вожаи **об** ҳамчун калимаи аслӣ муҳаққиқ Ҳ.Муслимов бо истифода аз маводи китоби «Алмуъзам»-и Шамси Қайси Розӣ чунин назар дорад: «Ҳанӯз дар асри XIII Шамси Қайси Розӣ ҳусусияти пасвандгунаи калимаи **об**-ро нишон додааст. Ҷунончи, ў мегӯяд: Ва аз ҷинси **бе** ҳеч ҳарфи зоид, ки ба авоҳири калимот дарояд: нест, илло калимаи **об**, ки дар бисёр мавозеъ мутакаррир (такрор) мешавад, ҷунон ки **гуlob** ва **dulob** ва **kudob** ва **selob** ва **gar kob** ва **girdob** ва **zahob** ва **sarob** ва **bunob** ва **shurob** ва **po'ob** ва **tezob** ва **kurob** ва **zardob** ва **xunob** ва **simob** ва **sapedob** ва **xushob** ва **dushob** ва **kityaob** ва **kuzob**» [85,17].

Дар осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ низ корбурди вожаи **об** ҳамчун калимаи аслӣ, ҷойгоҳи маҳсус дошта, муаллиф барои покизагии инсон зимни тоат аз маъбуди хеш аз ин калимот ёдрас шудааст.

Профессор Ҳ. Маҷидов андеша дорад, ки «калимаҳои аслиро бо мансубияти лексикиву грамматикӣ ба осонӣ аз дигар қабатҳои лексикӣ

чудо намуд. Онҳо бунёди лексикиву грамматикии забонро ташкил дода, ба тамоми ҳиссаҳои нутқ нисбат доранд. Чунин калимаҳо дар ҳиссаҳои мустақили нутқ бештар буда, дар ҳиссаҳои номустақили нутқ камтар ба назар мерасанд» [73,92-93].

Бояд қайд намуд, ки ба гурӯҳи калимаҳои аслий миқдори зиёди чонишинҳои шахсӣ (ман, ту, ӯ, мо, шумо), ишоратӣ (ин, он), нафсику таъкидӣ (худ, хеш, хештан), саволӣ (кӣ, ҷӣ, кадом), номуайянӣ (ягон, касе), манғӣ (хеч) дохил мешаванд, ки намунаҳои онҳоро дар «Кимиёи саодат» метавон мушоҳида кард: Саиди Мусайяб гӯяд: Бист сол аст, ки бонги намоз мешунавам ва набудӣ, ки на пеш аз он ман ба масцид омада будаме [177,258]. Ва бештарини мардумон мазҳаби Бӯҳанифа мегиранд дар ин ду масъала ва мо умед медорем, ки бад-ин маъхуз набошанд, иншоаллоҳу Таоло [177,274]. Гуфт: Ҳамчанди ин ки биовардам. Расул (с) гуфт: Байнакумо мо байни калиматайкумо - тафовути шумо ва дараҷаи шумо дарҳури сухани шумост [177,277]. Яке он ки рағбати ибодат бар вай пайдо шавад, ки додани пас аз вучуб зарурат бувад, ки агар надихад, муоқаб бувад ва он гоҳ додани он аз бим бувад, на аз дӯстӣ [177,278]. Ва Расул (с) сахитарини ҳалқ буд ва ҳар чи доштӣ, ҳамедодӣ ва моҳи рамазон худ ҳеч чиз нигоҳ надоштӣ ва ҷумла ҳарҷ кардӣ [177,279]. Ҷунайд моле ба вай фиристод, то ҳам бо сари тиҷорати хеш шавад ва гуфт: Чун ту мардро тиҷорат зиён надорад [177,284]. Бидон, ки ҳар дарвеши мусулмоне, ки закот ба вай дихӣ, фариза биафтад, валекин касе ки тиҷорати охират кунад, набояд ки роҳи зиёдати ранҷ даст бидорад [177,283].

Аз таҳқиқ маълум гардид, ки як бахши қалони вожаҳои аслии тоҷикиро дар «Кимиёи саодат» лексикаи феълӣ ташкил медиҳад. Ба он сабаб, ки ин феълҳо иқтибосшавиро намепазирад. Ба ин гурӯҳ феълҳои якрешагӣ, ба монанди рафтан, гирифтан, давидан, хандидан, даргирифтан, бозгаштан, воеҳурдан, даридан, рондан ва монанди инҳо дохил мешаванд. Муҳаққиқон қайд менамоянд, ки миқдори чунин

феълҳо дар забони тоҷикӣ он қадар зиёд нестанд. Дар «Кимиёи саодат» феълҳои якрешагӣ ба таври фаровон мавриди истифода қарор дода шудаанд. Аз ҷумла: Пас ҳар ки таом барои он ҳӯрад, то вайро қуввати илму амал бошад ва қудрати **рафтани** роҳи охират, таом ҳӯрдани вай ибодат бувад [177,363]. Дараҷаи аввал коғиронанд, агар аз аҳли ҳарб бошанд, ҳуд душманий эшон фариза аст ва муомалат бо эшон куштану банда **гирифтан** аст [177,479]. Ин бидон, ки асб аз ҳар шарифтар аст, ки ҳарро барои бор кашидан оғаридаанд ва асбро барои **давидан** дар ҷангу ҷиҳод, то дар зери савор ҷунонки мебояд, медаваду мепӯяд [177,106]. Ва ин эҳтиётҳо, ки одати сӯфиён аст, аз ҷуроб доштану изор ба сар **даргирифтани** оби пок ба яқин талаб кардан ва офтоба нигоҳ доштан, то қасе даст фаро вай нақунад, ҳама некӯст [177,223-224]. Ҷун ба дари сарой шуданд, падара什 вайро **дарнагузонт, бозгашт** [177,380].

Силсилаи дигари калимаҳои аслиро зарфҳо ташкил медиҳанд. Дар ҷунин ҳолат метавон оид ба зарфҳои тарз (**зуд, охиста**); миқдор (**андаке, каме, хеле, басе**); макон (**дарун, берун**); сабаб (**ночор**); зарфҳои ҷонишинӣ (**кай, кучо, чаро**) сухан ронд.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва ба ҳақиқат нафси зан ҳамчун нафси туст, ки агар **андаке** фаро гузорӣ, аз даст бишавад ва аз ҳад даргузарад ва тадорук душвор бувад кардан [177,395-396]. Ва аҷабтар он аст, ки аз **даруни** дил равзане кушода аст ба малакути осмон, ҷунонки аз **беруни** дил панҷ дарвоза кушода аст ба олами маҳсусот, ки онро олами ҷисмонӣ гӯянд, ҷунонки олами малакутро олами рӯҳонӣ гӯянд [177,108]. Ва Саҳли Тустарӣ гӯяд: Ҳар ки ҳаром ҳӯрад, ҳафт андоми вай дар маъсият афтад **ночор** – агар ҳоҳад ва агар наҳоҳад [177,448]. Ва аъробие биомаду гуфт: Ё Муҳаммад, қиёмат **кай** ҳоҳад шуд? [178,557]. Ва агар гӯяд, ки пайғомбарон ҳамчунин буданд, лекин он чи мекарданд, барои насиби ҳалқ ҳамекарданд, **чаро** вай низ аз барои насиби ҳалқ ҳамон нақунад? [177,154]. **Кӣ** бинад, ки вайро ҳар ки ҳамебинад, табоҳ мешавад [177,154].

Дар «Кимиёи саодат» вожа ва истилоҳоти хосси форсии тоҷикӣ, ки аксари онҳо дар осори адибону донишмандони гузашта низ истифода шудаанд, корбурди васеъ доранд. Чунончи: **барзгар** – дехқон, кишоварз, зироаткор [168,138], **гозур** – либосшӯй, ҷомашӯй, шустагар [168,330], **рӯйгар** – мисгар [175,160], **бунгоҳ** – анбор, маҳзан [168,245], **бозоргон** – савдогар [168,217], **кадхудой** – соҳиби ҳонаву ҷой, қалони ҳонавода, сардори оила [168,557], **ҳаммол** – боркаш, борбардор, борбар [169,489], **сухра** – кори маҷбурии бемузд [169,279], **каз** – абрешими ҳом [168,657], **вом** – қарз [168,283], **хирка** – либоси дарвешон, либоси аз пораҳои гуногун дӯхташуда, либоси қуроқ [169,437], **донг** – ҳисса, саҳм [168,463], **полигона**, **поликона** – дарча, дарича [169,112], **осо** – ҳамёза, даҳондара [174,927], **русто** – деха, қишлоқ [169,174], **сурма** – гарди сиёҳрангे, ки аз ҳокай қалъагӣ бо омехтаи моддаҳои дигар соҳта, онро барои зебоӣ ва ё ҳамчун дору ба ҷашм мекашанд [169,273], **тимор** – парасторӣ ва нигоҳубин ба одами бемор [169,342], **ҳавл** – ҳавф, тарс, бим, ваҳшат [169,475], **кобин** – пул ё мулки манқул ва ғайриманқуле, ки дар вақти никоҳ домод пардоҳтани онро ба арӯс ба зимма мегирад ва дар сурати занро талоқ додани шавҳар ё мурдани шавҳар бояд ба зан дода шавад [168,616], **пист** – орд, орди ғаллаи бирён аз қабили гандум, ҷав, наҳӯд [169,103], **сичил** – санади расмӣ, ҳукми қозӣ [169,254], **низор** – ҳароб, лоғар [168,912], **барзиш** – аз феъли барзидан, кишт, зироат [168,139], **пилк** – пардаи гирдогирди ҷашм, ки мижгон аз он рӯйидааст [169,98], **гач** – моддаи сафеди шабеҳи оҳак, ки дар натиҷаи сӯзондани гаҷсанг ба даст меояд ва дар соҳтмон (гаҷкорӣ) ҳайкалтарошӣ, тиб (гаҷбандӣ) ба кор меравад [168,314], **ситабр** – ғафс, фарбех, қалон [169,250], **сахиф** – тунук ва сабук [165,416], **варз** – кишт, зироат [168,265] ва ғайра.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва чунонки асли дунё се ҷиз аст – таому либосу маскан, асли синоатҳо, ки зарурати одамӣ аст, низ се ҷиз аст – **барзигарию** ҷӯлоҳию банный [177,159]. Пас маърифат сайди вай аст ва ҳавос доми вай аст ва колбад вайро маркаб аст ва **ҳаммоли** доми вай

аст [177,97]. Эшонро бад-он офаридаанд, то туро асир кунанд ва ба хидмати хеш баранду шабу рӯз ба **сухра** гиранд?! [177,93]. Аммо нофай мушку тухми кирми **каз** раво бувад фурӯхтан, ки дуруст он аст, ки ин ҳар ду пок аст [177,408]. Ва агар касе чандон, ки мол дорад, **вом** дорад, дуруст он аст, ки бар вай закот набувад, ки вай ба ҳақиқат дарвеш аст [177,269-270]. Пас лавҳи вай ва қалами вай ва дasti вай – ҳеч чиз ба они ту намонад, чунонки вай низ бо ту намонад, балки чунон аст, ки гуфтаанд, ки аз хона ба **кадхудой** монад ҳама чиз [178,618]. Ва ман аз хоб дар омадам аз **хавл** ва аз ин сухан саҳт андуҳгин шудам ва гуфтам: ман ба ҳеч ҳол аз он шашгона набошам [177,299]. Сабр кун ва бекор ҳамебош, ки Худой Таоло Карим асту Қодир аст, ки бе тухму **барзиш** набот бирӯёнад [178,283]. Дар он вақт, ки Расул (с) фармон ёфт, Оиша (рз) гилеме ва изоре **ситабр** биоварду гуфт: ин будааст ҷомаи вай ва бас [178,433]. Расул (с) чун Сафияро никоҳ кард, аз **писти** ҷаву хурмо валима кард [177,392].

Бо вучуди он ки дар «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ калимаҳои аслӣ бунёди лексикиву грамматикиро ташкил медиҳанд, аммо миқдори онҳо чандон зиёд нест. Профессор Ҳ. Мачидов дар ҳусуси калимаҳои аслӣ дуруст таъкид мекунад, ки «дар забонҳои мутараққии олам төъдоди калимаҳои аслӣ аз ду-се ҳазор бештар нестанд. Дар забони муосири тоҷик тақрибан дар ҳамин миқдор вучуд дорад. Калимаҳои аслӣ нисбат ба калимаҳои дигари ҳазинаи лугавии забони тоҷикӣ, ки дар асоси лугатҳои аслӣ тариқи роҳҳо ва усулҳои мухталифи калимасозӣ сохта шудаанд ё аз забонҳои дигар иқтибос гардидаанд, дар воқеъ ночиз аст, лекин маҳз онҳо дар рушди забони тоҷикӣ аҳамияти беандозаи амаливу назарӣ доранд ва ҳастиву ҳусусиятҳои он аз ин гурӯҳи калимаҳо вобаста аст» [73,98].

Осори ниёғон таҷассумгари ҳаёти гузаштаи ҳар як ҳалқу миллат ба шумор рафта, дар он таърихи забон бунёд гузашта мешавад. Корбурди калимаҳои аслӣ дар осори ниёғон нишондиҳандаи он аст, ки ин қабати лексикӣ аз замонҳои хеле қадим ташаккул ёфта, бунёди забон ва

пойдевори ҳастии онро ташкил додаанд. Корбасти чунин вожаву ибораҳо дар «Кимиёи саодат» далели возехи ин гуфтаҳост. Ҳамзамон таъкид ба маврид аст, ки ҷаҳонфаҳмӣ ва ҷаҳонбинии васеи худи муаллифи асар сабаб шудааст, ки заминаи иқтибосшавии лексика ба миён ояд. Чунин ҳолат мутафаккирро водор кардааст, ки ба хотири оммафаҳм гардидани асараш, ба лексикаи иқтибосӣ рӯй орад. Аз таҳлилу баррасии лесикаи «Кимиёи саодат» метавон ҳулоса кард, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар истифодаи қалимаҳои аслӣ, бартариро ба корбурди қалимаҳои иқтибосии арабӣ додааст. Азбаски «Кимиёи саодат» мазмуну мундариҷаи динӣ дорад, мутафаккир бар ивази қалимаҳои аслӣ аз лугати арабӣ кор гирифтааст. Бо вуҷуди ин ва сарфи назар аз он, ки ҷойгоҳи қалимаҳои иқтибосӣ чӣ гуна аст, мавҷудияти корбурди қалимаҳои аслӣ аз тарафи ӯ муайян гардидаст.

1.2.2. Қалимаҳои иқтибосӣ

Дар «Кимиёи саодат» қабатҳои мухталифи вожагон, ки аз нигоҳи баромади таърихӣ гуногунанд, фаровон истифода шудаанд. Чунонки ишора кардем, дар радифи қалимаҳои аслӣ, ки микдоран на он қадар зиёд мебошанд, микдори зиёди қалимаҳоро дар асар лексикаи иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Аз таҳқиқ бармеояд, ки онҳо аз асолати худ дур гардида, ба меъёрҳои истеъмолии забони форсии тоҷикӣ пурра мутобиқ шудаанд.

Воридшавии вожагони иқтибосӣ ба ҳодисаҳои мухталифи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вобаста мебошад. Натиҷаи чунин тағйироту таҳаввулоти иҷтимоию фарҳангӣ буд, ки вожа ва ибораҳои муайян ба забони адабии асри XII иқтибос шудаанд. Ин раванд ба таври мунтазам амалӣ шуда, дар аввал, дар нутқи гуфтугӯйӣ пайдо шуда, сипас ҳусусияти умуниистеъмолӣ касб карда, ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд.

1.2.2.1. Қалимаҳои арабӣ

Бо паҳн гардидани дини мубини ислом ва эълон гардидани забони арабӣ ба сифати забони расмии коргузорӣ дар асрҳои VIII-IX дар Осиёи Миёна, раванди воридшавии калимоти арабӣ қувват гирифта, ба таври афзалиятнок дар марказҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илмиӣ ва фарҳангӣ паҳн мегардиданд.

Пас аз густариши ҳукумати арабҳо ва доманаи нуфузи фарҳангии онҳо дар бисёре аз сарзамиනҳо аҳли илми кишварҳои зери нуфуз, ки забони арабиро медонистанд ва ба хотири он ки хонандагони осорашон бештар шаванд, асарҳои худро бо забони арабӣ менавиштанд. Бад-ин тартиб, забони арабӣ илова бар забони динӣ буданаш, забони сиёsat, илм, иҷтимоӣ ва таҳминан забони расмии тамоми мусулмонон гардид [98,71].

Таъсири забони арабӣ дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун сурат гирифта, такрибан тамоми соҳа ва риштаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷиконро фаро гирифт, ба тавре ки донишмандони муосир миқдори лугот ва истилоҳоти арабиро дар забони тоҷикӣ аз 40 то 60 дар сад таҳмин меқунанд [98,73].

Ҳамин тарик, дар аввал, калимаҳои марбут ба дини ислом вориди забони форсии дарӣ гардиданд. Ба ин гурӯҳ метавон вожагони **бисмиллоҳ**, **астағғиরуллоҳ**, **иллийин**, **каффорат**, **коғирӣ**, **куфр**, **маҳр**, **обид**, **павардигор**, **салот**, **оҳират**, **азон** ва ғайраро доҳил намуд. Баъдан ба таври мунтазам, аз ҳисоби калима ва ибораҳои арабӣ, ки мағҳумҳои маъмурӣ, фалсафӣ, иҷтимоиву фарҳангиро ифода менамуданд, миқдори калимаҳои иқтибосии забони арабӣ дар забони форсии дарӣ рӯ ба афзоиш овард. Дар асари мавриди таҳқиқ омаддаст: Ва якero ба саодат ҳукм карду мебурд, то ба аъло **иллийин** ба силсилаи қаҳр [178,394]. Пас, чун кароҳияти он **каффорат** бувад, он чи ба васвоси ҳалқ тааллук дорад, авлотар, ки ба кароҳият маҳв афтад [178,224]. Агар мепиндорӣ, ки Худой намебинад, **коғирӣ** [178,486]. Ва гурӯҳе аз **обидон** пиндоранд, ки бад-ин расидаанд ва хато пиндоранд [178,198]. Ва унвони чаҳорум он аст, ки

ҳақиқати **охиратро** бишиносад [178,88]. Аввал он ки дасту даҳон бишӯяд, ки чун таом хӯрдан бар нияти зоди охират бувад, ибодат бувад – ин чун вузуе бошад пеш аз **азон** ва низ дасту даҳон поктар шавад [178,363].

Муҳаққиқон калимаҳои арабиро дар қатори иқтибосҳои қадимаи унсурҳои забони форсии дарӣ баррасӣ намуда, омили асосии ворид гардидани онҳоро бо тоҳтутози арабҳо, паҳн гардидани дини мубини ислом, нуфузи забони арабӣ дар минтақа дар давоми дусад сол ҳамчун забони илм ва фарҳанг алоқаманд медонанд [108,151].

Маврид ба зикр аст, ки истифодаи фаровони калимаҳои арабӣ дар забони гуфторӣ ва навиштории форсии тоҷикӣ дар тӯли таъриҳ чун унсури фаъоли луғавӣ-грамматикий баромад намудани онҳо шудааст. Унсурҳои забони арабӣ дар таркиби луғавии забони форсии дарӣ дар шаклҳои гуногун вучуд доранд. Яке аз чунин шаклҳо дар он зоҳир мегардад, ки калимаҳои арабӣ шакл ва маънои худро пас аз иқтибос гардидан нигоҳ доштаанд. Масалан, **даллол, зот, исроф, ишва, мискин, ният, халос, хотир** ва монанди инҳо.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Пас моли байёъон ва **даллолон**, ки бад-ин ваҷҳҳо ситонанд, ҳаром бувад [177,419]. Аммо он ваҷҳҳо, ки ҳама кас фаҳм тавонад кард, он аст, ки одамӣ аз **зоти** хеш ҳастии **Зоти** Ҳақ Субҳонаҳу ва Таоло бишиносад ва аз сифоти хеш сифоти Ҳақ Таоло бишиносад ва аз тасарруф дар мамлакати хеш, ки он тану аъзои вай аст, тасарруфи Ҳақ дар ҷумлаи олам бишиносад [177,131]. Адаби шашум он ки нафақаи неку қунад ва танг фаро нагирад ва **исроф** низ накунад ва бидонад, ки савоби нафақа кардан бар иёл бештар аз савоби садақа аст [177,397]. Ва кас бошад ки хештанро **ишва** дихад, ки ман барои шафоат мешавам, агар он кор ба шафоати дигаре рост шавад ё дигареро қабул падид ояд, ранҷур гардад ин нишони он бувад, ки ба зарурат намешавад [177,464].

Гурӯҳи дуюмро он калимаҳое ташкил медиҳанд, ки мувофиқи қонунҳои фонетикии забони форсии тоҷикӣ тағйир ёфтаанд, аммо

семантикаи асосии худро нигоҳ доштанд. Чунончи: дунё, либос, навбат ва ғайраҳо. Қайд намудан зарур аст, ки ин гурӯхи калимаҳо дар забони адабии тоҷик дар шакли дуруст истифода шаванд ҳам, лекин дар нутқи шифоҳӣ то андозае тағиیر ёфтани таркиби фонетикии онҳо мушоҳида карда мешавад. Масалан, дар як қатор минтақаҳо калимаи навбат шаклҳои нувбат ва нубат, либос шакли ливос, дунё шакли диё-ро гирифтааст.

Дар «Кимиёи саодат» ба шакли дуруст истифода шудани онҳо ба назар расид. Мисолҳо: Маънии ин ҳариду фурӯҳти касби дунё нест, лекин талаби илм аст ва зиёрати бародарону иёдати bemoron ва ташьеи ҷанозаҳо ва мисли ин корҳо [177,267]. Ва чун одамӣ дар ҳоҷатҳои хеш нигарад ба аъзои худ, он гаҳ ба таому либосу маскан ва ҳоҷати таоми вай ба борону боду меғу сармою гармо ва ба санъатҳое, ки онро ба салоҳ оварад ва ҳоҷати санъатҳо ба олот, чун оҳану чӯбу мису биринҷ ва ғайри он ва ҳоҷати он олот ба ҳидояту ба маърифат, ки чун созанд?.... [177,113]. Гуфт: Ё Расулуллоҳ, ман навбати хеш ба Оиша додам, маро талоқ мадех, то дар қиёмат аз ҷумлаи занони ту бошам [177,399].

Аз таҳқиқ маълум гардид, ки вожаи либос ҳамчун калимаи иқтибосии арабӣ аз рӯйи ниёз истеъмол шуда бошад ҳам, аммо дар радифи он як гурӯҳ вожагони аслӣ ва иқтибосии ба он алоқаманд истифода шудааст. Масалан, вожаҳои ғито, хилъат, кисват, қиноъ, сундус, тайласон ва ғайра. Ба маълумоти «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» маънии луғавиашон парда, пӯшиш [168,382], ҷома, сарулибос [169,436], либос, пӯшок [168,612], рӯбанд, ҷашмбанд, ки занон ба рӯй мегиранд [174,690], навъе аз дебо ва ҳарир, ки бисёр нағис ва нозук аст [169,271], як навъ ҷомаи васеи дарозу беостин, ки рӯҳониён ва қозиён мепӯшанд [169,295], мебошанд.

Корбурди калимаҳои дар боло овардашуда, дар «Кимиёи саодат» ба гунаи зерин аст: Чун чунин кунад, саид бошад ва ҳаққи неъмат гузорида ва хилъати ин хидмат ба вақти хеш биёбад [177,101]. Бад-он

сабаб бувад, ки ҳар чи бинад дар **кисвати** мисоли хаёле бинад, сареху макшуф набошад ва аз **ғитою** пӯшиш холӣ набувад [177,109]. Ва он кас бидод, ки туро медонист ва он мусомаҳат барои дину салоҳи ту кард, **қинои** гафлат аз сар боз қун ва аз хоб бедор гард ва бидон, ки ҳар ки илми Куръон ҳосил кард ва он гоҳ рағбати дунё кард, эмин набошам, ки аз ҷумлаи мустаҳзиён бошад ба оёти Ҳақ Таоло [177,489]. Ва аҳли биҳишт гӯянд: биоед, то ба назораи эшон равем, эшонро бинанд ҷомаҳои **сундуси** сабз пӯшида ва бар пешониҳои эшон набишта: ал-мутаҳоббуна фӣ-л-Лоҳи – ин дӯстони Худой Таолоанд [177,474]. Ваҳби Мунаббех ва Товус ҳар ду ба наздики бародари Ҳаҷҷоҷ шуданд бомдоде ва сард буд ва Товус панд ҳамедод вайро, бифармуд, то **тайласоне** бар дӯши Товус афканданд [177,469].

Чунонки аз мисолҳо маълум гардид, онҳо аз рӯйи дараҷаи истеъмол, камистеъмол буда, аммо дар асар ҷойгоҳ ва мавқеи хос доранд. Зоҳир шудани мавқеи махсус дар ин вожагон аз тақозои баёни андешаҳои тоза ва ифодаю мағҳумҳои мушаҳҳаси муаллифи асар сар задааст.

Равобити забониву фарҳангии беш аз ҳазору чорсадсолаи мардуми эронитабор бо мардуми араб боиси таъсиргузории дучонибаи ин забонҳо гардидааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки роҳу воситаҳои муҳталифи ворид гардидани калимаҳои арабӣ вобаста ба раванду ҳодисаҳои таъриҳӣ афзалият пайдо намудаанд. Дар ин самт метавон истилои сарзамини эронитаборонро аз ҷониби арабҳо махсусан қайд намуд, ки боиси иқтибос гардидани миқдори зиёди калимаҳои арабӣ гардид. Аз тарафи дигар, аҳли илму санъат дар фаъолияти касбии худ барои ифода намудани андеша ва арзишҳои маънавии худ аз забони арабӣ васеъ истифода менамуданд.

Профессор Ҳ. Мацидов дар заминай таҳлили раванду ҳодисаҳои ин давра чунин қайд намудааст, ки «дар муддати ду асри баъди истилои Мовароуннаҳр аз ҷониби арабҳо забони давлатдорӣ арабӣ буд. Арабҳо

дар ин муддат қўшиши зиёд ба харҷ доданд, ки забонҳои маҳаллӣ, аз чумла форсии дариро аз байн баранд, вале дар ин самт муваффақ нагардиданд. Баръакс, аз аввалҳои асри IX забони форсии дарӣ тадриҷан қувват мегирад ва дар аҳди Сомониён ба авчи рушду нумуи худ мерасад. Аз ҳамин сабаб, дар аввал, миқдори калимаҳои иқтибосӣ аз забони арабӣ нисбатан камтар буд» [73,106].

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки воқеан, дар ибтидо миқдори маҳдуди калимаҳои арабӣ ба забони форсии дарӣ ворид гардидаанд. Лекин, бо рушди адабиёти классикӣ мустаҳкам гардидани муносибатҳои иҷтимоиву фарҳангӣ дар асрҳои минбаъда миқдори калимаҳои иқтибосии арабӣ меафзояд. Андешаи Носирҷон Маъсумӣ, он аст, ки «миқдори калимаҳои иқтибосии арабӣ дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ, ки гунаи забони форсии дарӣ дар қаламрави Мовароуннаҳр аст, дар ибтидои асри XX 60-70% -ро ташкил менамуд» [76,21].

Яке аз роҳҳои муҳимми ворид гардидани калимаҳои арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ – осори мутафаккирони тоҷику форс ба ҳисоб меравад. Инкишоф ва такмили таркиби лугавии ҳар як забон ба ҳаёти иҷтимоӣ, таърихӣ ва осори олимону мутафаккирон алоқаманд аст. Бобоҷон Ғафуров қайд менамояд, ки дар таърихи мардуми тоҷику форс дар асрҳои IX – X осори пурғановати мутафаккирону аҳли адаб нақши муассир дорад, ки бо лаҳҷаҳои Ҳурросониву Мовароуннаҳрӣ асос гузошт [34,500].

Чунонки зикр намудем, Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ дар осори худ миқдори зиёди калимаҳои арабиро истифода намудааст. Корбурди иқтибосоти арабӣ дар «Кимиёи саодат» мутааллиқ ба самту соҳаҳои ҳаётан муҳим мебошанд.

Калимаҳоро вобаста ба нишонаҳои савтӣ, сарфӣ ва маъноияшон дар «Кимиёи саодат» чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

1. Нишонаҳои савтӣ

1.1. Яке аз нишонаҳои савтӣ мавҷудияти ҳамсадои зичи ҳалқии сакта (ъ) дар таркиби калимаҳои иқтибосии арабӣ мебошад. Масалан, **сонеъ** – созанда, бавучудоранда, эҷодгар, оғаринанд [169,260], **мальун** – лаънаткарда, лаънатӣ, лайн, рондашуда [168,752], **маъдум** – эъдомшуда, нестшуда, нобудгашта [168,785], **эъроз** – ҳазар кардан, дурӣ намудан [169,675], **маъфув** – афвушуда, баҳшида [168,788], **саъб** – душвор, мушкил, саҳт [169,229], **мустанеъ** – соҳиби иститоат, соҳиби қудрат; тавонгар, доро [174,758], **таматтуъ** – баҳравар шудан, манфиат бурдан, фоида, баҳра [169,302], **вараъ** – парҳезгорӣ, порсой, зуҳд, тақво [168,265], **тараффӯъ** – баландгирӣ, ғурур, такаббур, ҳавобаландӣ [175,328], **муъсир** – дар усрат монда, тангдаст, камбағал, муҳтоҷ [174,810], **сунъ** – эҷод, оғариниш, он чи соҳта шудааст [169,271], **ҷазаъ** – бесабрӣ, бетоқатӣ, бекарорӣ; нола ва зорӣ [169,577], **таъдіб** – адабомӯзӣ; тарбия; гӯшмол (барои кори баде) [169,332], **луъбат** – бозича, арӯсак, лӯхтак [168,732], **таъзир** – ҷазодиҳӣ (бо задан) [169,332], **мутоъ** – касе (ё чизе), ки мардум ба вай итоат мекунанд, фармонраво [168,855], **таън** – айбигирӣ; сарзаниш, коҳиш [169,333], **тазарруъ** – зорӣ, тавалло, илтиҷо; изҳори фурӯтанӣ [169,293], **лаъб** шакли дигари **лаҳв** – он чи ки кас худро бо он андармон мекунад, мояи саргармӣ ва бозӣ [168,716], **мунъим** – тавонгар, соҳибнеъмат, бой, давлатманд [168,839], **иртифоъ** – баланд шудан, боло шудан [168,555], **раъфат** – меҳрубонӣ [165,361], **таъбия** – 1) оростан ё омода кардани сипоҳ ба ҷанг. 2) нишондан, ҷой додан, ҷойгириӣ [169,332], **табаъ** – тобеъ, пайрав [175,293], **каък** – навъе аз нони равғанӣ ва ширин [165,171], **мулаъ** – ҳарис [174,726] ва ғайра.

Корбуриди чунин вожагон дар асар вобаста ба нишонаи савтӣ ба назар расид: Чун аз дар даршудам, эшонро дидам дар тафаккур, сар бар зону ниҳода, гуфтанд: Fappa машав ба сухани он палиди **мальун** [178,275]. Ва Умар (рз) гуфт: Қасди он хостам кард, то бинависам, ки ҳар ки **мустанеъ** бошад дар шаҳрҳо ва ҳаҷ накунад, аз вай ҷизяте биситонанд [177,301]. Аммо вучуҳи гузоридани ҳаҷ се аст – ифрому қирон ва **таматтуъ**

[177,302]. Аввал он ки даст фаро таом набарад, то он гох, ки касе, ки бар вай муқаддам бувад ё дар зод ё дар илм ё дар **вараъ** ё сабабе дигар, даст фаро барад [177,367]. Аммо адаби ичобат он аст, ки фарқ накунад миёни дарвешу тавонгар ва аз даъвати дарвеш **тараффуъ** накунад, ки Расул (с) масокинро ичобат кардӣ [177,375]. Ва дар чумла адаби бемор он аст, ки гила накунаду **чазарь** накунад ва умед бар он дорад, ки беморӣ каффорати гуноҳи вай бошад ва чун дору хӯрад, таваккул бар Офариҷгор кунад, на бар дору [177,508]. Ва ҳам дар «Саҳех» аст, ки Оиша (рз) ривоят меқунад, ки ман кӯдак будам, **лӯъбат** биоростаме, чунонки одати духтарон бошад ва ҷанд кӯдаки дигар низ ба наздики ман биомадандӣ [177, 558].

1.2. Ҳамсадои таркиби калима дар худ оmezиши ҳамсадои арабии ئ (айн) ва ء (ҳамза)-ро таҷассум кардааст ва танҳо дар мобайн ва охири калима зоҳир мешавад, аммо дар мавқеи аввали калимаҳо, ки таъриҳан ин овозро доштанд, одатан талафғуз намешавад. Чунончи: **ақл**, **оқил**, **ориф** ва ғайраҳо.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва оғариниши ин шаҳват чунон аст, ки бар ҳадди хеш наистад ва бисёр ҳоҳад ва **ақлро** биофаридааст, то вайро ба ҳадди хеш бидорад ва шариат бифиристодааст бар забони анбиё, то ҳудуди вай пайдо кунад [177,158]. Чунонки агар касе гӯяд, ки ҳар **оқил**, ки бо вай гӯ: на ду аз яке бештар аст? – гӯяд, ки бале ин сухан рост бувад агарчи ҳама оқиле ин ба гӯш нашунида бошад ва ба забон нагуфта бошад, лекин ҳамаи даруни вай бад-ин тасдиқ оғанда бошад, ҳамчунонки ин фитрати ҳамаи одамиён аст, маърифати Рубубийят низ фитрати ҳама аст [177,112]. Чи, оламҳои малакут биҳишти **орифон** аст, он биҳиште, ки манъу қатъ ва музоҳаматро ба вай роҳ нест [177,538].

1.3. Нишонаи дигари савтии калимаҳои иқтибосии арабӣ мавҷуд будани ҳамсадои зичи забончагии «**қ**» дар таркиби калимаҳо мебошад. Ин ҳамсадо дар таркиби калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ низ мавҷуд аст. Тағовути байни ин ду забон дар ҳолати истифодаи ҳамсадои зичи забончагии **қ** дар он зоҳир мегардад, ки аксари вожаҳои иқтибосии

арабӣ исмҳои маъниро ифода менамоянд, истилоҳи туркиву муғулӣ бештар ба исмҳои моддӣ тааллук доранд. Чунончи, **такотуъ** – бо ҳам қатъ намудан яқдигариро [165,203], **тавкеъ** – муҳри подшоҳӣ; фармони бомуҳр; ҳукм [169,289], **руқъа** – қоғазе, ки бар он чизе навишта бошанд, номаи кутоҳ, мактубча; дорухат [169,173], **коим** – рост, устувор, истода, барпо [168,687], **кавим** – рост, дуруст; устувор, пойдор [168,651], **курун** – қарн [168,697], **ишроқ** – 1) шарик кардан касеро дар коре. 2) д. ба Худо ширк овардан, Худоро шариқдор пиндоштан; ширк [168,572], **нақс** – нуқсон [168,891], **нифок** – 1) дурӯягӣ, мунофиқӣ. 2) хусумат, душманий [168,919], **қивом** – 1) он чи ё он ки сабаби пойдории коре ё чизе бошад; поя, сутун. 2) низом, тартиб [169,680] ва ғайраҳо:

Мисолҳо: Ва меҳмони ғарид, ки фароз расад, барои вай авом ситадану такаллуф кардан раво бувад, аммо барои дӯston, ки ба зиёрати яқдигар шаванд, набояд, ки он сабаби **такотуъ** бувад [177,374]. Аммо агарчи донӣ, ки хилъат ба **тавкеъ** ба ту расид ва **тавкеъ** ба қаламу қоғаз бувад [177,346]. Ва **руқъа** ба ман доду гуфт: Берун рав ва дил дар ҳеч кас мабанд, ҷуз дар Ҳақ Таоло ва ҳар киро аввал бинӣ, ин ба вай дех [178,539]. Аз ин ҷумла бишинохтӣ, ки ҳақиқати ҷони одамӣ **коим** аст ба зоти ҳеш бе қолаб ва андар қивоми зоти ҳеш ва сифоти хоси ҳеш, мустағнӣ аст аз қолаб [177,174]. Ғояти ақл дар мабодии **ишроқи** ҷалоли Вай ҳайрат аст ва мунтаҳои соликону муридон дар талаби қурби Ҳазрати ҷамоли Вай даҳшат аст [177,84]. Ва мақсад аз ин кимиё он аст, ки аз ҳар чи менабояд вайро ва он сифоти **нақс** аст, поку бараҳна шавад ва ба ҳар чи мебибояд ва он сифоти камол аст, ороста шавад [177,87]. Ҳар ки чиҳил рӯз намози ҷамоат қунад бардавом, ҷунонки тақбери аввалиш фавт нашавад, ду бароат бинависанд вайро, – яке аз **нифоку** яке аз дӯзах [177, 258]. Ва маърифати аҷоиби олам вайро аз роҳи ҳавос ҳосил ояд ва ин ҳавосро **қивом** ба колбад аст [177,97].

1.4. Дар аввал ва байни вожаҳои иқтибосии арабӣ амсоли **онқ** – монеъ, боздоранда [169,23], **ҳоиф** – қасе, ки аз чизе метарсад [175,485],

доия – 1) хохиш, ирода; қасду оҳанг; 2) даъво, иддао. 3) сабаб, боис, муциб [174,385], **иодат** – бозгашт [165,72], **аузубиллох** – паноҳ бар Худо! Худо нигоҳ дорад! (иборае, ки дар мавриди канорачӯй кардан аз бадие, зиштие, тухмате ва гайра гуфта мешавад [168,92], **боевь** – байъкунанда, фурӯшандада [168,216], **хатиат** – гуноҳ, хато, чурм, айб [169,431], **маод** – чойи бозгашт; охирин чойи бозгашт [168,758], **наим** – неъмат; нозу неъмат, тавонгарӣ [168,887], **муованат** – ба ҳамдигар кумак кардан; ионат, дастгириӣ, мададгорӣ, ёрмандӣ [168,839], **тааллум** – 1) ғаму дард, азоб, чафо. 2) омӯхтан, ёд гирифтан, илмомӯзӣ, омӯзиш, таҳсили илм, ёд гирифтада [169,283], **танаум** – парвариш ёфтад бо нозу неъмат [169,305], **байд** – дур [169,120], **сүубат** – саҳтӣ, душворӣ, мушкилӣ [169,276], **савоик** – шакли дигари **соиқа** – 1) оташ, барқ. 2) баранда, савқдиҳанда, сабабгор [169,258], **таассуб** – 1) тарафдорӣ ё душмании бисёр нисбат ба шахсе. 2) ҳимоят ва ҷонибдорӣ, орият (аз ҷизе). 3) тарафдорӣ аз ақоиди динӣ ва маросими қӯҳнаи миллӣ; фанатизм, кинаҷӯй [169,283], **меод** – шакли дигари **миод** – 1) чойи ваъда, ваъдагоҳ. 2) вақти ваъда, замони ваъда, мавъид. 3) мулоқот, воҳӯрӣ [168,804], **муил** – он ки аҳли оилааш зиёд аст, аёлманӣ [168,829], **зоил** – нобуд, маҳв, фонӣ; ҳалок [168,525], **табоуд** – дуршавӣ аз ҳамдигар, дурӣ, фироқ [175,295], **тоиб** – тавбакунанда, пушаймон аз гуноҳ [175,370], **тааб** – ранҷ, саҳтӣ, азоб, хастагӣ, мондагӣ [169,283], **мутаazzир** – (кори) иҷрояш номумкин; мушкил, душвор [174,762], **муншиаиб** – ҷудошуда аз ҷизе [174,738], **иститоат** – қувват, қудрат, тавонӣ; иқтидор доштан [168,562], **тааннут** – хурдагириӣ, айбҷӯйӣ бадгӯйӣ [175,290], **маориф**, **саодат**, **маош**, **таом**, **тоат**, **шариат**, **мутаол**, **азроил**, **воиз**, **ваид**, **иншоаллох**, **муаззин**, ду садоноки пасиҳам ба ҷашм мерасад. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ дар «Кимиёи саодат» ин калимаҳоро ба гунаи зерин истифода намудааст: Ҷун дунё манзилгоҳи зоди охират аст ва одамиро ба қуввату кисват ҳочат аст ва он бе қасб мумкин нест, бояд ки одоби қасб бишиносад, ки ҳар ки ҳамагии хеш ба қасби дунё дихад, бадбаҳт аст ва ҳар ки ҳамагии хеш ба охират дихад ва

таваккул кунад, некбаҳт аст, валокин мұтадилтарин он аст, ки ҳам ба **маош** машғул бошад ва ҳам ба маод, валекин бояд ки мақсуд маод бошад ва маош барои фароғати асбоби **маод** бошад [177,403-404]. Ва самарати вай саодати абадӣ аст, ки муддати вайро охир нест ва анвои **наими** вайро ниҳоят нест ва ҳеч кудуратро ба сафои **наими** вай роҳ нест [177,86]. Бояд ки пеш аз он, ки эшон туро асир кунанд, ту эшонро асир гирий ва дар сафаре, ки туро фаро пеш ниҳоданд, аз яке маркаби хеш созӣ ва аз дигаре силоҳ ва ин рӯзе чанд, ки дар ин манзилгоҳ боший, эшонро ба кор дорӣ, то тухми саодати хеш ба **муованати** эшон сайд кунӣ [177,93]. Пас вайро ба сабаби гуруснагиу ташнагӣ ба **таом** ҳочат афтоду шароб ва бад-ин сабаб ба ду лашкар ҳочат бувад [177,98]. Аммо илм ҳосил кардан ба тариқи **тааллум** роҳи уламост [177,111]. Чи, тафовут миёни мису зар беш аз суфрату разонат нест ва самараи он кимиё беш аз **танауми** дунё нест [177,86]. Ва сабаби **суубати** ин беморӣ он аст, ки одамӣ аз қӯдакӣ дар мардумон ҳамебинад, ки рӯю риё бо яқдигар нигоҳ доранд ва хештан андар чашми яқдигар меороянд ва ҳама шуғли эшон ё бештар он бошад [178,219]. Ҳамчунин он, ки имон наорад, ё имон ораду амали солех накунад ва умеди начот дорад, абллаҳ аст ва он, ки ин ҳар ду бикунад, умед ҳамедорад ба фазли Ҳақ, ки **савоик** боздорад андар вақти марг, то имон ба саломат бибарад, ин оқил асту он дигар магрур [178,284]. Бидон, ки **муилро** мусаллам нест, ки дар баводӣ шавад ва асбоби қасб даст бидорад, балки таваккули **муил** ҷуз ба дараҷаи саввум набувад ва он таваккули муктасиб аст, чунонки Сиддиқ мекард [178,540]. Ва ҷаҳл чун дар коре бувад, ки мувофиқи табъ бошад, душвор **зоил** шавад [177,155].

2. Нишонаи сарфӣ

Нишонаҳои сарфӣ дар шинохти қалимаҳои арабӣ аввалиндарача маҳсуб мешаванд.

2.1. Шикасти реша ва тағирии садоноки таркиби қалима дар сурати бе тағиир мондани ҳамсадоҳои он аз нишонаҳои асосии сарфӣ дониста шудааст. Профессор X. Маҷидов дар ҳамин ҳусус чунин қайд намудааст,

ки «забоншиносони араб аз решай **«фъ-л» «фаъала»** як идда қолабҳои ҳамвазнро ба вучуд овардаанд, ки барои муайян кардани анвои сохторҳо, маъноҳои лугавию грамматикии калимаҳои ин забон кумак мерасонанд. Масалан, аз решай сеҳамсадоии **«кѣб» «катаба»** шаклҳои грамматикии **китоб, котиб, мактуб, мукотиба, васф, авсоф, хабар, ахбор, нур, анвор, чузъ, ачзо, чисм, ачсом, чинс, ачнос, ризқ, арзоқ, асаб, аъсоб, вакил, тавкил, шариқ, шурако, васият, васоё, хочат, хавоич, обид, убод, ворис, вараса, қарин, акрон, шульба, шуаб, қавл, ақвол, малак, малоика, окибат, авокиб, кисм, аксом, сабаб, асбоб, имом, аимма, ятим, айтом, ақл, уқул** ва амсоли инҳо ба вучуд оварда шудаанд, ки ба забони тоҷикӣ ҳар яке ҳамчун калимаи мустақил ворид шудаанд» [73,107].

Калимоти мазкур дар «Кимиёи саодат» дар ҷумлаҳои зерин ба ғунаи зер корбаст шудаанд: Ва шарҳи ҳақиқати хоб дар ин **китоб** мумкин нагардад [177,109]. Ва чун аз подшоҳии худ тафсили подшоҳии Вай бишиноҳтӣ, ки ҳама асбобу васоит мусахҳари Ваянд, чун қалам дар дasti **котиб**, маънии «алҳамдулиллоҳ» бишиноҳтӣ, ки чун мунъим ҷуз Вай набувад, ҳамду шуқр ҷуз Вайро набувад [177,147]. Зоти сухани ӯ ҳамчунин қадим аст ва дар дили мо маҳфузу бар забони мо мақруъ ва дар Мусҳаф **мактуб** ва маҳфуз – номаҳлуқ ва ҳифз – маҳлуқ ва мақру – номаҳлуқ ва қироат – маҳлуқ ва **мактуб** – номаҳлуқ ва **китобат** – маҳлуқ [177,212]. Ва аз раҳматҳои бузурги Эзид Таоло, яке он аст, ки саду бисту чаҳор ҳазор пайғомбарро ба ҳалқ фиристод бад-ин кор, то нусхати ин кимиё дар ҳалқ омӯзанд ва бо эшон бигӯянд, ки ҷавҳари дилро дар бутаи муҷоҳадат чун бояд ниҳод ва ахлоқи замимаро, ки хубсу кудурати дил аз ӯст, аз вай чун бояд зудуд ва **авсофи** ҳамидаро ба вай чун бояд кашид [177,87]. Агар ҳоҳад, ки ҳаққи ин неъмат бигузорад ва шарти бандагӣ ба ҷой оварад бояд, ки подшоҳвор дар садри мамлакат бинишина... то **ахбори** он олам ҷамъ ҳамекунанд ва аз қуввати хаёл, ки дар пеши димоғ аст, соҳиббарид созад... [177,100-101]. Ва одамиро фармудаанд, ки ба нури ақл, ки аз осори **анвори** фариштагон аст, талбису макри Шайтон

кашф мекунад то вай расво шавад ва ҳеч фитна натавонад ангехт... [177,102]. Ва ҳамчунин ҳар ҷузверо, ки аз **аҷзои** зоҳиру ботин барои коре оваридаанд, ки тан бе он ба халал бошад, балки тани одамӣ бо муҳтасарии вай мисоле аст аз ҳамаи олам, ки аз ҳар чи дар олам оваридаанд, андар вай намудгоре аст [177,124]. Яке он ки нияти закоти фариза кунад ва агар **вакиле** фаро кунад, дар вақти **тавкил** ният кунад ё вакилро дастурӣ дихад, то ба вақти додан ният кунад [177,273].

2.2. Калимаҳои иқтибосии арабӣ сарфи назар аз мансубияти худ ба ҳиссаи нутқ ба забони форсии дарӣ, асосан, ҳамчун исмҳо, сифатҳо ва ба андозаи камтар зарфҳо дохил шудаанд. Масалан, **алҳон** – ҷ. лаҳн; нағмаҳо, оҳангҳо, овозҳои мусиқӣ [168,717], **равҳ** – хушӣ, шодӣ, ҳурсандӣ, осоиш [169,141], **рахн** – он чи ба гарав монда шудааст, гаравгон [169,156], **рибо** – суд, фоидае, ки қарздиҳанда аз қарзгиранда меситонад, судхӯрӣ [169,163], **мабур** – некуӣ кардашуда, он ки дар ҳаққи вай некӣ карда шудааст [174,613], **тавқир** – иззату ҳурмат кардан, муҳтарам шумурдан [169,289], **тимор** – парасторӣ ва нигоҳубин ба одами бемор [169,342], **ирз** – обрӯ, шараф, номус [168,554], **заллат** – лағзиш, ҳато, саҳв, гуноҳ; ҳато дар сухан [174,432], **ашпор** – бадон, бадкорон [168,104], **атият** – бахшиш, тухфа, ато, ҳадя [168,89], **итлок** – раҳой, озодӣ [168,564], **катм** – пинҳон кардан, пӯшидан; пинҳонкуниӣ (маҳсусан сирро) [174,543], **батш** – 1) ҳӯчум, ҳамла. 2) қувват, қудрат, зӯр [168,153], **тасдид** – росту дуруст кардани чизе; ба роҳи дуруст равона кардан; ҳидоят [175,336], **козиб** – дуруғғӯй [168,617], **утлат** – бекорӣ [169,374], **музайяф** – ботазвир, боғиреб, сохта, қалбакӣ [174,720], **наҳиф** – логар, ҳароб; заиф [168,904], **муғриз** – он ки кинаву гараз меварзад, бадҳоҳ [168,826], **салват** – ҳурсандӣ, хушнудӣ, шодкомӣ [169,197], **муҳанно** – гуворо, лазиз, хушмаза [168,860], **накол** – уқубат, ранҷ, азоб; ҷазои саҳт [174,828], **бӯхл** – бахилӣ, ҳасисӣ, мумсиқӣ [168,250], **ташвир** – шармсорӣ, шармгинӣ [169,330], **ишкол** – мушкилиӣ, душворӣ, саҳтӣ [168,571], **таҷаммул** – соҳиби молу давлат ва шаъну шавкат нишон додани худ; ҳашамат, шукуҳ, дабдаба,

choху чалол [169,328], **восик** – бовардошта, мутмаин, дилпур [168,285], **мумайиз** – тамизкунанда ва ҷудокунанда хубро аз зишт [166, 300], **рифк** – нармӣ, мулоимат, мадоро, меҳрубонӣ, лутф [169,166], **истибшор** – ба шунидани ҳабари ҳуш шод шудан, ҳабари ҳуш шунидан; шодӣ, ҳурсандӣ, шодмонӣ [174,498], **фосик** – бадаҳлок, бадкор; бадкирдор [169,408], **саййиа** – бадӣ ва гуноҳи сағира [165,449], **куррат** – равшаниӣ, роҳат [174,706], **салита** – зани пургӯй; ҷангара, пургӯй [169,198], **саййиба** – зидди бикр, яъне зани шавҳардида, ҳоҳ шавҳараҷаш зинда бошад, ҳоҳ мурда [165,224], **тибат** – ҳушиӣ; ҳубӣ [175,362], **гадр** – 1) бевафоӣ, аҳдшиканӣ; ҳиёнат, ҷафо. 2) ҳила, макр, ғиреб [168,363], **батолат** – танбалӣ, коҳилиӣ; бекоргардӣ, бехудагардӣ [168,152], **коҳил** – танбал, сусткор [168,630], **бегор** – кори маҷбурии бемузд, ки мардум дар заминҳои амир ва амалдорон ба ҷо меоварданд [168,166], **қадҳ** – таъна задан, айб кардан; айбҷӯй, мазаммат [168,657], **ҳарун** – 1) саркаш, ноором. 2) аспи саркаш, нофармон [169,497], **роқиб** – савор, саворшуда; савораи асп, ароба ё қишиғӣ [169,168], **колив** – 1.) саросема, гаранг; беқарор; ҳайрон. 2) нодон, аблон; девонамизоч. 3) қар [168,618], **марорат** – талҳӣ [168,764], **чуд** – ҷавонмардӣ, саховат, бахшиш, эҳсон [169,606], **росих** – мустаҳкам, устувор, побарҷо [169,169], **ҷамух** – якраҳа, якрав, саркаш, инодкор, гарданшах [169,580], **баттол** – бекор, танбал [168,152], **ҷалдӣ** – 1) ҷобукӣ, ҷаққонӣ; зиракӣ. 2) тезӣ, тундӣ [169,579], **танзех** – пок ва мунаzzah кардан, покдоманиӣ [169,307], **хуллат** – дӯстӣ, рафоқат, самимият [175,502], **балид** – кундфаҳм, кундзехн [168,128], **лобуд** – ноҷор, ноилоч, ногузир [168,723], **манкус** – вожгуна, ҷаппашуда, сарнагун, сарозер [168,754], **мозӣ** – гузашта, пешина [168,810], **қитол** – кушокушӣ дар ҷанг [168,685], **нахмор** – 1) бешумор, беандоза, бисёр. 2) бузург, азimu тааҷҷубовар [168,904], **хубс** – бадтинатӣ; бадӣ, бадчинсӣ, палидӣ [169,455], **учб** – шарм, ҳаё, шармгинӣ [169,375], **икоб** – зоб, шиканча, озор; уқубат, мӯҷозот [168,540], **шарир** – бадкор, бадкирдор, бисёр заرارрасонанда, бадикунанда [169,626], **шакӣ** – бадбаҳт, золим, бераҳм

[169,621], **тахлит** – ба қаломи худ суханони бофта ва дурӯғ омехта гуфтан [169,323], **мустақбал** – оянда [168,849] ва ғайраҳо.

Корбурди ин вожагон дар «Кимиёй саодат» ба гунаи зерин аст: Яке пок кардани дил аст аз ахлоқи нописандида, чун ҳашму бухлу ҳасаду кибру **учбу** риё, ки ин ахлоқро муҳлиқот гӯянд ва ақаботи роҳи дин гӯянд [177,88-89]. Ва агар ба хилофи ин кунад ва ба мувофақати роҳзанону душманон, ки ёғӣ гаштаанд, бархезад, кофири неъмат бувад ва **шакӣ** гардаду **наколу** укубати он биёбад [177,101]. Вазифаи саввум он ки он чи аз ҳалол набошад, наситонад ва аз моли золимон ҳеч чиз наситонад ва аз моли касе, ки **рибо** диҳад, ин эҳтиёт бикунад [177,287]. Ва **лобуд** аст шарҳи сабаби ин ҳар се оташ додан, ки аз ин чой бо хештан бурдаанд ва маънии вай ба мисоле, ки аз ин олам ба орият хоҳем намудан, маълум шавад [177,189]. Пас, ҳар ки молро дӯст дорад, дар нафси хеш **манкус** ва маъкус аст ва ҳақиқати вай нашинохтааст [177,151]. Аммо иродате дар вай, ки аз ин пушаймонӣ ҳезад, ба се чиз тааллук дорад: ҳол ва **мозӣ** ва мустақбал [178,320].

Дуруст аст, ки баъзан шумораҳо ва пайвандакҳо низ иқтибос шудаанд, аммо теъдоди ин гурӯҳҳо нисбат ба исму сифат хеле ночиз аст. Ба сабаби хеле зиёд будани қалимаҳои мансуби исмҳо як силсила аломатҳои сарфии онҳо низ тавассути чунин вожаҳо дар шакли муайян нигоҳ дошта шудаанд, ки аз ҷумлаи инҳо яке шакли суратёфтани ҷинсият дар гунаи муаннас – тавассути пасванди **-а** ва дигаре шакли масдари арабӣ – тавассути пасванди **-ат (-ят)** мебошад. Чунончи: **ҳабиба**, **ракиба**, **насиба**; **зарофат**, **латофат**, **зарурат**, **ҳокимијат**, **тарбият**, **разонат** – устуворӣ, пойдорӣ, мустаҳкамӣ; викор, вазнинӣ, оромӣ, оҳистагӣ [169,144], **суфрат** – зардӣ [175,281], **рутубат** – намӣ, тарӣ, намнокӣ [169,174], **шамотат** – 1) шоду хурсанд шудан ба ғам ва ранзи касе. 2) сарзаниш; таъна; ришханд [169,623] ва ғайраҳо.

Мисолҳо аз «Кимиёй саодат»: Ва ин мисол рост бувад, чун аз рӯйи **латофат** назар кунӣ, лекин аз ваҷҳе дигар рост нест, ки нури ҷароғ табаи

чароғ аст ва фаръи вай ба ботил шудани вай ботил шавад ва рұхи инсоній табаи рұхи ҳайвоній нест, балки асли вай аст ва ба ботил шудани ў ботил нашавад [177,170]. Чунонки касеро ба таҳораткой ҳочат бувад, вайро дұст дорад ба **зарурат** ва бихоҳад, ки аз он бираҳад [177,187]. Ва колбад мураккаб аст аз обу хоку ҳарорату **рутубат** ва бад-ин сабаб заиф аст ва дар хатари ҳалок аст - аз дарун ба сабаби гуруснагиу ташнагій ва аз бурун ба сабаби оташу об ва ба сабаби қасди душманону дадагон ва ғайри он [177,98]. Ва ҳамаи ахлоқ аз ин чаҳор қаҳрамон шикофад: агар тоати хинзири шаҳват дөрій, дар ту сифати палидию бешармию ҳарисиу чоплусиу хасисиу **шамотату** ҳасад ва ғайри он падид ояд... [177,104]. Чи, тафовут миёни мису зар беш аз суфрату **разонат** нест ва самараи он кимиё беш аз танауми дунё нест [177,86].

Аломати дигари сарфии калимоти арабій шакли ҹамъи солим бо аломати сарфии **-от**, **(ёт)** мебошад. Масалан: **сирот** – 1) роҳ, тариқ. 2) д. пули мавхұм аз болой дұзах, ки (пули сирот) номида мешавад [169,250], **мишкот** – тоқчай чароғмөній; чароғдон, чароғпоя [168,807], **ибодот**, **мунчиёт**, **шаётин**, **оёт**, **боқиёт**, **сакарот**, **салавот**, **макомот** ва ғайра.

Мисолхो аз «Кимиёи саодат»: Ва он гах ҳамаро ба сирот гузар фармояд ва **сирот** бориктар аст аз мұю төзтәр аст аз шамшер [177,213]. Ва зикр бар дил ғолиб бад-он шавад, ки бар **ибодот** мувозабат кунад ва фароғати ибодат он гах бувад ва он вақт ёбад, ки алоиқи шаҳавот аз дил гусаста шавад [177,149]. Ва дигар руқн оростани дил аст ба ахлоқи писандида, чун сабру шукру маҳаббату ризову рацову таваккул, ки онро **мунчиёт** гүянд [177,89]. Ва ин ахлоқи некү, ки бо ту бимонад, аз ҹумлаи **боқиёти** солиҳот бошад ва тухми саодати ту бувад [177,104]. Ва дар ҳама **мақомот** ҳамчунин тафовут бисёр аст [178,468].

2.3. Пасванди арабии **-ан** (яъне фатха-танвин) нишонаи сарфии мансуб ба зарфҳои иқтибосии арабій шуда метавонад, масалан, **қасдан**, **шартан**, **асосан**, **хатман**, **вөкеан** ва ғайраҳо. Аз таҳқиқ маълум гардид, ки

дар «Кимиёи саодат» ин гурӯҳи вожагон камтар, он ҳам бошад дар дохили ҷумлаҳо арабӣ истифода шудаанд.

Масалан: Ва барои ин гуфт Ҳақ Таоло: Ва инна минкум илло воридуҳо кона ало Раббика **ҳатман** мақзийё [177,185].

3. Нишонаи маънӣ

3.1. Тибқи пажуҳишҳо, аксари қалимаҳои аз забони арабӣ ба тоҷикӣ воридшуда мағҳумҳои мӯҷаррадро ифода мекунанд. Масалан, **ирода**, **ақл**, **рӯҳ**, **важм**, **муҳаббат**, **ирфон**, **нафрат**, **маҷд** ва ғайраҳо. Барои возех шудани ин ба мисолҳо аз «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ таваҷҷуҳ мекунем: Ва чун чунин кунад, кори мамлакат ба низом бувад – ҳамчунин подшоҳи дил, чун кор ба ишорати **ақл** кунад ва шаҳвату ғазабро зери даст ба фармони **ақл** дорад ва ақлро мусаххари эшон нагардонад, кори мамлакати тан рост бувад ва роҳи саодату расидан ба Ҳазрати Улуҳийят бар вай бурида нашавад [177,99]. Ва дар ҳақиқат, **рӯҳи** сагию хуқӣ ба ин маънӣ аст [177,102]. Пас, мазмум аз дунё он бошад, ки мақсад аз вай на кори дин аст балки он сабаби гафлату батару қарор гирифтани дил бувад дар ин олам ва **нафрат** гирифтани вай аз он олам [177,165]. Шукру сипоси фаровон ба адади ситораи осмону қатраи борон ва барги дарахтону реги биёбон ва зарраҳои замину осмон мар он Ҳудойро, ки ягонагӣ сифати Ӯст ва ҷалолу қибриё ва азамату уло ва **маҷду** баҳо хосияти Ӯст [177,84].

3.2. Бештари вожаҳои иқтибосии арабиро истилоҳоти динӣ аз қабили **тоат**, **шариат**, **иллийин**, **мутаол**, **азроил**, **муаззин**, **кофирий**, **бисмиллоҳ**, **астағғируллоҳ**, **каффорат**, **куфр**, **маҳр**, **обид**, **павардигор**, **оҳират**, **азон**, **Қуръон**, **ҷиҳод**, **салот**, **дӯо**, **набӣ** ва ғайра ташкил медиҳанд. Корбурди ин вожагон дар «Кимиёи саодат» низ фаровон мебошад, зоро ин асар дарунмояшро масъалаҳои дину шариат ташкил медиҳанд: Ва бояд ки маъни ин **дуюҳо** маълум кунад касеро, ки тозӣ надонад, то донад, ки чӣ мегӯяд [177,234]. Пас ҳазор динор дар пеши вай биниҳоду гуфт: Ин аз ҳалол аст, аз **маҳри** модарам аст [177,617]. Ва тан дар додани

нафс ба мутобаати шариат ҳанӯз аввали дараҷаи мусулмонӣ аст [177,154]. Бояд ки одоби хӯрдан ба вай омӯхтан гирад, то ба дасти рост хӯрад ва бисмиллоҳ бигӯяд ва ба шитоб нахӯрад ва хурд бихояд ва ҷашм бар луқмаи дигарон наафканад ва то як луқма фурӯ набарад, даст ба дигар луқма набарад ва дасту ҷома олуда бинакунад [178,30]. Ва намудгор он димоги муқрӣ аст, ки ҳама Куръон ёд дорад, гӯй, ҳама дар димоги вай набишта аст ва мебинад онро ва ҳуруфи онро [178,617-618].

3.3. Дар «Кимиёи саодат» як қатор қалимаҳое, ба назар расид, ки вожаву истилоҳоти маъмутиву иҷтимоиро ифода менамоянд. Дар ҷумлаҳои зер вожаҳои, исён, мулқ, султон бар ин гурӯҳ шомиланд: Ва яке аз ҳуқуқи фарзанд он аст, ки вайро ба бадҳӯии хеш фаро исён надорӣ [177,513]. Гуфт: Дар мулқи ман ҳеч ҷиз нест, магар донгे сим бари баққоле дорам [177,444]. Ва гурӯҳе дар роҳи ҳаҷ об нахӯрдандӣ аз он ҳавзҳо, ки султон канда будӣ [177,453].

Корбурди вожаҳои иқтибосии арабӣ дар радифи қалимаҳои аслӣ забони асарро бурро ва шукуху ҷалол мебахшад, аммо корбурди ҷунин вожаҳо ба ҳеч ваҷҳ асолати забонро аз байн намебарад. Ҷунончи, ин вижагӣ дар «Кимиёи саодат» назаррас аст. Муаллифи он ҳар ҷо ки вожаҳои арабиро мавриди истифода қарор додааст, бар он қӯшидааст, ки дар корбурди онҳо зиёдаравӣ накунад, то ин вожаҳо боиси камчилвагии вожагони асили форсии тоҷикӣ нашаванд.

Таҳқики «Кимиёи саодат» нишон дод, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ бо тақозои мавзуъ ва муҳтавои асар аз қалимаҳои арабӣ зиёд истифода кардааст.

1.2.2.2. Қалимаҳои туркӣ

Дар забони форсии тоҷикӣ аз лиҳози мавқеъ ва дараҷаи корбурд, воҳидҳои лугавии иқтибосии туркӣ мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Оид ба таъсири мутақобили забони форсии тоҷикӣ ва забони туркиву муғулӣ муҳаққики тоҷик Носирҷон Масъумӣ андеша дорад, ки «таъсири

забони точикӣ ба забонҳои узбекӣ (туркӣ – муғулӣ) натиҷаи омезиши ҳаёт ва таърихи ин ду ҳалқ ба ҳисоб меравад. Ин таъсиррасонӣ, ҳатто дар забони қадимӣ на танҳо дар таркиби лугавӣ, балки дар соҳтори грамматикий низ мавҷуд аст» [79,148-149].

Муҳаққиқон он ақидаеро дастгирӣ доранд, ки раванди ворид гардидани унсурҳои лугавии туркиву ўзбекӣ ҳанӯз дар асри XI оғоз гардида, то ба асрҳои XVI-XVIII идома ёфтааст. Лекин ин марҳилаи тӯлонии таърихии ворид гардидани калимаҳои иқтибосии туркивӣ-муғулӣ ба забони адабии точик ба қатори падидаҳои назаррас тааллук надорад. Эътироф кардан зарур аст, ки истифодаи васеи луготи туркивӣ-муғулӣ дар осори Аҳмади Дониш ва Савдо бештар мушоҳида мегардад, ки Садриддин Айнӣ бо услуби аслии хосси худ ба кӯшиши ин маорифпарварон хотима мебахшад [152,146-149].

Калимаҳои туркиву муғулии ба забони точикӣ иқтибосшуда, хусусиятҳои хоси худро доранд, ки дар соҳтори фонетикӣ, морфологӣ, лексикӣ, семантикӣ ифода ёфтааст. Албатта, зимни иқтибос хусусиятҳои зикршуда нигоҳ дошта мешаванд ё бо таъсири омилҳои гуногун тағиیر меёбанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки як бахши ин хусусиятҳо бо сабаби суфташавӣ ва ба қолабҳои забони дигар ворид гардидан барҳам меҳӯранд, аммо баъзе хусусиятҳо нигоҳ дошта мешаванд.

Яке аз аломат ва хусусиятҳои хоси калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ хусусиятҳои фонетикӣ ба ҳисоб меравад. Аксари калимаҳои туркӣ-муғулӣ, ки ба забони точикӣ ворид шудаанд, ҳамсадои «Қ» доранд, масалан, инчиқ, озуқа, оқсақол, суюқ, туқум, уймок, чоруқ, чоқ, қавоқ, қамчин, қанор, қатиқ, қашшоқ, қизилча, қима, қишлоқ, қоз, қоқ, қулай, қуроқ, қӯш ва монанди инҳо.

Нишонаи дигари калимаҳои туркиву муғулӣ он аст, ки дар таркиби калимаҳои хоси ин вожаҳо, ҳарфи «Қ» мавҷуд буда, ҳамзамон хусусияти дигари он бо ҳарфи «Қ» оғоз шуда, асосан бо ҳарфи «Қ» ба итном мерасанд. Аммо вожаҳои зикршуда, ки хоси ин забон ҳастанд, аз ҷониби

Абухомид Мұхаммади Фаззолій дар «Кимиёи саодат» истеъмол нашудаанд.

Маврид ба зикр аст, ки аксари қалимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқат мекунанд. Баъзе қалимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ ба меъёрҳои грамматикии забони тоҷикӣ мувофиқат менамоянд.

Дар осори насрин бадей унсурҳои луғавии туркивӣ-муғулӣ, пеш аз ҳама, барои инъикоси ҳодисаҳои таъриҳӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ корбаст шудаанд. Ҳамчунин унсурҳои луғавии туркивӣ-муғулӣ барои ифодаи мағҳумҳои хешутаборӣ, номҳои ҷуғрофӣ, қисмҳои бадани инсон, номи як қатор паррандаҳо, ҳӯрок ва растаниҳо истифода мешаванд. Ба монанди **ёғӣ**, **ярақон** ва **хотун** ва ғайра.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва агар ба хилофи ин кунад ва ба мувофақати роҳзанону душманон, ки **ёғӣ** гаштаанд, бархезад, кофири неъмат бувад ва шақӣ гардаду наколу уқубати он биёбад [177,101]. Агар марораро офате расад, сафро бо ҳун бимонад, аз вай иллати **ярақон** ҳезад ва дигар иллатҳои сафровӣ падидор ояд [177,124]. Ва гурӯҳе ҳам қабул наздики авоми ҳалқ ҷӯянд ва ҳам наздики султонон ва **хотунон** [178,207].

Аз сарчашмаҳои таъриҳӣ ва илмӣ маълум мегардад, ки омили иқтибосшавии қалимаҳои туркӣ-муғулӣ, ба забони тоҷикӣ, аз қадим маскун будани онҳо дар Осиёи Миёна низ мебошад. Аз ин рӯ, як миқдори вожаҳо умумиистеъмол шуда, то ҳол дар забони тоҷикӣ корбаст мешаванд.

Таҳлилу таҳқиқи корбурди лексикаи иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар «Кимиёи саодат»-и Абухомид Мұхаммади Фаззолій нишон дод, ки ин миқдор гурӯҳи қалимаҳои иқтибосӣ зиёд набуда, аз ҷониби мутаффакир барои ба ҳонанда таъсирбахшу фаҳмо расонидани андеша истеъмол шудаанд.

1.2.2.3. Қалимаҳои юнонӣ

Истилоҳоти иқтибосии юонӣ дар осори ҷуғрофӣ, нучум ва тибии мардуми тоҷик истифода гардида, бо ду роҳ – мустақиман ва гайримустақим тавассути забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ дохил шудаанд. «Сарчашмаҳои таъриҳӣ нишон медиҳанд, ки бар асари сиёсати фарҳангпарварона ва ҳамзистии осоишта, ки Сомониён ва Хоразмшоҳиён татбиқ намудаанд, ҳалқу қавмҳои муҳталиф аз қишварҳои гуногун ин давлатҳоро макони сукунат қарор дода, бидуни таассуби мазҳабиву қавмиятӣ дар канори ҳам орому осуда зиндагӣ мекарданд, ки ҳамин воқеяят яке аз сабабҳои асосии пешрафти илм ва ғановату рушди забони форсии дарӣ дар он рӯзгор гардид» [130,241].

Забоншиноси тоҷик, узви вобастаи АМИТ М.Ҳ. Султон истифодаи истилоҳоти юониро дар забони тоҷикӣ баррасӣ намуда, шеваҳои алоҳидаи онро бо тартиби зайл муайян намудааст:

Якум, вожагони юонӣ айнан ва ё ба тариқи забони арабӣ ба забони форсии дарӣ ворид шудаанд. Дар истилоҳоти иқтибосии юонӣ қавоиди забонҳои арабӣ ва форсии дарӣ риоят карда шудаанд. Масалан, истабл, ҳайюло, собун, калисо, пул, қирот, манҷаниқ, арифметика, колбад, искандар ва ғайраҳо [130,256-257].

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Бидон, ки одамиро ба бозию ҳарза наофаридаанд, балки кори вай азим аст ва хатари вай бузург аст, ки агарчи вай азалий нест, абадӣ аст ва агарчи колбади вай хокию сифлий аст ...ва шоистаи ҷивори Ҳазрати Рубубийят шавад ва аз асфалассофилин то аъло иллийин, ҳама нишебу боло, кори вай аст [177,55]. Ҷаҳорум он ки таъму бӯю ранги вай бигардад ба ҷизе пок, ки обро аз он нигоҳ тавон дошт, чун заъфарону собуну ушнону орду ғайри он, ки ин пок аст, на поккунанда, аммо агар тағиیر андак бувад, поккунанда бувад [177,229]. Ва чун ҷуҳудону тарсоён рӯзи шанбею якшанбе пагоҳ ба калисою куништ шаванд ва мусулмонон андар одина, ки рӯзи эшон аст, тақсир кунанд, чӣ гуна бошад!? [177,635]. Навъи саввум он бувад, ки ба касе муайян надиҳад валокин ҳайроти ом кунад, чун пулу риботу масциду

бемористон ва вакф бар дарвешон ва ғайри он [178,154]. Ё Абузар, наҳоҳам, ки маро чанди кӯҳи Уҳуд зар бошад ва ҳама андар роҳи Ҳақ Таоло харҷ кунам ва он рӯз, ки бимирам аз ман ду **кирот** бозмонда бошад [178,180]. Ва дар хабар аст, ки замин дар дарё чанди **истабле** аст, дар замин [178,508]. Чун Ҳалил (а)-ро бигирифтанд, то дар **манчаниқ** ниҳанду ба оташ андозанд, гуфт [178,516].

Дуюм, омили корбурди иқтибосот аз забони юнонӣ тарҷумаи дақиқи қарзӣ, яъне ворид гардидани истилоҳоти юнонӣ ба таври тарҷумаи дақиқи вожа ба вожа ба забони форсии дарӣ мебошад. Масалан, **андрумедо**, **насри воқеъ**, **насри тоир**, **каркаси нишаста**, **каркаси паранда**, **қалбулақраб** ва ғайраҳо [130,256-257].

Аз таҳлили «Кимиёи саодат», маълум гардид, ки қалимаҳо мазкур дар асар истифода нашудаанд.

Сеюм, тарҷумаи озоди қарзӣ, ки дар доираи он истилоҳоти юнонӣ бо забони форсии дарӣ. Дар аксарияти ҳолатҳо маънӣ ва таркиби истилоҳоти тарҷумашуда ба истилоҳоти асл мувофиқат намекунад. Масалан, **пивакиовкэклачуэн**, ки тарҷумаи аслии тоҷикии он косачаи шикаста аст, ба арабӣ қисъатал-масакин ва ба форсии дарӣ косаи ятимон ва ё косаи мискион баргардонида шудааст [130,256-257].

Чорум, маънии қарзӣ, ки дар баробари истилоҳоти юнонӣ муодили форсии дарии онро гузаштаанд ва маъниву мафҳуми истилоҳи юнониро комилан ба форсии дарӣ интиқол гирифтааст. Масалан, **оистос** – тир – саҳм; **скорпион** – қаждум – акраб; **оной** – духар – ҳимориан; **кратерос** – ҷам – қаъс ва ғайраҳо [130,256-257].

Истифодаи ин гурӯҳи вожагон низ аз ҷониби муаллифи «Кимиёи саодат» ба назар нарасид.

Дар баробари ин забоншиносӣ тоҷик М.Х. Султон қалимаҳои иқтибосии юнониро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода, онҳоро ҷунин гурӯҳбандӣ намудааст:

- истилоҳоти гоҳшумориву нучум: номҳои моҳҳои юнонӣ, **октябр**, **ноябр** ва гайраҳо; истилоҳоти чудогонаи нучумӣ: **астрономия**, **атмосфера**, **антисиклон** (фишори баланди атмосфера), **астурлоб** (ситораёб), **астурлобгар** (корфармои астурлоб), **афиен** (аз дуртари ни дурӣ), **пегас** (бурҷ) **улимфиёс** – олимпиадос, фасис; номи суратҳои шимолӣ: **болид**, **қифовус**, **луро**, **лиро**, **барсовус**, **дулфин**, **андрумедоро**; номи суратҳои ҷанубӣ: **қитус**, **қантавр** ва гайраҳо. Лекин, дар асар истифодаи чунин истилоҳҳо аз ҷониби мутафаккир ба роҳ монда нашудааст.

- истилоҳоти ҷуғрофӣ: **осиё**, **астодинос**, **иклим**, **үкёнус**; номвожагони ҷуғрофӣ: **арктика**, **биосфера**, **каликия**, **бантус**, **қулзум**, **қибрис**, **самос**, **Ситсилия** ва гайраҳо;

- истилоҳоти тиббӣ ва дорушиносӣ: **молихулиё**, **афтимун**, **аллергия**, **анатом**, **наркоз**, **невроз**, **нейрон**, **терапевт**, **технология**, **менингит**, **микроб**, **бактерия**, **бронхит**, **гастрит**, **антисептика**, **гепатит**, **гигиена**, **гинекология**, **глітсерин**, **глюкоза**, **диабет**, **дизентерия** ва гайраҳо.

Корбурди истилоҳоти тиббӣ дар «Кимиёи саодат» ба роҳ монда шудааст, лекин дар ин ҷо танҳо дар мавриди ду вожа, **молихулиё** ва **афтимун** сухан меравад, ки дар байни вожаҳои дар боло овардашуда, истифода шудаанд. Боқӣ нишондиҳандаҳо дар асл аз соҳаи тиббӣ будани онҳо хабар аст, аммо корбурди онҳо дар асар ба назар нарасид.

Мисолҳо дар «Кимиёи саодат» инҳоянд: Чун ҳол бар касе бигардад, ки рӯй аз дунё бигардонад ва андуху бим дар дили вай муставлӣ шавад ва неъматҳои дунё дар дили вай нохуш шавад ва рӯй ба андуҳи оқибати кори хеш орад, табиб гӯяд, ки ӯ бемор аст ва ин иллатро **молихулиё** гӯянд ва илочи вай табиҳи **афтимун** аст [177,145].

- истилоҳоти кимиёи маъданшиносӣ: **марворид**, **кир**, **булӯр**, **азот**, **актиний**, **аммиак**, **апатит**, **argon**, **асбест**, **атом**, **оксиген**, **бром**, **гидроген**, **гидролиз**, **гипс**, **йод**, **коллоид**, **нитрат** ва гайраҳо.

Ба ғайр аз вожаҳои **марворид**, **кир** ва **булӯр** дигар вожаҳо дар асар истифода нашудаанд:

Шарти нуҳум он ки чизе салам надиҳад, ки азизу ноёфт бувад, чун донаи **марвориди** бузург, ки мисли он наёбад ё канизаке некӯ бо фарзанд ба ҳам ва монанди ин [177,416]. Ояти дигар вадиатҳои азиз ва нафис аст, ки дар зери кӯҳҳо пинҳон кардааст, ки онро маодин гӯянд, он чи аз вай ороишро шояд, чун зару сим ва лаълу пирӯза ва балаҳшон ва шабаҳу яшму **булӯру** лочварду ақиқ ва он чи аз вай авонӣ созанд, чун оҳану мис ва биринҷу рӯй ва арзиз ва он чи корҳои дигар шояд аз дигар маодин, чун намаку гӯгирду нафту **кир** ва камтарини он намак аст, ки таомҳо бад-он гуворанда шавад [178,504].

- истилоҳоти фалсафа: **категория**, **онтология**, **генесиз**, **файласуф**, **амфитеатр**, **гносеология**, **гноститсизм** ва ғайраҳо мебошанд.
- вожагону истилоҳоти ҷудогонаи юнонӣ **барбат**, **қандил**, **дирам**, **динор**, **қафас**, **конун**, **лирика**, **магнит**, **маҷус**, **метр**, **номус**, **пантуркист**, **паралел**, **ромб**, **система**, **теология** ва ғайраҳо мебошанд [130, 256-257].

Дар «Кимиёи саодат» вожаҳои мазкур чунин истифода шудаанд: Ва байъи **барбату** ҷангу рубоб ботил бувад, ки ин манфиатҳо ҳаром аст, ҳамчун маъдум бувад [177,409]. Ҳарчанд занни ғолиби ту он бувад, ки нақш бо тандурустӣ ҳеч тааллук надорад, валокин гӯй: Бошад, ки рост мегӯяд ва ба тарки як **дирам** ба гуфтан саҳл аст [177,203]. Ва агар бист **динори** нишобурӣ дорад, илми закот дар вақт воҷиб нашавад, локин он вақт, ки соле тамом шавад, воҷиб ояд, ки бидонад, ки закоти он ҷанд аст ва фаро кӣ бояд додан ва шарти он чист [177,216]. Ва хизонаи вай кӯҳҳост ва ғанцинаи вай дарёҳо ва ҳануру авонии хона ҳайвоноту наботот аст ва ҷароғи вай моҳ асту машъалаи вай офтоб ва **қандилҳои** вай ситорагон ва машъаладорони вай фариштагонанд ва ту аз аҷоиби ин хона ғофилиӣ, ки хона бас бузург аст ва ҷашми ту бас муҳтасар аст, дар вай намегунҷад [178,513].

Аз таҳқиқу баррасӣ маълум гардид, ки дар «Кимиёи саодат» тибқи навъбандии М.Х. Султон, аксари истилоҳот истифода нагардидаанд. Аз ин рӯ, ба чунин хуносae метавон расид, ки дар «Кимиёи саодат» истилоҳоти юнонӣ як миқдори муайянро ташкил дода, ба хотири баёни андеша дар соҳаҳои муҳталифи фаъолияти инсон аз ҷониби мутафаккир истеъмол шудаанд.

Ҳамин тариқ, аз таҳқиқ маълум гардид, ки дар «Кимиёи саодат» аз ҳама бештар калимаҳои иқтибосии арабӣ, ба андозае начандон зиёд вожаҳои туркӣ ва юнонӣ истеъмол шудаанд.

Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ барои ибрози андешаи мукаммал ва бо тақозои ҳадафи дар асар гузошташуда, истифодаи ин вожагонро дуруст таъйин кардааст. Бо корбурди вожаҳои иқтибосӣ мутафаккир тавонистааст, назари ҳудро мукаммалу дақиқ иброз намуда, забони асарро пуробуранг ва таъсирбахш созад.

БОБИ II. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ВОЖАГОНИ «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗЗОЛӢ

2.1. Таснифоти истилоҳоти асар

Таснифи мавзуии вожагон яке аз масъалаҳои меҳварии луғатшиносӣ ба ҳисоб меравад. Гурӯҳҳои мавзуии вожагон аз нуқтаи назари миқдор, маъно ва мағҳум ҷолиб буда, қабатҳои муҳталифро ташкил медиҳанд. Ҳарчанд дар навъбандии ҳиссаҳои нутқ маънои калима муҳим бошад ҳам, ҳамчун ҳиссаи нутқ калима маҳз дар ягонагии шакл ва маъно зоҳир мегардад [115,34].

Гурӯҳҳои мавзӯй аз лиҳози баромади таърихӣ, таҳаввули маъно ва имконоти калимасозӣ нисбат ба дигар категорияҳои нутқ муқаддамтар буда, дар муошират истифодаи онҳо бештар аст. Дар таърихи худ забони форсии тоҷикӣ вобаста бо меъёрҳои доҳилӣ рушд намуда, имконоти назарраси калимасозӣ, шаклҳои мутобиқи бунёдии ибораҳо ва ҷумлаҳоро қасб намудааст. Дар марҳилаҳои алоҳидай таърихии забон як гурӯҳи калимаҳо ҳусусияти арҳаистиро қасб намуда, гурӯҳи дигар унсури фаъоли нутқ гардианд.

Вобаста ба таҳаввулоти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар забон калимаҳои нав пайдо шуда, ба унсурҳои фаъоли нутқ мубаддал мегарданд. Дар ин самт, истилоҳот ва гурӯҳҳои мавзӯй нақш ва мақоми хосса доранд. Рушд ва такомули ҷомеаи инсонӣ дар соҳаҳои муҳталиф ба роҳ монда шудааст, ки ҳар яке дорои низоми маҳсуси соҳавӣ ва истилоҳот буда, ба онҳо маҳсусиятҳои вижай забонӣ хос аст, ки аз дигар соҳаҳо қисман ё ба пуррагӣ тафовут дорад. Яъне, ҳар як соҳа забони хоси баён ва ифодаи худро дорад, дорои ҷагони хоси қасбӣ буда, бо ин ҳусусият аз дигар соҳаҳо фарқ мекунад.

Гурӯҳҳои мавзуии калимаҳо барои номгузории ҳодисаҳои гуногун истифода мешаванд, ки аз назари маъно ва мавзуъ ба соҳаҳои муҳталиф тааллуқ доранд. Сониян, лексикаи забон мағҳумҳои муҳталифи моддӣ ва маънавии ҳаёти ҷомеаро дар бар мегирад, зоро таърихи ҳар як калима бо таърихи зуҳуроти мавзуъҳо, воситаҳои истеҳсолот ва қасбҳо алоқаманд аст.

Гурӯҳҳои мавзӯй истилоҳоти соҳаҳои муҳталиф сиёсӣ, динӣ, илмӣ, фалсафӣ, тиббӣ ва амсоли инҳоро дар бар мегирад. Дар асоси таҳлили «Кимиёни саодат» мо ба чунин ҳулосае омадем, ки истилоҳоти динӣ, фалсафӣ, илмӣ, сиёсӣ ва тиббии асарро баробари ҷагони марбут ба соҳаҳои гуногун мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем.

Дар асари Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ новобаста ба марҳилаи навишта шудани он пойгоҳи сабиткунанда ва ҳулосаҳои муаллиф ҷой

доранд. Пойгоҳи событкунанда дар таҳлили ҳар як масъала аз маҷмуи: иқтибосҳо аз Қуръон; ҳадисҳо аз пайғамбар (аз пайғамбарони тоисломӣ) ва пайравони ӯ; суханҳои сӯфиёни машҳур ва обрӯманд, ҳамчунин, мисолҳо аз ҳаёти ҳаррӯзai онҳо иборат аст [181,18].

Пойгоҳи событкунандаи ҳар як муаллифи осори марбут ба фарҳангу адабиёти исломӣ гуногун буда, аз бисёр ҷиҳат аз вазифаҳои мушаххас ва хонанда вобаста аст. Аз оятҳои Қуръон ва аҳодиси набавӣ аз тарафи муаллиф ҳамон қисмат ҷудо карда мешавад, ки ба нуқтаи назари ӯ оид ба масъалаи баҳшшаванда ва ба рушди маънавиву тафаккури ӯ мувофиқ аст. Маврид ба зикр аст, ки мутафаккир афкори диниро, ки ба фиқҳи диниву ҳуқуқӣ, марбут аст, баррасӣ намуда, ба сабаби зарурат ба дигар мазҳабҳо муроҷиат менамояд.

Дар асари мазкур Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ истилоҳоти муҳталифоро истифода менамояд, ки бо мағҳумҳои диниву мазҳабӣ, тафриқаҳои мазҳабӣ, гурӯҳҳо ва мактабҳои тасаввуғӣ алоқаманд мебошанд. Дар асоси таҳлил ва баррасии мундариҷа ва мавзуи асар чунин гурӯҳи маънои диниро метавон ҷудо намуд.

Ба хотири таҳлили истилоҳоти динӣ дар «Кимиёи саодат» зарур мешуморем, ки ҷанбаҳои муҳталифи луготи диниро мувофиқи гурӯҳҳои семантика ҳам баррасӣ намоем.

Таҳқиқи ин баҳши қалимаҳо дар шароити кунунӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест, зеро дар даҳсолаҳои охир дар ҷомеа бо эҳёи дин ва арзишҳои динӣ, таваҷҷӯҳ ҳеле зиёд гардид. Дин ба ҳаёти ҳаррӯзai мардум ворид гардида, ба афкору рафтори ҷомеа таъсир мерасонад.

Ҳар як тағйироту дигаргунии дар ҷомеа ба вуҷуд омада, пеш аз ҳама дар забон инъикос мешавад. Ин аст, ки таркиби луғавӣ тағйироту дигаргунихои ҷомеаро ба пуррагӣ таҷассум менамоянд. Вожа ин танҳо маҷмуи қалимаҳои як забон нест. Ин аст, ки ҳеч як қалима ба таври ҷудогона маъно ва мағҳумро ифода намекунад. Воҳидҳои забон бо якдигар алоқаманд буда, дар умум низоми муайянро ташкил медиҳанд.

Вожагони ифодагари маъно ва мафҳумҳои динӣ дар фарҳанги ҳар ҳалқу миллат мақоми хосса доранд. Таснифи семантикийи вожаҳои динӣ аз тарафи як зумра муҳаққиқон, ба монанди И.А. Королев, Г.Н. Скляревская, Р.И. Грюшин, А.М. Четирен ба роҳ монда шудааст.

Муҳаққиқ З.Б. Яхёев луготи диниро ба 13 гурӯҳи мавзӯй чудо намудааст. Чунончи: номҳои оғаридағори бузург, шахсони марбут ба дин, номҳои нерӯҳои фавқуттабиӣ, тарафдорони пайғамбарон, номҳои нерӯҳои манғӣ, образҳои мифологӣ ва фолклорӣ, номгузории макон ва ҳодисаҳо, ки бо ҷаҳони охират алоқаманданд, истилоҳоти асосии фикҳ, ному алқоби диндорону одамон ва муносибати онҳо ба дин, луғатҳои марбут ба ибодат ва ҳусусиятҳои расму оини динӣ, идҳои мусулмонӣ, қалимаҳо, ки расму оинҳои динӣ ва мафҳумҳои анъанавиро таҷассум менамоянд, номгузории матнҳо, таълимот ва китобҳои динӣ, мафҳумҳои муҷаррад, мафҳумҳо, ки ба ҳақиқати динӣ мухолиф мебошанд [153,91-95].

Муҳаққиқи дигари қалима ва истилоҳоти динӣ Х.Т. Қурбонов бошад, таснифи семантикийи қалимаҳои динӣ, аз ҷумла гурӯҳҳои луғавӣ-семантикро дар заминаи забони чеченӣ пешниҳод намудааст: номгузории махлуқот ва падидаҳое, ки бо ҷаҳони охират алоқаманд мебошанд; мафҳумҳои асосии ибодат; номгузории одамон ва муносибати онҳо ба дин; ифодаи расму оини динӣ; ифодаи амалҳо мувоғиқи муқаррароти динӣ; номгузории шайъҳо ва таъйиноти иҷроиши расму оинҳои динӣ; номгузории биноҳо барои ибодат ва гузаронидани расму оинҳои алоҳида; номгузории матнҳои динӣ; антропонимҳо; ифодаҳои устувор [57,9-13].

Ба андешаи мо таснифоти семантикие, ки аз тарафи Х.Т. Қурбанов пешниҳод гардидааст, нисбатан пурра ва фарогири тамоми ҷанбаҳои ин ҷаҳонбинӣ аст.

Профессор С. Сулаймонов низ истилоҳот ва луғоти арабиро дар заминаи материали забони тоҷикӣ таҳлилу таҳқиқ ва тасниф намудааст, ки мувофиқ ба меъёрҳои илмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлил ва баррасии таснифоти мухталифи семантикий истилоҳоти динӣ метавон чунин навъбандиро дар забони форсии тоҷикии асри XII пешниҳод намуд:

Якум, номгузории маҳлукот ва падидаҳо, ки бо ҷаҳони маънавӣ алоқаманданд. Ба ин бахш метавон чунин мағҳумҳо, ба монанди **Оллоҳ**, **Худо**, **Худованӣ**, ҳамчунин ифодаи нерӯҳои мухолиф, ба монанди **иблис**, **шайтон** ва гайраҳоро шомил намуд. Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ вожагони **Ҳақ Таоло**, **Худой Таоло ва Эзид Таолоро** бештар истифода кардааст, ки мисолҳо баёнгари ин ҳастанд: Дараваи панҷум вараи муқаррабон асту муваҳҳидон, ки ҳар чи ҷуз барои **Ҳақ Таоло** бувад, аз ҳӯрдану хуфтани гуфтани, ҳама бар ҳуд ҳаром донанд [177,454-455]. Ва гурӯҳе, ки ба эътидол наздиктаранд, гуфтанд, ки ҳар чи **Эзид Таоло** биофаридааст, аз ҳама бояд ҳӯрд, валекин ба миқдори зарурат [177,456]. Ва асл он аст, ки бидонӣ, ки ҳалқро нафармудаанд, ки ҷизе ҳӯранд, ки дар илми **Худой Таоло** ҳалол бошад, ки дар тоқати кас наояд [177,456].

Дуюм, номгузории одамон нисбат ба эътиқод ва мартаба. Масалан, **мусулмон**, **мулло**, **имом**, **кофир**, **куффор**, **кофирон** ва гайраҳо.

Барои тақвияти андеша мисолҳо аз «Кимиёи саодат»-ро меорем: Дуввум – хизоб ба сурхию зардӣ аст ва ин агар ғозиён кунанд, то **кофирон** бар эшон далер нашаванд ва ба ҷашми заифию пирӣ бад-эшон нанигаранд, ин суннат бувад [177,240]. Он гурӯҳи аввал масали **муъминони** парҳезгор аст ва гурӯҳи бозпасин масали **кофирон**, ки Худорову ҳудрову охиратро фаромӯш карданд ва ҳамагии ҳуд ба дунё доданд [177,164]. Ва ба охир, ҷумла **куффор** ба дӯзах фиристанд, ки ҳаргиз ҳалос наёбанд [177,214]. Ҷавоб он аст, ки на чунин аст, ки қасоне бошанд, ки аз дунё сер шуда бошанд ва эшонро дар дунё ҳеч масарратгоҳу ҳеч осоишҷоӣ намонда бошад ва орзуманди марг шуда

бошад ва бисёре аз мусулмонон, ки дарвеш бошанд, чунин бошанд [177,188]. Аммо чун донад, ки мусофири аст, агар дар шак бувад, ки имом қаср хоҳад кард, вайро раво бувад, ки қаср кунад, чун имом қаср кунад, ният пӯшида бувад ва донистани он шарт натавон кард [177,551].

Сеюм, ифодаи эътиқод, расму оин ва мағҳумҳои бо онҳо алоқаманд. Чунончи, кобин ё ковин – пул ё мулки манқул ва гайриманқуле, ки дар вақти никоҳ домод пардохтани онро ба арӯс ба зимма мегирад ва дар сурати занро талоқ додани шавҳар ё мурдани шавҳар бояд ба зан дода шавад [168,616], тазвич – заношӯй; зангирий; хонадор шудан [169,294], ид – ҷашн, рӯзи ҷашн, рӯзи хурсандӣ ва тантана ба муносибати ягон ҳодисаи мубораки таъриҳӣ ё миллӣ [168,535], азҳо – иди қурбон, ки дар даҳуми моҳи зулҳиҷҷа барпо мегардад [168,44], тавоф – маросими маҳсуси гардидан дар атрофи Каъба дар вақти ҳаҷ [169,290], талбия – ба маънни лаббайк гуфтани ҳочиён [165,207], урс – ҷашн, сур; меҳмонӣ [175,393], зуннор – риштае, ки гайримусулмонон дар мамлакатҳои исломӣ бояд аз болои либос ба камар мебастанд [168,529], қитол – кушокушӣ дар ҷанг [168,685], қазм – қарори қатъӣ, қарори ҳатмӣ; қатъият, ҷиддият [169,578], эҳром – дар вақти маросими ҳаҷ дар ҳудуде, ки муқаддас шуморида шудааст, пӯшидани порчаи сафеди нодӯхта [169,672], ҳанут – ҳунут – хушбӯихое, ки барои пошидан ба бадан ва кафани мурда тайёр мекунанд, монанди кофур, мушк [169,494] ва гайраҳо.

Корбурди вожагон дар «Кимиёи саодат» ба гунаи зерин аст: Ва нонрезаҳо барчинад, ки дар ҳабар аст, ки ҳар ки чунон кунад, айш бар вай фароҳ шавад ва фарзанди вай ба саломат буваду беайб ва он кобини ҳурулъин гардад [177, 366]. Ва лафзи никоҳ ё тазвич ё порсии он бигӯянд [177,388]. Ва бар қавли як адл эътиқод раво бувад ва дар ид ду кам нашояд [177,290]. Агар ҷандон наздикӣ қунад, ки ғусл воҷиб ояд, рӯза ботил шавад ва агар рӯза фаромӯш карда бошад, рӯза ботил нашавад [177,291]. Аммо рӯзай пайваста доштан ҳамаи сол ҷомеъ бувад ин

ҳамаро, лекин панҷ рӯз бибояд кушодан: ду рӯзи иду се рӯзи айёми ташриқ пас аз иди **азҳо** [177,297]. Эхрому **тавоф** ва пас аз он саъӣ ва истодан ба Арафа ва мӯй ситурдан, бар як қавл [177,301]. Пас бомдоди ид, гоҳ такбир мегӯяд ва гоҳ **талбия**, то он гоҳ, ки бад-он сарболо расад, ки онро Ҷамарот гӯянд ва аз он чо даргузарad, то ба болое расад аз ҷониби рости роҳ, чун рӯй ба қибла дорад, ки онро Ҷамарат-ул-ақаба гӯянд, то офтоб найзаболое барояд, он гоҳ ҳафт санг дар ин ҷамара андозад ва рӯй ба қибла авлотар ва ин чо **талбия** ба такбир бадал қунад [177,313]. Ва ҷаҳор ҳазор сол **урси** ту ҳоҳад буд, ҳар рӯзе ҷанди умри дунё [178,134]. Ва Бӯязид гӯяд: Чун ба масcid шавам, дар миёни хеш **зуннор** бинам, ки тарсам, ки маро ба қалисо барад, то он гоҳ ки дар масcid шавам ва ҳар рӯз панҷ бор ҳамчунин бошам [178,395]. Аммо ботил он бувад, ки дар бидъатҳо сухан гӯяд ва дар **қитоли** саҳоба ва дар вақоен эшон сухан гӯяд [178,71]. Ва бидон, ки ҷизе ки натавонӣ кард, ваъдаи **ҷазм** набояд дод [178,82]. Ҳамчунин шавҳаре, ки бо зани хеш ҳӯйи бад фаро пеш гирад ва вайро биранҷонад, то **ковин** ба вай диҳад, андар фатвои зоҳир, ки ба маҷлиси ҳукм тааллuk дорад, ин ибро дуруст бувад, чи қозии ин ҷаҳон роҳи фаро забон донад, на фаро дил, аммо андар он ҷаҳон маъхуз бувад бад-ин, ки ибро ба икроҳ будааст [178,289].

Чорум, номи биноҳои таъйинотӣ барои ибодат ё баргузории расму оинҳои динӣ ва аъзои алоҳидаи онҳо. Чунончи, **мазбала** – ҷойи реҳтани хокрӯба ва ифлосиҳо, ҷойи реҳтани зубола [168,741], **микот** – ҷойи муайяни эҳромбандии ҳочиён дар маросими ҳаҷ [169,800], **даҳма** – хонаи зеризамини барои гузоштани часади мурдагон, гӯрхона, сардоба; ҷойи тангу торик [168,431], **мавлид** – ҷойи валодат, ҷойи таваллуд, зодгоҳ [168,734], **куништ** – ибодатхонаи яхудиён, умуман ибодатгоҳи гайримусулмонон [168,635], **масcid** – ҷойи намозхонии мусулмонон, ибодатгоҳи мусулмонон [168,770], **гӯр** – ҷойе, ки мурдаи одамро дағн мекунанд [168,355], **хисн** – паноҳгоҳ, қалъа [169,507], **шодурвон** – саропарда, хайма; шомиёнаи подшоҳӣ [169,650], **рaxл** – маскан, манзил,

фирдавс – 1) боғ, боғи хушу хуррам. 2) биҳишт, ҷаннат [169,156], **адн** – боғҳои биҳишт, ҷаннат [168,39], **хулд** – биҳишт, ҷаннат, фирдавс [169,459], **равза** – ҷаннат, боғи биҳишт [169,139], **марқад** – оромгоҳ; гӯрхона, қабр, гӯр [168,764], **хонақоҳ** – 1) нишемангоҳи шайх ва эшонҳо, ки дар он ҷой иқомат ва ибодат мекарданд. 2) ҳучрае дар паҳлуи масцидҳо [169,448], **мехроб** – тоқи даруни масцид, ки ба тарафи қибла нигоҳ мекунад; ҷойи истодани имом дар намози ҷамоа [168,795], **савмаа** – 1) ибодатхонаи насоро, дайр. 2) хонақоҳи шайхон ва зоҳидон [169,189], **сарир** – таҳт, маснад [169,212], **байтулмол** – ҳазинаи давлатӣ дар қишварҳои исломӣ барои нигоҳ доштани пул ва мол [168,123], **дайр** – ҷойи иқомат ва ибодати роҳибон, ибодатгоҳи оташпаратон ва насрониён [168,400], **марқад** – оромгоҳ; гӯрхона, қабр, гӯр [168,764], **буқъа** – хона, ҳавлӣ, сарой; мусоғирхона [168,244], **ғурфа** – болохона [168,391], **ҳарам** – ҳавлии дарун, ки маҳсуси занон буд [169,495], **рибот** – мусоғирхона [165,364], **турбат** – 1) ҳок. 2) қабр, гӯр [169,357], **минбар**, **хайма**, **хона**, **гармоба**, **сарой**, **кушк** ва ғайраҳо. Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Эҳром овардан дар **миқот**, агар аз он ҷо даргузарад, бе эҳром, гӯсфанде воҷиб ояд ва санг андохтан ва сабр кардан ба Арафот, то офтоб фурӯ шавад ва мақом кардан ба Муздалифа андар шаб ва ҳамчунин ба Мино ва тавофи видоъ [177,302]. Ва агар дар ҷамоли сурат нигарӣ, пӯсте аст бар рӯи **мазбалае** даркашида, агар ду рӯз хештанро нашӯяд, расвоиҳо бар вай пайдо гардад, чунонки аз хештан сер ояд ва ганд аз вай бархезад [177,128]. Чун рӯз даромад, ба ҳуш бозомад, нигоҳ кард, он **даҳмай** габрон буд ва ин хуфтагон мурдагон буданд ва он, ки ҷодари нав дошт, ки пиндошта буд, ки арӯс аст, пиразане буд зишт, ки дар он наздиқӣ бимурда буд ва он бӯи ҳуш аз ҳанути вай буд ва он рутубатҳо, ки бар вай мерасид, ҳама начосатҳои вай буд [177,193]. Ва чун ҷуҳудону тарсоён рӯзи шанбею якшанбе пагоҳ ба қалисою **куништ** шаванд ва мусулмонон андар одина, ки рӯзи эшон аст, тақсир қунанд, чӣ гуна бошад!? [177,635]. Адаби даҳум он ки андар **масцид** ҳамебошад, то

намози дигар бикунанд ва агар то намози шом бинишинад, фозилтар бувад [177,264]. Ва захми ин сифот бар дил, чун дар тӯр шавад, бар мисоли захми мору кождум хоҳад буд, чунон ки дар «Унвони мусулмонӣ» пайдо кардем [177,280]. Ва чун ба чунин касоне расонад, ҳиммату андешаи эшон ва дуои эшон вайро ҳисне бошад [177,284]. Пас Хона бар ҷониби чап гузорад ва аз Ҳаҷарул-асвад ибтидои тавоф кунад, чунон ки миёни вай ва Хона се гом кам набошад, то пой бар шодурвон наниҳад, ки он аз ҳадди Хона аст [177,308]. Ва Расул (с) мегӯяд: Ҳар ки ба орзуи бародари мусулмон қиём кунад, ҳазор-ҳазор ҳасана вайро бинависанд ва ҳазор-ҳазор саййиа аз девони вай бисутуранд ва ҳазор-ҳазор дарача вайро бардоранд ва аз се биҳишт вайро насиб кунанд – **Фирдавсу Адн** ва **Хулд** [177,373]. Ва яке аз обидон дар бани Истроил муддате дар савмаа буд [177,480]. Аммо аз ҷамоли сурати кӯшку бисёрии гуломону сарири малику подшоҳии вай ҳеч ҳабар надоранд [178,513]. Пас вайро маунате аз **байтулмол** пайдо карданд [178,536]. Саге дошт, ки посбони рахли вай буд ва ҳаре, ки бор бар вай ниҳодӣ ва ҳурӯсе, ки эшонро бедор кардӣ [178,597]. Ва ин шаҳват бошад, ки худ ҳасм дар ин ҷаҳон дар ҷанби шаҳвати риёсату истило ва фармон додан ҳақиру муҳтасар шавад, то ба маърифат расад, ки рӯҳбон бошад, ки дайр бар ҳештан зиндон кунад ва ҳар рӯз қадри як нахӯд таом беш нахӯрад, дар шараҳи ҷоҳу қабул ва лаззати он [178,578].

Панҷум, номи матнҳои динӣ аз қабили: **Куръон, ҳадис, сурा, оят** ва амсоли инҳо: Ва Расул (с) бар минбар буд, Ҳасан ба рӯй дарафтод, дарҳол аз минбар фурӯ давид, вайро баргирифту ин **оят** барҳонд: Иннамо амволукум ва авлодукум фитнатун [177,514]. **Оёте** мавҷуданд, ки **Куръонро** китоби дорои **оёти** муташобеҳа мегардонад, масалан, **ояти** 1 **сурай** Ҳуд «Китобун уҳқимат оётуху» ва дар сураи Зумар, ояти 23: Аллоҳу наззала аҳсана-л-ҳадиси китобан муташобехо [177,17].

Шашум, номи ашҳос ва ҷеҳраҳои динӣ, лексикаи антропонимӣ:

Ин бахши калимаҳоро метавон дар навбати худ ба чунин гурӯҳҳои алоҳида чудо намуд:

а) антропонимҳо, ки унсурҳо ва ё худ формантҳои антропонимсозро, ба монанди **-улло**, **-дин**, **абд-**, **имон**-ро доранд. Масалан: Ва дар хабар аст, ки дӯсттарини номҳо назди Ҳудой, азза ва ҷалла, **Абдуллоҳ** ва **Абдуроҳмон** ва чунин номҳост [177,401].

б) Геротонимҳо ва хронология дар асар: **моҳи шаъбон**, **моҳи рамазон**, **моҳи раҷаб**, **моҳи шаввол**, **моҳи мухаррам**, **зулқаъда**, **зулҳичча**, ва монанди инҳо:

Мисолҳо: Ва чун фаро **моҳи рамазон** расад, илми рӯзai рамазон воҷиб шавад, ин қадар бидонад, ки ният кардан воҷиб аст ва аз вақти субҳ то фурӯ шудани офтоб xӯрдану мубошарат кардан ҳаром аст [177,216]. Он чи дар сол афтад: рӯзи Арафаву Ошуро ва нӯҳ рӯз аз аввали **зулҳичча** ва даҳ рӯзи аввали моҳи **муҳарраму раҷабу шаъбон** [177,296]. Ва моҳи ҳаром чаҳор аст: **зулқаъда**, **зулҳичча ва муҳарраму раҷаб** [177,297].

в) антропонимҳое, ки бо сифатҳои Офаридағор ва яке аз номҳои ў алоқаманд мебошанд: **Аллоҳ** (Исми Парвардигори олам), **Ар-Рахим** (мехрубон), **Ал-Малик** (подшоҳи ҳақиқӣ), **Ал-Кудус** (пок аз ҳама айбу зиштӣ), **Ас-Салом** (зоти беайб), **Ал-Муъмин** (бахшандай амн ва амон), **Ал-Ҷаббор** (аз ҳама забардасттар) ва ғайраҳо.

Аз таҳқиқ маълум гардид, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ антропонимҳои дар боло зикршударо дар асари худ истифода накардааст. Лекин дар «Кимиёи саодат» бештар мағҳумҳои **Ҳудой Таоло**, **Ҳақ Таоло**, **Эзид Таоло**, **Эзиди Субҳон**, **Ҳудованди Таоло**, **Аллоҳ Таоло**, **Малик Таоло**, **Ҳудованди Карим**, **Ҳудой**, **Офариғор**, **Фоил**, **Холик**, **Раҳмон**-ро мавриди истифода қарор додааст, ки онҳо ба тақозои афкори ў корбаст шудаанд. Чунончи: Ҳеч мусулмон аз ҳалол садака надиҳад, ки на **Эзид Таоло** онро ба дasti лутфи Ҳеш биситонад ва ҳамепарварад, чунон ки шумо ҷаҳорпойи хеш парваред, то он гоҳ, ки хурмое чанди кӯҳи Уҳуд гардад [177,288]. Фуруд омад аз сутур ва мувофақат карду гуфт: **Ҳудой**

Таоло мутакаббиронро дўст надорад [177,376]. Гуфт: ал-Мутаҳоббуна филлоҳи – эшон ҷамоатеанд, ки яқдигарро барои **Худой** дўст доранд [177,471]. Пас **Эзиди Субхон** он дигар фариштаро бар ў муваккал кардааст, то ўро қувват ва қудрат диҳад ва таъйиду тасдид қунад, то аз он чи бидонист, ки зиёнкор вай бувад, даст бидорад [178,331].

г) номи объектҳои маъруфи ҷуғрофӣ ё ёдгориҳои мусулмонон, **Макка**, **Мадина**, **Қаъба** ва гайраҳо алоқаманд мебошанд: Масалан: Ҷумлагӣ биандоҳт, муддате дар Байтулмуқаддасу **Макка** мақом кард ва бар сари машҳади Иброҳими Ҳалил, салавотуллоҳи алайҳи, аҳд кард, ки низ пеши ҳеч султон наравад ва моли султон нагирад ва мунозараю таассуб накунад [177,52]. Ва аҳли **Мадина** чун бо касе сухани дурушт хостандӣ гуфтан, гуфтандӣ: Ту батарӣ аз он, ки рӯзи одина ғусл накунад [177,262]. Агарчи ҳочиро ба зарурат тааҳҳуди уштур бояд кард ба алафу обу ҷома, то он гаҳ ки ба **Қаъба** расад ва аз ранчи вай бираҳад, валокин бояд ки тааҳҳуди вай ба қадри ҳочат қунад [177,157].

Ҳамин тариқ, мо қалима ва истилоҳоти диниро дар забони форсии тоҷикии асри XII ба 6 гурӯҳ чудо намудем, ки аксари ин вожагонро дар «Кимиёи саодат» метавон мушоҳида намуд. Шоистаи зикр аст, ки таснифоти мазкур комил ва фарогир аст ва ҳамзамон, он коркарди минбаъдаро дар доираи таҳқиқоти минбаъда тақозо дорад. Ҳамин нуқта бебаҳс аст, зеро аз баски «Кимиёи саодат» аз ҷумлаи осори динист, дар он муаллиф бештар аз истилоҳоти динӣ, ки баромади таърихиашон арабӣ ва форсии тоҷикист, кор гирифтааст.

Гурӯҳи дигари истилоҳоти мавзуиро дар «Кимиёи саодат» истилоҳоти фаслафӣ ташкил медиҳанд, ки мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст. Тавре маълум аст, таълимоти фалсафиву ирфонии мардуми Аҷам таърихи тӯлонӣ дошта, аз давраҳои антиқа маншъ мегирад.

Профессор С. Сулаймонов истилоҳоти фалсафии **дард**, **дониш**, **ном**, **чуфт**, **тоқ**, **пора**, **ҷон**, **тан**, **шумор**, **пахно**, **дарозо**-ро тарҷумаи

тахтуллафзии арабӣ маънидод кардааст [129,37]. Забоншиноси дигари тоҷик М.Ҳ. Султон қайд менамояд, ки «шакли форсии ин истилоҳот тарҷума аз арабӣ набуда, айнияти ин истилоҳот дар забонҳои арабиву форсӣ аз ҳусусияти умумӣ доштани ин мағҳумҳо дар забонҳои мазкур бармеояд» [130,241].

Дар «Кимиёи саодат» ин истилоҳот ба гунаи зерин истифода шудаанд: Ва иллати ҳамаи **дарҳо** аз он бувад, ки чизе ки муқтазои табъ бувад, зидди вай бар вай муставлӣ шавад [177,196]. Ва мо наиму лаззати дилро, ки бе воситай қолаб бошад, ном биҳишти рӯҳонӣ мекунем ва **ранҷу аламу** шақовати вайро, ки бе қолаб бувад, оташи рӯҳонӣ мегӯем [177,166]. Ва ин фарзи қифоят бувад, дар ҳар шаҳре як **тан** ё ду **тан** бад-ин сифат бошанд, бас бувад [177,208]. Рукни саввум дар буриданӣ ақаботи роҳи дин, ки онро муҳлиқот гӯянд ва он низ даҳ асл аст: Асли аввал дар пайдо кардани **риёзати нафсу** илочи ҳӯйи бад ва ба даст овардани ҳӯйи нек [177,89].

Аз матни фавқуззикр бармеояд, ки Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ ҳам истилоҳи форсии дарӣ ва ҳам истилоҳоти арабиро мавриди истифода қарор додааст. Масалан: **мудрак** – он чи бо ҳисси ботинӣ дарк шудааст, даркшуда, идрокшуда, мағҳум [168,827], **мулҳид** – мункири роҳи ҳақ, бедин, бехудо; даҳрӣ; аҳли бидъат [168,834], **мушриқ** – он ки ба шарик доштани Худо (бисёрхудоӣ) эътиқод дорад, пайрави мушрикон [168,866].

Ҷумлаҳо аз «Кимиёи саодат»: Пас бад-ин сабаб ба олами обу хок афтод, то ин зод баргирад ва маърифати Ҳақ Таоло ҳосил кунад ба калиди маърифати нафси хеш ва маърифати ҷумлаи оғоқ, ки **мудрак** аст ба ҳавос [177,156]. Ва барои ин буд, ки Амирулмъминин Алӣ (рз) бо **мулҳиде** мунозара мекард [177, 204]. Ва далел бар ин он аст, ки Расул (с) аз митҳараи **мушрике** таҳорат кардааст ва Умар (рз) аз сабӯи зане тарсо таҳорат кардааст [177, 456].

Забоншиноси точик М.Х. Султон шеваҳои фароҳамоии истилоҳоти фалсафиро чунин арзёбӣ намудааст [130,241].

- истифодаи босамар аз вожагону истилоҳоти мутадовили забон барои ифодаи мағҳуми фалсафӣ. Чунончи: андеша, офирида, офиридгор, офириниш, ақли уқало, ҳастӣ, нестӣ, гавҳар, чавҳар, рувон, дониш, хирад ва гайра:

Ва бидонад, ки аз чунин Олим ҳеч чиз ғоиб натавонад буд, ки агар ҳама ақли уқало дар ҳам зананд ва эшонро умрҳои дароз диҳанд ва андеша мекунанд, то як узвро аз ҷумлаи ин аъзо ваҷҳе дигар дар офириниши он берун оваранд, беҳтар аз ин ки ҳаст, натавонанд [177,132]. Ва офириниши ин шаҳват чунон аст, ки бар ҳадди хеш наистад ва бисёр ҳоҳад ва ақлро биофаридааст, то вайро ба ҳадди хеш бидорад ва шариат бифиристодааст бар забони анбиё, то ҳудуди вай пайдо кунад [177,158]. Ҳамоно ки гурӯҳе аз аҳмақону мағрурон гӯянд, ки агар азобулқабр ин бошад, мо аз ин озодем, ки моро бо дунё ҳеч алоқате нест ва ҳастию нестии он ба наздики мо яке аст [177,187].

- маънии истилоҳӣ додан ба вожагону калимоти мустаъмали он давр: чандӣ, чароӣ, чиғунагӣ, ёддошт, андарёфт, бузургдошт, буд, буданиӣ, будиш ва монанди инҳо.

Вай дар Зоти Ҳуд чавҳар несту араз нест ва Вайро дар ҳеч колбад фуруд омадан нест ва бо ҳеч чиз монанд нест ва ҳеч чиз монанди Вай нест ва Вайро сурат нест ва чандиҷу чуниҷу чиғунагиро ба Вай роҳ нест ва ҳар чи дар хаёл ояду хотир ояд аз каммияту қайфият – Вай аз он пок аст, ки он ҳама сифоти оғаридағони Вай аст ва Вай ба сифат ҳеч оғарида нест, балки ҳар чи вахму хаёл сурат кунад, Вай Оғаридгори он аст [177,209]. Ва он, ки даст бар дандон ниҳода буд, гуфт: Монандай сангे аст. Ҳама рост гуфтанд ва ҳама хато карданд, ки пиндоштанд, ки ҷумлаи пилро андарёфтаанд ва наёфта буданд [177,144].

- соҳтани истилоҳоти нав барои мағҳумҳои фалсафӣ ҳам бо истифода аз вожагону калимоти забони форсии дарӣ ва ҳам унсурҳои

қарзиву иқтибосӣ. Масалан: **андарёбӣ** (дарёфт, пай бурдан, сарфахм рафтан, дарк кардан), **бакороваранда**, **бахрапазир**, **қисматпазир**, **феълпазир**, **таъвилпазир**, **тагийрпазир**, **таркибпазир**, **ишоратпазир** ва гайраҳо.

Мисол: Ва дили одамиро миқдору каммийят набошад ва барои ин аст, ки **қисматпазир** нест, ки агар **қисматпазир** будӣ, раво будӣ, ки дар як ҷониби вай ҷаҳл будӣ ба ҷизе ва дар дигар ҷониб илм ҳам бад-он ҷиз ва дар як ҳол ҳам олим будӣ ва ҳам ҷоҳил ва ин муҳол бувад [177,96]. Ва ҷунонки нури ҷароғ латиф асту латифтар аз ҷароғ ва гӯйӣ, ба вай ишорат натавон кард, рӯҳи инсонӣ латиф аст ба изофат бо рӯҳи ҳайвонӣ ва гӯӣ, ки **ишоратпазир** нест [177,170]. Ҳамчунин ҷумла қолаб, ҳама тоати ту, ки медорад, ба воситаи он рӯҳи ҳайвонӣ медорад, пас чун мизоҷи вай табоҳ шавад ва тоат надорад, онро марг гӯянд ва ту бар ҷои хеш бошӣ, агарчи **тоатпазир** бар ҷои хеш нест [177,171].

- аксари истилоҳоти фалсафии забони форсии дариро истилоҳоти иқтибосии арабӣ ташкил менамояд. Ин истилоҳот асосан дар ҷор шакли сохторӣ – сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ зуҳур кардаанд. Ҷунончи: **макон**, **замон**, **муддат**, **казия**, **муқаддам**, **мунфасил**, **ибдо**, **азал**, **истидлол**, **мумкинулвуҷуд**, **аслалусул**, **қуввати мусаввира**, **салибаи маъдула**, **араз** ва монанди инҳо.

Мисол: Чун ҳастии Зоти Ҳақ Таоло маълум шуд ва сифоти Вай ва покию тақдиси Вай аз ҷигунағию ҷунӣ маълум шуд ва таназзухи Вай аз изофати бо **макон** маълум шуд ва калиди ҳама маърифати нафси одамӣ омад [177,136]. Ва агар ин бикарда бошад ва ҳар **замоне** ҳамепиндорад, ки пас аз истинҷо тарие падид омад, об бар эзори пой занад, то бо хештан гӯяд, ки аз об аст, ки Расул (с) бад-ин фармудааст аз барои васвосро [177,231]. Ҷаъфар ибни Муҳаммад (рҳ) гӯяд: Чун бо бародарон бар хон нишинӣ, шитоб макун, то **муддате** дароз бикашад, ки он миқдор аз ҷумлаи умр ҳисоб набошад [177,369]. Ва ҷон асли одамӣ аст ва ҳама қолаб табаи вай аст, **араз** ҷӣ гуна бошад? [177,96].

Истилоҳоти фалсафии арабӣ ва тоҷикии дар «Кимиёи саодат» истеъмолшударо мувоғики ҳусусиятҳои маънӣ ба гурӯҳҳои алоҳида метавон чудо намуд.

Забони илм дорои қонуниятҳои хос мебошад, ки аз забони осори фалсафӣ ифодаи дақиқи матлабро талаб менамояд. Таркиби луғавии забони илмиро дар баробари корбурди калимаҳо ва вожагони умунистеъмол, ҳамчунин, истилоҳот ва номвожагон (маҷмуи калимаву ибораҳое, ки ифодагари номҳои ҷуғрофӣ, нуҷумӣ, наботот, ҳайвонот, маодину филизотро ифода менамоянд) дар бар мегирад [130,12].

Дар таърихи фалсафа ва илм ҳамеша кӯшиш карда мешавад, ки таҳлили забонии мағҳуму истилоҳот гузаронида шавад. Таҳқиқи гурӯҳҳои семантиқӣ барои фалсафа ва соири улуми башарӣ маводи тоза медиҳад. Объекти таҳқиқи улуми башарӣ таҷассуми соҳтори семантиқиро ошкор карда, тарафи фалсафа ҳамчун дастгоҳи мантиқӣ-мағҳумӣ ва аз тарафи забоншиносӣ ҳамчун соҳтори мураккаби забонии истилоҳот ва алоқамандии онҳо ба ҳисоб меравад.

Илм бо обьектҳои мушахҳас, бо равиши воқеии инкишоф, таҷрибай шахсии муҳакқик, низоми арзишҳо ва ангезаҳо, нақшҳои иҷтимоии одамон сару кор дорад, зоро инсон ҳамеша дар вазъияте, ки бо омилҳои муҳталифи иҷтимоӣ муайян карда мешавад, қарор дорад. Характери мураккаб ва равиши вазъияти гнесологиро на танҳо аз нутқ, ҳамчунин, аз забон бартараф намудан ғайриимкон аст. Онҳо ҷандирӣ, сермаънӣ ва тафийрпазирии таърихии тафакқур, забон ва мағҳумҳои илмиро бунёд менамоянд. Чунин ҳолат бояд дар қабули муқаррарот оид ба ҳарактери таърихии стандартҳои дақиқии донишҳои илмӣ ба инобат гирифта шавад [25,465].

Аз таърихи илми калом ва ҷойгоҳи мақоми он дар маорифи исломӣ маълум мегардад, ки яке аз масъалаҳои муҳим – масъалаи эҳтиёҷ ба он дарки ҳақиқати дину фалсафа аст. Ақидае роиҷ аст, ки пайдоиши он ба тааррузи зоҳирии байни ақлу нақл, равшаниӣ дар масъалаи ихтиёри

инсону сарнавишт алоқаманд аст. Дар илми калом (каломи ашъарӣ) он чи ки аз таърихи ривоёти динӣ ба даст меояд, бо он чи ки мантиқу илм онро исбот мекунад, дар бисёр ҳолатҳо мувофиқат мекунад [177,20].

Чунончи: **ҳандаса** – шоҳае аз риёзиёт, ки ба омӯхтани хосиятҳои андозагирӣ, робитаҳои байни нуқтаҳо, ҳатҳо, кунҷу зовияҳо, сатҳу ҳаҷми ҷисмҳо машғул аст, геометрия [169,494], **таслис** – сегӯша кардан; сегӯша шудан; сегӯшагӣ [175,336], **маъдуд** – шумурдашуда, теъдод кардашуда, ҳисоб кардашуда [168,785], **ушир** – даҳяк [169,375], **фарсанг** – воҳиди масоҳат, ки наздик ба шаш километр аст [169,392], **сулс** – сеяқ, аз се як ҳисса [169,269], **амуд** – 1) ҳате, ки бо ҳати дигар кунҷи навад дараҷа месозад. 2) ҳате, ки бо тамоми ҳатҳои як саҳифа кунҷи навад дараҷа месозад. 3) ҳати мустақим, ҳати рост [168,61], **газ** – воҳиди андозагирии дарозӣ, ки дар давлатҳои Осиёи Миёна пеш аз гузаштан ба системаи метрӣ барои масофа ба 106,68 см ва барои матоъ ба 61 см баробар буд [168,293], **мачхул** – адади номаълум дар муодила [168,782], **кайл** – ченак [174,528], **нахмор** – бешумор, беандоза, бисёр [168,904], **анд** – адади мубҳам ва номаълум, ки аз се то нуҳро нишон медиҳад [168,66], **чуръа** – миқдори як дам кашиданӣ аз ҳар як ҷизи нӯшиданӣ [169,609], **мискол** – воҳиди ченаки вазни ҷизҳои майдо, ки асосан ба 4,68 гр. баробар буд [168,806], **ашир** – даҳяк [168,103], **лак** – сад ҳазор [168,710], **нучум** – ситорашиносӣ, астрономия [168,947], **мураббабъ** – ҳар ҷизи ҷорѓӯша, ҷизи қаду бараш баробар. 2) ҷорқунҷаи баробартараф, сатҳи чор тараҷааш баробар, араш – воҳиди ченаки дарозӣ, ки аз сарангушт то оринҷ аст, аршин [168,840], **хутва** – фосилаи байни ду по дар вақти роҳ рафтани, қадам [175,511], **гом**, **уруз**, **луғат**, **нахв**, **ҳисоб**, **тиб** ва гайра.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Аммо он чи зоҳир аст, он аст, ки вайро қуввати маърифати ҷумла илмҳою синоатҳост, то бад-он ҷумла синоатҳо бидонад ва ҳар чи дар қитобҳост, барҳонаду бидонад, чун илми **ҳандасаю** ҳисоб ва тиббу нучуму илмҳои шариат [177,107-108]. Ва дар анкабут нигоҳ кун, ки хонаи хеш ҷӣ гуна кунад ва **ҳандаса** ҷӣ гуна нигоҳ

дорад ва аз луоби хеш ресмон созад ва ду гӯшаи девор талаб қунаду аз як ҷониб бунёд афканад... [178,505]. Ва агар ба шаҳре дигар дида бошанд, ки ба шонздаҳ фарсанг дурттар бошад, рӯза бар ин қавм воҷиб набувад... [177,290]. Ва дуни ин он бошад, ки панҷшанбею душанбе медорад, то наздиқ бувад бо моҳи рамазон баҳам, ба сулси сол [177,298]. Ва чун андар ҳона шавад, дар миёни он ду амуд намоз қунад [177,315]. Ва агар гӯяд, ки даҳ газ аз ин замин ба ту фурӯҳтам, аз ҳар ҷониб, ки ҳоҳӣ боз қун, ҳам ботил бувад [177,410]. Пас аз ҷаҳорсад солу анд ҳақиқати он чун шиносанд ва Ҳақ Таоло ҳалқро аз ин фузул ва аз ин ҳатар мустағнӣ бикардааст, ки агар касе андар ҳамаи умри хеш Иблисро лаънат накунад, вайро андар қиёмат нагӯянд: Чаро лаънат накардӣ? [178,76]. Балки агар фазли хеш изҳор қунад ба илми дӯғату нахв ва ҳисобу тиб ва ҷизе, ки на илми дин бувад, ки бояд ки ин ҳос тоатро қунанд, ин ба риё мубоҳ бошад, ки риё талаби ҷоҳ бувад [178,208-209].

Таҳқиқи ин бахши истилоҳот дар осори ин суханвари сухандон сабитсозандай он аст, ки онҳо аз рӯйи ниёз корбаст шуда, тавассути онҳо ҳусусиятҳои ҷенкунӣ, андозагирӣ, миқдор ва дигар унсурҳои ба онҳо алоқаманд фаҳмонида шудааст. Бо вучуди огоҳии комил доштан аз улуми динӣ мутафаккир қӯшиш ба ҳарҷ додааст, ки дар корбурди ин бахши лексикӣ зиёдаравӣ накунад, аммо истифодаи онҳо дар асар аз як тараф ба хотири ҳалли баъзе аз масоили динию ахлоқӣ мебошанд. Ёдовар шудан лозим аст, ки донистани ин қабати лексикӣ аз ҷониби мутафаккир аз неруманд будани зеҳни ӯ дарак медиҳад.

Ислоҳоти сиёсӣ дар «Кимиёи саодат» барои ифода намудани усулҳои давлатдорӣ ва идораи ҷомеа мавриди истифода қарор дода шудаанд. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ дар ин самт, қалимаҳои аслии тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ-муғулиро мавриди истифода қарор додааст. Дар иртибот бо баромади таърихии вожагони сиёсии асар метавон онҳоро ба якчанд гурӯҳ тасниф намуд:

- калимаҳои аслӣ, ки барои ифода намудани падида, ҳодиса ва равандҳои сиёсиву иҷтимоӣ истифода шуда будаанд. Ин истилоҳот аз тарафи муаллифони пешина низ мавриди истифода қарор дода шудааст, Чунончи: **хоча**, **ҳоким**, **малиқ**, **подшоҳ**, **барзигар**, **гозур**, **рӯйгар**, **бунгоҳ**, **бозоргон**, **сипаҳсолор**, **лашқар**, **хидматгор**, **чокар** ва гайра.

Корбурди ин бахши истилоҳотро дар асар чунин омадааст: Ва ин бандагоне бошанд, ки хештанро бозхаранд, то баҳои хеш ба **хочаи** худ диханд [177,275]. Пас, агар ранҷ набувад, ин микдор ранҷ ҳамчун як сатир гандум бувад, ки онро қимате набувад, қимат аз он аст, ки хатти **ҳоким** аст ва ҳар чи аз ҷоҳу ҳукм бувад, музди он нашояд ситадан [177,420]. Ва он **подшоҳ** вайро бад-ин сухан азиз доштӣ [178,123]. Яке вайро ҳасад кард ва фаро **малиқ** гуфт, ки вай мегӯяд, ки **маликро** ганди даҳон ҳамеояд [178,123]. Ва Умар (рз) гуфт **бозоргононро**: «Аввали рӯз охиратро бигузоред ва пас аз он дунёро [177, 441]. ... ва он ки хунро дар сина шири сапед гардонад ва дар унсийяйн нутфа гардонад, чун **гозур** аст [177,126]. Ва чунонки асли дунё се чиз аст – таому либосу маскан, асли синоатҳо, ки зарурати одами аст, низ се чиз аст – **барзигарию** ҷулоҳию баний [177,159].

- калимаҳое, ки барои ифодаи шуғл ва мансабҳои давлатӣ истифода шудаанд, чунончи: **мехтар** (одами бузург, бузургвор, олимақом; сардори қавме ё гурӯҳ; саис, нигаҳбони аспон [168,795], **чокарон** – (хизматгорон), **малиқ**, **подшоҳ** ва амсоли инҳо. Чунончи: Аммо шафेय ба наздики **мехтарон**, то шуғли касе бигузорад, агар ранҷе кашад ва бад-он музде ситонад, раво бувад, ба шарти он ки коре кунад, ки дар вай душворӣ бувад ва ивази фахру ҷоҳ наситонад ва дар коре сухан гӯяд, ки раво бувад, агар дар нусрати золим гӯяд ё дар расонидани идрор ҳаром гӯяд, ё дар пӯшондани шаҳодати ҳақ гӯяд, ё дар коре, ки он ҳаром бувад, осӣ бошад ва музд бар вай ҳаром бувад [177,422]. Ин на дар тиббу на дар табиат ва на дар нуҷум аст, балки аз баҳри илми нубувват берун ояд, ки муҳит аст ба ҳамаи атрофи мамлакат ва ҳамаи уммолу нуқабо ва

чокарони ҳазрат ва шинохтааст, ки ҳар яке барои чӣ шуғланд ва ба чӣ фармон ҳаракат кунанд ва халқро ба кучо меҳонанд ва аз кучо мебоздоранд [177,146]. Ва ҳеч мавҷуд шарифтар аз он нест, ки шарафи ҳамаи мавҷудот бад-Ӯст ва **Подшоҳу Малики** ҳарду олам аст ва ҳамаи ачиби олам осори сунъи Ӯст [177,122].

- истилоҳот ва калимаҳои сода ва мураккаби арабии марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ба монанди **муставлӣ, ғулом, ноиб, маъзул, манишур, ниёбат, тоғӣ, мамлук, дирра, мукотаб, сиёнат, зариба, наҳхос, қозӣ, ғозӣ, султон, авон, амир, ҳарб, қитол** – кушокушӣ дар ҷанг [168,685], **шахна** – посбони шаҳр, миршаб, доруга, сардори шабгардон [169,632], **қудва** – қасе ки аз ӯ пайравӣ мекунанд, пешво, роҳбар [174,703], **уммол** – ҷ. омил (амалкунандагон, коркунон) [169,368], **нуқабо** – (ҷамъи **нақиб**) ва монанди инҳо. Ҷунончи: Ва бад-ин сифот вай бар баҳоиму сибоъ **муставлӣ** аст ва ҳама мусаххари ваянд бо ҳар чи дар рӯи замин аст [177,106]. Ва аз баҳри ин буд, ки Умар (рз) аҳли бозорро **дирра** ҳамезад ва ба талаби илм ҳамефиристоду мегуфт [177,216]. Ва аз ин сабаб аст, ки закоту садақа бар Расул (с) ва бар аҳли байти вай ҳаром аст, ки мансаби вайро аз авсоҳи моли мардумон **сиёнат** бояд кард [177,277]. Ва Ҳасани Басрӣ **наҳхосеро** дид бо қанизаке некӯ, гуфт: Ба ду дирам бифурӯши? [177,289]. Ва ҳар ки аз мұтамаде бишунид, ки наздики вай ростгӯй бошад, рӯза бар вай воҷиб шуд, агарчи **қозӣ** бар қавли вай ҳукм накард [177,290]. Ва гуфт: «Зокири Худой Таоло дар миёни ғофилон ҳамчун зиндае бошад дар миёни мурдагон ва чун дарахте сабз аст дар миёни гиёҳони хушк ва чун **ғозие** аст, ки ба ҷанг биистад, дар миёни гурехтагон [177,333]. Ва бошад ки гӯяд: Агар ман ҳаром меҳӯрам ё моли **султон** мефароситонам, фалон низ мекунад [178,95]. Ибни Умар (рз)-ро гуфтанд, ки мо андар наздики **амирон** шавем ва суханҳо чунон гӯем, ки берун оем, чунон нагӯем [178,103]. Ва дуруд бар Мустафо (с), ки сайиди паёмбарон аст ва роҳнамою роҳбари мӯминон аст ва амини асрори Рубубийят аст ва гузидаю бардоштаи Ҳазрати Илоҳийят аст ва бар ҷумлаи

ёрону ахли байти вай, ки ҳар яке аз эшон кудваи уммат ва пайдокунандай роҳи шариат аст [178,85]. Бидон, ки мисоли тан чун шаҳре аст ва дасту пою аъзо чун пешаварони шаҳранд ва шаҳват чун омили хароч аст ва газаб чун шахнаи шаҳр аст ва дил подшоҳи шаҳр аст ва ақл вазири подшоҳ аст [178,99].

Хуллас, аз лиҳози забоншиносӣ таҳқиқ шудани истилоҳоти сиёсӣ, ки воҳидҳои муҳимми луғавии забон ба шумор мераванд, барои муайян кардани давраҳои таърихии ташакқулу такомули забони тоҷикӣ кумак меросонад. Таълифоти Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ гувоҳи ин даъвост.

Таҳқиқи истилоҳоти тиббӣ дар «Кимиёи саодат» нишонгари он аст, ки миллати тамаддунофари форсу тоҷик бо қашфиётҳои камназири хеш дар рушди истилоҳоти соҳа саҳми арзанда доранд.

Тиб серистилоҳтарин соҳа мебошад, зеро дар он номи бархе аз узвҳои бадан, беморӣ, табобат ва амалиёти тиббиро воҳӯрдан мумкин аст. Истилоҳоти тиббӣ дар «Кимиёи саодат» ҷойгоҳи маҳсус дошта, онҳо барои ифода намудани номи бархе аз узвҳои бадан, усулҳои табобат, пешгирий аз бархе бемориҳо ва ҳамзамон ҳифозат аз онро барои ҳар як хонанда хабар медиҳанд.

Истилоҳоти тиббии дар осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ истифодашуда ба воситаи қалимаҳои аслӣ ва иқтибосӣ соҳта шудаанд. Ба монанди, обистан – ҳомила, бордор, дучон [169,9], ярақон – қасалии зардча, зардпарма [169,690], балғам – мояи ғализе, ки бо сулфа аз гулӯи (бемор) ҷудо мешавад [168,127], бавл – пешоб, мезак [168,108], никрис – одами ботаҷриба, маҳсусан духтури таҷрибадор [168,913], мусҳил – исҳоловар, дарунрон [168,851] ва ғайра.

Ҷумлаҳои зер дар «Кимиёи саодат» истифода шудаанд: Ва марде аз Расул (с) пурсид, ки маро қанизаке аст ҳодима ва намехоҳам, ки обистан шавад, ки аз кор бозмонад [177,400]. Агар маророро оғате расад, сафро бо хун бимонад, аз вай иллати ярақон ҳезад ва дигар иллатҳои сафровӣ

падидор ояд [177,124]. Акнун бидон, ки ин рӯҳи ҳайвонӣ аз ин олами суфлӣ аст, ки мураккаб аст аз латофати бухори ахлот ва ахлот чаҳор аст: хуну **балғаму** сафрою савдо [177,172]. Ин ки гуфта омад, **мусҳил** аст, ки қасди он кунад, то моддати ҳашм биканад [178,113].

Истилоҳоти дар боло овардаи ин даваро аз лиҳози мавзуъ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

— номи аъзои бадан, ки дар гузашта дар ҳамин шакл мавриди истифода қарор доштанд, чунончӣ **сафро** – дар тибби қадим яке аз чаҳор хилти таркибии бадани инсон, ки онро талха ва заҳра низ гӯянд; мои талхи зард, ки дар ҳалтаҳаи заҳра ҷамъ мешавад [169,224].

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва ҷун ҳун дар **чиғар** пухта шуда бошад, порае аз вай дурдӣ бимонад ва савдо бувад, тиҳол барои он аст, то он савдоро аз вай биситонад ва бар сари вай кафе ҷун зардаи **ҳоя** гирд ояд ва он **сафро** бувад, марора барои он аст, ки он **сафро** аз вай бикашад ва ҷун ҳун аз **чиғар** берун ояд тунуку рақиқу бекивом бувад, **куля** барои он аст то он об аз вай биситонад, то ҳуне бе сафрою бе савдо бекивом ба **урук** расад [177,124].

— номи бемориҳо, ки дар асар истифода шудаанд, ба мисли **истисқо** – ҷамъ шудани об дар шикам ва дигар аъзои бадан, ки бемор бисёр обталаб мешавад, бемории обхӯра [168,562], **думмал** – шакли дигарааш **думбал** – ба маънии пучак [168,476], **никрис** – дарди бандҳои устухони дасту пой [168,913], **зуком** – қасалии димоғ, ки дар натиҷаи илтиҳоби пардаи луобии бинӣ рӯй медиҳад ва обравӣ аз бинӣ ва атсазани аз нишонаҳои асосии ин беморист [168,528], **тоун** – бемории хеле сирояткунанда, навъи вабо [169,352], **таб** – ҳолати беморе, ки ҳарорати баданаш баланд мешавад [169,284], **обила** – бемории сирояткунанда, ки дар бадан доначаҳои риму фасоддор пайдо мешаванд, нағзак, чечак [169,9], **хилт** – яке аз модаҳои ҷоргона; ҳун, балғам, сафро ва савдо, ки гӯё ҳама бемориҳо аз онҳо сар мезадааст [169,435], **шакиқа** – дарди ними сар [169,621], **судоъ** – дарди сар [175,270], **абрас** – 1) гирифтори бемории

сафедшавии пұст, ки дар бадани инсон пайдо мешавад. 2) пес [168,31] вағайра.

Мисолхो аз «Кимиёи саодат»: Ва ҳар чи беш аз ин истиксо кунӣ, дилу намоз бишӯлида шавад, бояд ки осон фаро гирӣ [177,268]. Аммо аз ҷиҳати тиб гуфтаанд, ки ҳар моҳ як бор оҳак ба кор доштан судманд бувад ва чун берун ҳоҳад омад, агар оби сард бар пой резад, аз никрис эмин бувад ва дарди сар нахезад [177,239]. Ва барои ин буд, ки салафу саҳоба, ризвонуллоҳи алайҳим аҷмаин, қароҳият доштаанд, ки азаб миранд, то Муозро ду зан фармон ёфт дар тоун ва вайро низ тоун падид омад [177,381]. Ва якеро обила баромада буд ва қавм таом меҳӯрданд, ба наздики ҳар кас менишастан, он кас аз наздики вай меҳост [178,241]; Ва гуфтаанд, ки Фиръавн даъвии худоӣ аз он кард, ки чаҳорсад сол бизист, ки вайро на дарди саре буду на табе, ки агар вайро як соат дарди шакиқа бигирифтӣ, вайро парвои он фузул набудӣ [178,553]. Ва як рӯз ҳадиси судоъ мекард, аъробие гуфт: Судоъ чӣ бошад? [178,554]. Ва Исо (а) ба марде бигузашт – нобино ва абрас ва маҷзуму ҳар ду ҷониб мағлуч шуда, бе дасту пой, мегуфт [178,597].

– номи қасб ва маводҳои табобатӣ – ҳачҷом – 1) табибе, ки хун мегирад. 2) ҷарроҳ [169,502], фасд – хунгириӣ, Ҷаззанӣ, раг задан, ки дар тибби қадим барои гирифтани хуни фосид амалӣ мегардид [169,394], тарёй – 1) давои зидди заҳр, позаҳр. 2) афюн, чакида, кӯкнор [169,314] вағайра.

Ва агар ҳачҷоме вайро ҳичомати ройгон кардӣ, миннат доштӣ, ки он хун, ки сабаби ҳалоки вай буд, аз вай берун кард, бухл низ дар ботини вай ва моли закот дар дasti вай сабаби ҳалоқу палидии вай аст [177,281-282]. Ва Саъд ибни Муъозро фасд фармуд [178,550]. Бидон, ки мол ҳамчун мор аст, дар вай ҳам заҳр аст ва ҳам тарёқ [178,152].

Маврид ба зикр аст, ки дар «Кимиёи саодат» гурӯҳҳои мавзӯӣ ва истилоҳоти соҳавӣ истифодагардида, бештар марбут ба улуми динӣ, мазомин ва мағҳумҳои фалсафӣ, илмӣ, сиёсӣ, тиббӣ ва соири улуми

башарӣ мебошанд. Корбурди онҳо аз тарафи Абуҳомид Муҳаммади Газзолӣ ба хотири ҳаматарафа возех баён намудани фикр мебошад. Гурӯҳҳои мавзуии истилоҳот танҳо аз вожаҳои аслӣ иборат набуда, дар қатори онҳо истилоҳоти иқтибосӣ низ истифода шудаанд. Чунонки аз таҳлили мисолҳо бармеояд дар «Кимиёи саодат» ҷойгоҳи истилоҳоти динӣ маҳсус буда, бештаринашон аз забони арабӣ ва ҷанде тавассути ин забон иқтибос шудаанд ва корбурди онҳо аз ҳунари волои мутафаккир ҳабар медиҳад. Аз ин рӯ, хизматҳои ӯро дар рушди истилоҳсозӣ шоистаи таҳсин ва қобили таваҷҷӯҳ арзёбӣ намуд.

2.2. Таснифоти вожагон аз рӯйи ифодаи мағҳумҳои гуногун

Калимаҳои ҳар забон маҷмуи одии калимаҳои сершумор набуда, балки низоми воҳидҳои ба ҳам алоқаманд ва ба ҳам вобастаи як сатҳ ба ҳисоб меравад. Омӯзиши низоми луғавии забон ҳолати гуногунҷанбаи вожагонро ошкор менамояд, ки бо яқдигар аз рӯйи муносибатҳои мухталиф алоқаманд буда, низоми бузург ва мураккаби ягонаро ташкил медиҳанд.

Ҳеч як калима дар забон ба шакли алоҳида ва дар ҳолати маҳдуд, ҷудову барканда аз низоми умумии номинативӣ вучуд доштан наметавонад. Калимаҳо дар асоси ин ё он аломат дар гурӯҳҳои мухталиф муттаҳид мегарданд. Масалан, ба гурӯҳҳои алоҳидаи мавзуии ифодакунандай ашёи майшӣ, гурӯҳҳои мавзуии марбут ба растаниҳо ва ғайра. Дар чунин ҳолат ба қатори аввалинҳо метавон номгузории либос, мизу курсӣ, зарфҳо ва ғайраро ҷудо намуд. Асоси чунин муттаҳид гардидани калимаҳо дар гурӯҳ на ҳусусиятҳои забонӣ, балки монандии мағҳумҳои ифодашаванда ба ҳисоб меравад.

Гурӯҳҳои мавзуии лугатҳо ин муттаҳид гардидани калимаҳо дар доираи мавзуи муайян аст, ки на ба алоқаҳои луғавӣ-маънӣ, балки ба навъбандии ҳуди ашёҳо ва падидаҳо асос меёбанд. Калимаҳо дар чунин гурӯҳҳо ба монанди объектҳои ифодакунандай ҳаёти воқеӣ алоқаманд

мебошанд. Гурӯхҳои мавзуии лугатҳо, ки дар асоси умумияти мавзӯй-мантиқӣ чудо карда мешаванд, ки дар аксарияти ҳолатҳо бо як қатор аломатҳои забонӣ, ки барои онҳо умумӣ аст, тасниф карда мешаванд [148,104].

Калимаҳо, ки дар гурӯхҳои мавзӯй муттаҳид гардидаанд, маҷмуи ашёҳои якчинсаро ифода менамоянд, ки дорои сифати ягона мебошанд. Ин ба он оварда мерасонад, ки дар ҳар як гурӯҳи мавзӯй номгузорӣ дар асоси маҷмуи принсипҳои номинатсияи маҳсуси маҳдуд ташаккул меёбад, ки аломатҳои такроршаванда, устувор, этимологији калимаҳои гурӯҳи мазкурро таҷассум менамоянд [24,476].

Гурӯхҳои мавзуии калимаҳо аз рӯйи хусусияти худ вожаҳо ва истилоҳотро аз нигоҳи мавзӯъ, на робитаҳои вожагониву маънӣ, таносуби маъно ба ҳамдигар муттаҳид месозанд. «Вожаҳои гурӯхҳои лугавию маънӣ аз дохили гурӯхҳои мавзӯй баромада, тағиироти маъноии ҳаммонанд доранд ва бештар ба як маъно истифода мешаванд. Гурӯхҳои мавзӯй аз рӯйи хусусиятҳои худ гурӯҳи бузурги вожаҳоро ташкил медиҳанд, ҳол он ки гурӯҳи лугавию маънӣ аз дохили гурӯҳи мавзӯй баромада, аз нигоҳи теъдод маҳдуд мебошанд. Як гурӯҳи мавзӯй метавонад дар дохили худ якчанд гурӯҳи лугавию маънӣ дошта бошад ва ё аслан ягон гурӯҳи лугавию маънӣ надошта бошад» [100,33]. Дар гурӯхҳои лугавию маънӣ аз рӯйи маънои лугавӣ метавонанд як, ду ва ё аз ин ҳам бештар калимаҳо муттаҳид шаванд.

Дар забони имрӯзai тоҷикӣ яке аз гурӯхҳои мавзуии калимаҳо лугати марбут ба ҳешутаборӣ ба ҳисоб меравад. Дар соҳтори ҳешутаборӣ дар забонҳои эронӣ, пеш аз ҳама, ҳешутаборӣ аз рӯйи интисоб (ё нисбати) падарӣ чудо карда мешавад, ки дар анъанаҳои фарҳангӣ муҳим ба ҳисоб меравад. Дар асоси ҳешутаборӣ аз рӯйи иқру пайванди падарӣ насли падарӣ ташаккул меёбад. Чунин муттаҳидшавии ҳешутаборӣ дар низоми забони форсии тоҷикӣ воҳиди муҳимми соҳторӣ ба ҳисоб меравад.

Аз рӯйи таркиб, насл – ин муттаҳидшавии фардҳо танҳо дар асоси як нисбат ба ҳисоб меравад, яъне дар ҳолати баррасии хешутабории модарӣ. Бар ин асос, муносибатҳои хешутабории падарӣ аъзои насл ҳисобида намешаванд. Дар анъанаҳои фарҳангии эронитаборон низоми дугонаи хешутаборӣ, яъне муносибати симметрии фард бо хешутаборон ҳам аз тарафи падар ва ҳам аз тарафи модар эътироф гардидааст. Ҳарчанд нисбати падарӣ ва воситаҳои худташкилнамоии одамон дар ин асос меҳвари тамоми низоми хешутаборӣ ба ҳисоб меравад [41,63].

Унсури асосии истилоҳоти хешутаборӣ дар забони форсии тоҷикӣ истилоҳи **падар** ба ҳисоб меравад. Таҳлили луғавӣ-маънои ин калима имконият медиҳад, ки алломатҳои концептуалии он ҷудо карда шаванд. Дар «Фарҳангӣ тафсирӣ забони тоҷикӣ» вожаи падар чунин тафсир шудааст: 1) марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, 2) асосгузор, бунёдгузори ҷизе, соҳае, 3) муроҷиати боэҳтиром нисбат ба марди солҳӯрда, 4) роҳбар, роҳнамо [169,53]. Чунончи, Абуҳомид Муҳаммади Газзолӣ дар мисоли зерин масъалаи якуми онро истифода кардааст: Ҷун нигоҳ кард, ҳафт андоми хеш дар начосат дид ва дар даҳону гулӯи хеш аз оби даҳони вай талҳию нохушӣ ёфт, ҳост, ки аз ташвиру расвоии он ҳалок шавад ва тарсид, ки **падари** вай биояду лашкари вай вайро бинанд [177,193]. Ва бидон, ки ҳаққи бародари меҳин ба ҳаққи **падар** наздик аст ва дар ҳабар аст, ки ҳаққи бародари меҳин бар бародари кеҳин чун ҳаққи **падар** аст бар фарзанд [177,515].

Таҳлили таркиби луғавии «Кимиёи саодат» нишон медиҳад, ки Абуҳомид Муҳаммади Газзолӣ калимаи **падарро** бештар дар маънои аввал, яъне марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, истифода намудааст. Илова бар ин, дар баъзе ҳолатҳо, дар асоси таҳлили мантиқӣ, метавон пай бурд, ки мағҳуми **падар** дар асари мазкур маънои чаҳорум, яъне роҳбар ва роҳнамо низ истифода шудааст.

Унсури дигари истилоҳоти хешутаборӣ дар забони форсии дарӣ мағҳуми **модар** ба ҳисоб меравад, ки ба таври зерин маънидод карда

мешавад: 1) зан нисбат ба фарзанд, волида, 2) калимаи муроциати эҳтиромона нисбат ба зани калонсол [168,808]. Чунончи: Ва бештари курроони ҷоҳил ин дақоқиқ нашиносанд ва хештанро фароҳам гиранд аз қасе, ки эҳтиёт нақунад ва вайро биронҷонанд ва бошад ки бо падару **модару** бародару рафиқ суханҳои дурушт гӯянд, чун даст ба офтобаю ҷомаи эшон дароз карда бошанд ва ин ҳама ҳаром аст [177,226]. Ва пиразане, ки вайро шир дода буд, ба наздики вай омад, бар ридои худ бинишонд ва вайро гуфт: Марҳабо, ё **модар!** Шафоат куну бихоҳ ҳар чи ҳоҳӣ, то бидиҳам [177,499].

Аз таҳлилу таҳқики «Кимиёи саодат» чунин натиҷа ба даст омад, ки мағҳуми **модар** дар ҳар ду маъно истифода шудааст. Ба таври умумӣ, метавон гуфт, ки калимаҳои ин гурӯҳи мавзӯй, ба монанди **падар, модар, ҳоҳар, бародар, додар, зан, амма, ҳола, мард, зан, фарзанд, навоса, шавҳар, дӯшиза** дар асари мазкур ба таври васеъ истифода шудаанд. Ҳамзамон ёдовар шудан лозим аст, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар қатори истифодаи истилоҳоти хешутабории забони форсии тоҷикӣ, ба ду истилоҳоти ифодагари мағҳуми хешутабории забони арабӣ низ муроциат кардааст, ки нишондиҳандай он вожаҳои **иҳвон** – бародарон, ки ҷамъи **ах** – бародар, додар ва **ҷадда**, ки ба маънои модаркалон, бибӣ мебошанд.

Мисолҳо: Сарии Сақатӣ мегӯяд: Агар **бародаре** ба наздики ман ояд ва ман даст ба маҳосин фурӯ орам, то рост шавад, битарсам, ки дар ҷаридаи мунофиқон номи ман сабт кунанд [177,521]. Ё ба мусоҳарат ҳаром шуда бошад, чунон ки пеш аз он бо фарзандони вай никоҳ карда бошад ва ё бо **дуҳтар** ва ё **навоса** ё **модару ҷадда** вай никоҳ карда бошад ва сұхбат низ карда ё ин **зан** дар никоҳи **падари** вай ё дар никоҳи **писари** вай буда бошад, ё **мард** ҷаҳор **зани** дигар дорад, ҷуз вай ва вай панҷум бошад, ё **ҳоҳари** вайро ё **амма** ва **ҳолаи** вайро ба занӣ дорад, ки ҷамъ қардан миёни эшон нашояд ва ҳар ду **зане**, ки миёни эшон хешовандӣ бувад, ки агар яке **мард** будӣ ва яке **зан**, миёни эшон никоҳ набастӣ, раво

набошад, ки марде миёни эшон чамъ кунад дар никоҳ ва ё дар никоҳи вай буда бошад ва се талоқ дода бошад, ё се роҳ ҳариду фурӯҳт карда бошад, то шавҳари дигар накунад, ҳалол нашавад, ё миёни эшон лион рафта бошад, ё ин зан ё мард муҳрим бувад ба ҳаҷ ё ба умра ё ин зан ятим бошаду тифл, ки никоҳи вай нашояд, то болиг нашавад – ҷумлаи ин занонро никоҳ ботил бошад [177,390]. Бидон, ки дар самоъ се чиз нигоҳ бояд дошт: замон ва макон ва ихвон, ки ҳар вақт дилмашғулӣ бошад ё вақти намоз бошад, ё вақти таом хӯрдан, ё вақте бувад, ки дил ба сабабе пароканда бувад, самоъ бефоида бувад [177,578].

Гурӯҳи дигари мавзуми «Кимиёи саодат»-ро калимаҳои марбут ба номи узвҳои бадани инсон (соматизмҳо) ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳи мавзӯй қисмате аз бахши истилоҳоти тиббӣ мебошад. Аксари муҳаққиқони осори тиббӣ бо пайравӣ аз шеваи маъруфи Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ аксари ҳолатҳо дар баробари истилоҳоти илмии форсӣ аз истилоҳоти арабӣ ва ё баръакс истифода намудаанд, ки барои осон гардиданӣ дарки матлаб зарур буд [130,199].

Муаллифи асари «Ҳидоят ал-мутааллим фит-тиб» узвҳои бадани инсонро ба андоми муфрада ва мураккаба чудо намуда, ҳар қадомеро ба таври ҷудогона шарҳу тавзех додааст. Андоми муфрада ба қавли ин муаллиф, аз масона – пешобдон дар бадани инсон ва ҳайвонот, шошадон, мезадон [168,768], ханчара – ҳалқ, гулӯ [169,494], сурун шакли дигари сурин ба маъни – дунба, қисми аз зону болои пой [169,272], занаҳ – манаҳ [168,507], соид – банди даст то оринҷ [169,258], каъб – устухони банди пой ва соқ, буҷулаки по [168,608], шошадон – ҳалтачае дар бадани инсон, ки дар он пешоб чамъ мешавад [169,656], ком, лаб, абру, устухонпарда, зуфонак иборат аст. Ба андомҳои мураккаб вио – раг,раги хун [174,236], самъ – гӯш [169,201], амъо – рӯда [165,87], сипурз – яке аз аъзои дарунии бадан, ки лӯндачаҳои хунро ҳосил мекунад [169,249], куля – гурда [166, с.176], саббоба – ангушти паҳлуи сарангушт, ангушти шаҳодат, ангушти ишорат [175,163], батн – шикам [168,152], яд – даст

[169,680], **азала** – мушак, мушаки бадан [168,42], **кабд** – чигар [174,523], **пистон**, **устухон**, **пӯст**, **соқ**, **раг**, **асаб**, **пай**, **магзи устухон**, **дандон**, **магзи сар**, **чашм**, **дахон**, **гардан**, **зуфон**, **дил**, **меъда**, **рӯда**, **мақъад**, **чигар**, **гурда**, **даст**, **ангушт**, **пой**, **мушак**, **бинӣ**, **гулӯ** дохил карда шудаанд [130,199-200].

Абуҳомид Муҳаммади Газзолӣ бо хотири иҷрои аҳқоми шаръӣ зимни таҳорату гусл аз лексикаи анатомӣ ва тиббию биологӣ истифода намуда, нақши ҳар қадоми онҳоро дар фаъолияти рӯзмарраи инсон бориз медонад. Зоро фаъолияти инсон аз ҳар яки он вобастагии калон дошта, тавассути **дил** – ҳаракати хун дар бадан, тавассути **шуш** – таъмини оксиген дар бадан, тавассути **маги сар** – фаъолияти ақлонии инсон, тавассути **чигар** – таъмини тозагии хун дар бадан, тавассути **масона** – хориҷ намудани пешоб аз организм, тавассути **ҳачара** – нӯшидани об ва фуру бурдани ҳӯрок дар бадан, тавассути **гӯш** – таъмин шудани инсон ба шунавоӣ, тавассути **гурда** – чудо шудани пешоб ва моддаҳои заҳрнок аз таркиби хун, тавассути **чашм** – визифаи биноиш дар организм, тавассути **бинӣ** – таъмин шудани инсон ба нафас ва ғайра, анҷом меёбанд.

Ин истилоҳот дар «Кимиёи саодат» дар ҷумлаҳои зерин истифода шудаанд: Ва дар ҷумла, сабру эҳтимол ғолиб бояд ки бошад, ки дар ҳабар аст, ки масали зан чун **устухони** паҳлу аст, агар хоҳӣ, ки рост кунӣ, бишиканад [177,396]. Ва ҷунонки ҷисме латиф чун бухоре аз роҳи **рагҳои дил** ин асар ба димоғ расонад ва ин ҷисмро рӯҳ гӯянд, ҷавҳари латиф аст Ҳақ Таолоро, ки он асар аз Арш ба Курсӣ расонад ва он ҷавҳарро фаришта хонанду Рӯҳ хонанд ва Рӯҳулқудус хонанд [177,138]. Ва ҷунонки қуввате ки дар димоғ аст латиф, **аъсобро** бичунбонад, то **аъсоб дасту ангуштро** бичунбонад, то **ангушт** қаламро бичунбонад, ҳамчунин, ҷавоҳири латиф, ки бар Аршу Курсӣ муваккаланд, осмонро бо ситорагон бичунбонанд [177,138]. Масалан, Чун ба таҳорат ибтидо кунад, бигӯяд, ки таҳорати ҷомаю **пӯст** муҳтасар аст ва мақсад аз вай таҳорате дигар аст варои ин ва он таҳорати **чашму гӯшу забону дасту пой** ва дигар

андомхост аз маосӣ [177,529]. Ва гуфт (с): Одамӣ ҳеч вио пур накунад батар аз шикам [178,40]. Гуфт: Эй худованди гардани кӯж, гардан рост кун, ки хушуъ андар дил бувад, на андар гардан [178,205]. Ва Ибни Аббос (рз) ривоят кунад, ки Расул (с) гуфт: Қавме бошанд, ки Қуръон бархонанд ва аз ханҷараи эшон барнагузарад [178,249]. Аммо дар ин олам биҳиштро натавон дид, ки чунонки ҳафт осмону ҳафт замин дар пӯсти пистае нағунҷад, як зарра аз биҳишт дар ин ҷаҳон нағунҷад, балки чунонки ҳоссаи самъ маъзул аст аз он ки сурати осмону замин дар вай падид ояд, чунонки дар ҷашм, ҳамаи ҳавосси инҷаҳонӣ аз ҳамаи лаззоти биҳишт маъзул аст [177,178]. Балки аз ҳар пешаваре, ки дар олам ҳаст, дар вай намудгоре аст: он қувват, ки дар мельда аст, чун таббоҳ аст, ки таомро ҳазм кунад ва он ки софии таом ба чиғар фиристад ва суфли вайро ба амъо, чун ассор аст ва он ки софии таомро дар чиғар ба ранги хун кунад, чун ранграз аст ва он ки хунро дар сина шири сапед гардонад ва дар унсийяйн нутфа гардонад, чун гозур аст ва он ки дар ҳар ҷузве ғизо аз чиғар ба хештан мекашад чун ҷаллоб аст ва он ки дар куля об аз чиғар баркашад, то дар масона меравад, чун саққост ва он ки суфлро берун меандозад, чун каннос аст ва он ки сафрову савдо ангезонад андар ботин, то танро табоҳ кунад, чун айёри муфсид аст ва он ки сафрову иллатҳоро дафъ кунад, чун раиси одил аст [177,125]. Ва он ангушт, ки ишорати шаҳодат ба вай бувад, фозилтар, яъне саббоба, пас ибтидо бадон кунад, он гоҳ аз ҷониби рости вай мешавад, то ба вай расад ва ҳар ду даст рӯй дар рӯй чун ҳалқае тақдир кунад, пас, аз ангушти шаҳодати рост ибтидо кунад ва мешавад, то ба қеҳини рост пас, аз қеҳини чап ибтидо кунад, то ба ибҳоми рост ҳатм кунад [177,239-240]. Чанд кор дар намоз кароҳият аст: андар намоз шудан ба вақти гуруснагиу ташнагӣ ва ҳашм ва тақозои бавлу қазои ҳочат ва ҳар дилмашғулӣ, ки аз хушуъ боздорад ва ду пой ба ҳам бозниҳодан чуст ва як пой аз ҷой баргирифтад ва бар сари пой нишастан андар сучуд ва бар ҳар ду сурун нишастан ва ду зону ба сина овардан ва даст андар зери ҷома доштан ва ба вақти сучуд ҷома

аз пасу пеш баргирифтан ва миён бастан зери чома ва даст фурӯзаштан ва аз ҳар сӯй нигаристан ва ангушт тарконидан ва андомҳо хоридан ва осо кашидан ва бо мӯи маҳосин бозӣ кардан ва сангреза рост кардан барои сучуд ва нафҳ кардан бар замин ба вакти сучуд ва ангуштон андар ҳам гузоштан ва пушт ба ҷое бозгузоштан [177,247-248]. Ва ғояти он нигоҳ доштани батну фарҷ аст ва ин камтарини дараҷот аст [177,292]. Ва барои ин Расул (с) гуфт, ки ҳеч вио, ки пур кунанд, наздики Ҳақ Таоло душмантар аз меъда нест [177,294]. Ба наздики дар омаду даст фаро пеш дошт, то Оиша занаҳдон бар соиди Расул (с) ниҳод ва назора мекард соате дароз [177,394]. Ва гуфт: Донӣ, ки ҳаққи ҳамсоя чист?! Бадон Худой, ки ҷони Муҳаммад ба яди қудрату фармони Ҷуст, ки ба ҳаққи ҳамсоя нарасад, илло касе ки Худой Таоло бар вай раҳмат карда бошад [177,511]. Саввум он ки то ба каъб дуруст бувад ва агар дар муқобалай маҳалли фарз чизе пайдо бувад ё суроҳ бошад, нашояд – наздики Шофей (рҳ) ва наздики Молик он аст, ки агарчи дарида бувад, чун бар он битавон рафт, раво бувад [177,550]. Ва азимтарин шаҳватҳо шаҳвати занон аст ва ҳосили он шошадоне аст, ки ба шошадоне расад ва зан аз хештан он чи некӯтар аст, ҳамеорояд ва ту аз вай он чи зишттар аст, талаб ҳамекунӣ [178,138]. Ва ба масал, агар таоме ҳӯрад, ба дил фориф набошад аз тафаккур, ки аз ҳама аъмол фозилтар, ки дар ҳар таоме ҷандон аҷоиби сунъ аст: дар оғариниши сурату рангу бӯй ва таъму шакли вай ва дар аъзои одамӣ, ки дар таом ба кор дорад, чун ангушту даҳону дандон ва халқу меъда ва чигару масона ва он чи барои қабули таом аст ва он чи барои нигоҳдошти таом аст, то ҳазм афтад ва он чи барои дафъи суфл аст [178,477-478]. Бисту чаҳор азала аз он барои он аст, ки то ту чашму пилки чашм аз ҳама ҷониб битавонӣ гардонидану ҷунбонидан, дигарон ҳам бар ин қиёс кун, ки шарҳи он низ дароз аст [178,500]. Кабд барои он аст, ки таомҳои муҳталиф, ки аз меъда ба вай расад, ҳамаро яксифат гардонад ба ранги хун, то шоистаи он шавад, ки гизои ҳафт андом гарداد [177,124].

Таҳлили «Кимиёи саодат» нишон дод, ки гурӯҳи мавзӯй қалимот дар асар зиёд истифода шудааст. Аз ин рӯ, мутафаккир дар аксари ҳолат аз қалимаҳои аслий истифода карда, дар баъзе ҳолат барои осон гардидани дарки матлаб аз қалимаҳои иқтибосӣ низ истифода кардааст.

Дар доираи гурӯҳи дигари мавзӯй номи молу ашё ва воситаҳои меҳнат муттаҳид шудаанд, амсоли: **ханӯр** – зарфи сафолӣ аз қабили коса, кӯза [175,462], **давот** – зарфи хурди дори ранг, ки қаламро барои навиштан бар он фурӯ мебаранд; рангдон, сиёҳидон [168,398], **кадах** – зарф барои нӯшидан, согар, чом, пиёла, коса [168,655], **муд (д)** – зарфи паймонаӣ барои ҷисмҳои пошхӯранда ва моеъ [168,826], **ташт** – дастшӯй, лаган, тос [169,331], **далв** – зарфи ҷармӣ ё филизӣ, ки бо он аз ҷоҳ об ё хок мекашанд, дӯл; сатил [168,402], **хунб** – шакли дигари **хум** – зарфи сафолини калон барои нигоҳ доштани об ва дигар моеот [169,459], **дабба** – зарфи дарунхолӣ аз ҷинси филиз, сафол, плостиқ ё ҷарм барои гирифтани моеот, аз қабили равған [168,394], **машк** – пӯсти яклухт қандаю ошдода дӯхтаи ғов ё гӯсфанд барои қашондани об, дӯғ [168,783], **митхара** – офтоба, обдаста [168,807], **табук** – табақи чӯбин, корсон [175,296], **ибрик** – зарфи сафолии ҷумаку дастадор барои обу шароб, кӯзача [168,533], **путк** (болғаи калони оҳангарӣ, ҷакуши калон, болға [169,130], **поку** – теги тез, ки бо он ришу мӯйсар метарошанд, устура [169,112], **хован** (санг ё филиз, ки дар он ҷизеро андохта кӯфта майдан мекунанд, угур) [169,508], **дарафш** шакли дигари **дирафш** – олати нӯѓтези дастадоре, ки бештар мӯзадӯзон барои сӯроҳ қардани ҷарм ва гузаронидани сӯзан ба кор мебаранд [168,455], **офтоба, табақ, коса, дег, кӯза, корд, бел, табар, теша, арра, шона, ангуштпона, полон** ба ин гурӯҳ тааллуқ доранд. Ҷумлаҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва дар тафсири ин оят, ки то тулҳихим тиҷоратун ва ло байун ан зикриллоҳи омадааст, ки эшон қавме буданд, ки оҳангари эшон **путк** бардоштӣ, ҷун бонги намоз баромадӣ, фурӯ нагузоштӣ ва ҳарроz **дарафш** фурӯ бурда будӣ, ҷун бонги намоз бишунидӣ, барнакашидӣ [177,422]. Даҳум – он, ки бишӯлида

бигузорад барои изҳори зуҳд, то мардумон пиндоранд, ки вай худ бад-он намепардозад, ки мӯй ба **шона** кунад [177,241]. Ва вайро қуввати бор кашидан низ додаанд, ҳамчун хар ва камоле зиёdat низ додаанд, ки харро надодаанд, агар вай аз камоли хеш очиз ояд, бар вай **полон** созанд ва бо дараҷаи хар афтад ва ин ҳалоку нуқсони вай бувад [177,106]. Гуфт: Асое дорам, ки бар вай эътимод кунем ва морро бо вай биқушам ва анбоне дорам, ки таом дар вай ниҳам ва **косае** дорам, ки аз он чо таом ҳӯрам ва сару ҷома аз он бишӯям ва **митхарае** дорам, ки аз он чо об ҳӯраму таҳорат кунем [178,437]. Ҳар ки вайро дар ганҷ кунад, ҷунон бувад, ки ҳокими мусулмононро дар ҳабс кунад ва ҳар ки аз вай **кӯзаву офтоба** кунад, ҷунон бувад, ки ҳокими мусулмононро ҳаммолӣ ва ҷӯлоҳагӣ фармояд, ки **офтоба** барои он аст, то об нигоҳ дорад ва аз сафолу мис ин худ битавон кард [178,356]. Андар **хунби** об нигарист ва имомаву мӯй рост бикард [178,209]. Пас худ барҳост ва **дабба** биовард ва равған андар кард [178,260]. Гуфт: Кори хайрро ҳақир мадор, агар ҳам он бувад, ки аз **далви** хеш порае об дар **кӯзай** касе кунӣ ва бо бародари мусулмон пешонӣ кушода дор ва чун аз пеши ту барҳезад, ғайбат макун [178,88]. Ҳафтум он ки чун даст дар **ташт** бишӯяд, оби даҳон дар пеши мардумон дар **ташт** наафканад ва касеро ки муҳташам бошад, тақдим кунад ва агар вайро икром кунанд, қабул кунад [177,368-369].

Дар «Кимиёи саодат» гурӯҳи дигари мавзуи вожагонро номи зироатҳо ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳи мавзӯй ҳам аз рӯйи теъдоди вожагон ва ҳам аз ҷиҳати доираи мавзуот ҷолиби таваҷҷуҳ ва таҳқиқи хос мебошад. Ҷунонки муҳаққиқон зикр кардаанд, ғаллапарварӣ яке аз қадимтарин ва роиҷтарин баҳшҳои кишоварзӣ дар манотики муҳталифи сукунати эронитаборон маҳсуб мешавад [131,7-16]. Аз ин лиҳоз номи растаниҳои ғалладона баҳши қадимтари луғоти кишоварзӣ буда, таҳқиқи онҳо аҳаммияти бузурги илмӣ дорад.

Як ҳусусияти хосси вожагони мазкур аз он иборат аст, ки онҳо бо ин ки табиатан ҳусусияти номинативӣ дошта, бо ҳаёти воқеӣ саҳт

марбутанд, дар айни ҳол, бо истилоҳ будани худ аз калимаҳои маъмулӣ тафовут доранд. Маҳз ҳамин дугонагии табиати асомии растаниҳо, яъне ҳам номвожа ва ҳам истилоҳ будани онҳо, дар асару мақолаҳои И.М. Стеблин-Каменский ва В.А. Меркуло таҳқиқ ва пажуҳиш шудааст [131,7-8].

Калимаҳое, ки номи зироатро ифода мекунанд, дар маҷмуъ ва ба сурати фардӣ метавон ба ду гурӯҳи вожагонию маънай чудо намуд. Масалан, **говарс** – арзани манчурӣ, ки монанди чойчуворӣ буда, баландиаш то 4 метр мешавад ва ҳамчун ҳӯроки чорво истифода мегардад [168,328], **адас** – наск [168,38], **хубуб** – ҷ. ҳаб (б) – дона, ғалладона; доруҳои кӯфтаи лунда ва мудаввар, ки дар ҳаҷмҳои гуногун (ба қадри донаи мош то нахӯд), тайёр мекунанд [169,473], **кухл** – сурма [168,646], **гандум**, **чав**, **нахӯд**, **наск**, **кунцид**, **биринҷ**, **боклӣ**, **сабзӣ**, **пунба**, **пиёз**, **тарбуз**, **харбуза** ва монанди инҳо. Ҷумлаҳои зер бо гурӯҳи мавзии мазкур дар «Кимиёи саодат» ба назар омад: Ҳар киро ҳаштсад ман **гандум** бувад ё **чав** ё **мавиз** ё хурмо ё чизе, ки қутро шояд ва қути гурӯҳе бошад, ки бад-он кифоят тавонанд кард, чун **нахӯду биринҷу боклию** гайри он, ушре бар вай воҷиб ояд [177,271]. Шарти чаҳорум он ки чизе салам диҳад, ки ба васф ҳоли вай маълум гарداد, чун **хубубу пунбаю** пашму абрешиму гӯшти ҳайвон [177,417]. Адаби дуввум он ки мева тақдим кунад аввал ва суфра аз тара ҳолӣ надорад, ки чун бар суфра **сабзӣ** бошад, дар асар аст, ки малоика ҳозир шаванд [177,378]. Ва гӯсфанд ба қассоб фурӯхтан ба гӯшт ва **гандум** ба нонбо додан ба нон ва **кунциду** гавзмағз фаро ассор додан ба равған, ин ҳама нашояд ва байъ набандад, валокин агар байъ нақунаду фаро диҳад бад-он, ки фаро ситонад, вайро мубоҳ бувад ҳӯрдан, валокин милки вай нашавад ва бинатавонад фурӯҳт [177,414]. **Чаву гандум** ба **говарсу** гайри он салам надиҳад [177,417]. Ва ҳар чи аз ҷониби рӯй аст, аз сари гӯш то гӯши пешонӣ, дар ҳадди рӯй бошад ва ангушт ба гӯши чашм фуруд орад, то

он чи дар даруни гӯши чашм бувад, аз асари кухлу ғайри он, берун ояд [177,233].

Чунонки қайд намудем, номи растаниҳову гиёҳҳо бахши дигари гурӯҳи мавзии калимоти истеъмолӣ дар «Кимиёи саодат»-ро ташкил медиҳанд. Ба монанди, ҳардал – донаи бисёр хурди зардранги як навъ гиёҳ, ки мазаи тунду тез дорад, онҳоро соида дар об ё сирко тар карда барои кушодани иштиҳо бо ғизо меҳӯранд [169,425], катон – гиёҳест аз тугмачагулҳо, ки аз танаи он нах ҳосил меқунанд ва равгани тухми онро дар техника истифода мебаранд [168,600], үшина –навъи гиёҳест, ки дар биёбон ва ҷойҳои гарм вомехӯрад ва гулу реша надорад [169,375], раз – ток [169,144], рутаб – хурмо, хурмои тару тоза [169,174], тубо – дарахти серсояи афсонавӣ дар ҷаннат, ки гӯё меваҳои гуногун ва хушбӯй доштааст [169,354], бурс – арча [168,248], коч – дарахти сӯзанбарги ҳамешасабз аз санавбариҳо [168,631], булут – дарахти зебои сербаргу азимчусса, ки ҷӯби саҳт дорад [168,244], сарв – дарахти маҳрутишакли сӯзанбарги ҳамешасабзи рости баланд [169,210], олола – 1) гуле бо рангҳои зард, сафед ё қирмиз, ки дорои навъҳои гуногун ва хусусияти зинатӣ мебошад, 2) хонаводаи ин гиёҳон, алолагон, шақоик [169,27], гавз – ҷавз, ҷормағз [168,291], заккум – як навъ дарахти заҳршира, мувофиқи ақидаи динӣ, дарахти талхмевае дар дӯзах, ки ҳӯроки дӯзахиён мешудааст [168,504], казиб – шохи дарахт, шоха, навда [168,657], най, себ, нок, анор, зардолу, шафтолу, ангур, мавиз, хурмо, ток, бед, сафедор, арча, бодом ва ғайраҳо. Барои исботи корбурди ин вожаҳо аз «Кимиёи саодат» ҷумлаҳоро меорем, то матлаб мукаммал шавад: Расул (с) гуфт: Дар биҳишт нашавад касе, ки микдори як ҳабба ё як ҳардал кибр дорад дар дил [178,238]. Ва ҳар чи қут набувад, чун пунбаву гавзу катону меваҳо, андар вай ушр лозим наояд [177, 271]. Ва агар касе таоме иҷорат кунад, то дуконе биорояд ё дарахте иҷорат кунад, то ҷома бар он хушк кунад ё себе иҷора кунад, то бибӯяд, ин ҳама ботил бувад, ки инро қадре набувад, ҳамчун фурӯҳтани як дона гандум бувад [177,418]. Ва чун хурмо

хұрад ё зардолу ё чизе, ки шумурданій бошад, тоқ хұрад – ҳафт ё Ѽдах ё бисту яқ, то ҳамаи корҳои вай бо Ҳақ Таоло муносабат гирад, ки Вай ток аст ва Ұро чуфт нест ва ҳар коре, ки зикри Ҳақ Таоло ба навъе аз анвөй ба он ба ҳам набувад, он кор бефоидаю ботил бувад [177,365]. Гурұхе дигар ба назора иқтисор накарданد, аз он сангрезаҳои некуву ғарифлавн барчиданд ва бо худ биоварданд ва дар киштій ҷои он наёфтанд, ба ҷойи танг бинишастанд ва он сангрезаҳову ололаҳои мулавван бар гардан ниҳоданд ва чун як-ду рұз баромад, он рангҳои некү бигардиу торик шуд ва бўйҳои нохуш аз он омадан гирифт ва ҷой наёфтанд, ки биандозанд, пушаймонӣ меҳӯрданду бору ранчи он бар гардан мекашиданд [177,163-164]. Аммо биҳишту дўзах, ки қолаб дар миён бошад, он худ зохир аст ва ҳосили он анҳору ашчор ва ҳуру қусур ва матъуму машруб ва ғайри он аст ва ҳосили дўзах оташу мору қаждуму заққум ва ғайри он [177,166]. Чунонки Расул (с) дар намоз даст фароёхту гуфт: Ҳұшай ангур аз биҳишт бар ман арза карданд, хостам, то бад-ин ҷаҳон оварам [177,177]. Ва нашояд ки ангуру рутаб бидиҳанд, балки мавизу ҳурмо диханд, магар ки чунон бувад, ки аз вай мавиз наояд, он гоҳ ангур раво бувад [177,271]. Аммо байъи гавзу бодому боклӣ ва анору ҳояи мурғ дуруст бувад, агарчи ба пўст пўшида аст, ки маслиҳати ин чизҳо он бувад, ки чунин фурӯшанд [177,410]. Агар бўстоне ё разе ба иchorat ситонад, то мева баргирад ё гове ба иchorat ситонад, то шир вайро бувад ё гов ба нима фаро дихад, то тааҳҳуд мекунад, ки як нима шир баргирад, ин ҳама ботил бувад, ки алафу шир ҳар ду маҷхул аст [177,418]. Агар гандум фаро нонво дихад, то нонвой кунад ва суд ба ду ним кунад, раво набувад ва агар катон фаро ассор дихад, ҳамчунин [177,422]. Ва гуфтандӣ: Аблаҳ касе бувад, ки биҳиште, ки паҳнои вай ҷанди ҳафт осмону замин бошад, ба ним ҳабба бифурӯшад ва аблаҳ касе бошад, ки барои ним ҳабба Тубо ба вайл бадал кунад [177,431].

Илова бар ин, дар «Кимиёи саодат» гурӯхи дигари мавзиии калимоти ифодагари номи ҳайвонот, парандаҳо ва хазандаҳо истифода

шудаанд, ки юз, меш, гурба, хаз, гов, фарас, бұзина, хаффош, маркаб, сутур, бахима, саъва, калог, сұбон, төвүс, пил, гов, гұсола, асп, бұз, гұсфанд, гурба, оху, гург, хук, хирс, шер, паланг, бабр, саг, муш, уштур, мурғ, сурхак, магас, занбұр, аз чумлаи вожагони ин гурұх ба ҳисоб мераванд. Мисолҳо аз асари мазкур: Ҳар ки дар соати аввал аз ин рұз ба қомеъ шавад, чунон бувад, ки уштуре қурбон карда бошад ва агар соати дуввум шавад, гове қурбон карда бошад ва андар саввум соат гұсфанде ва андар чаҳорум соат, мокиёне ва андар панчум соат хояи мурғе [177,263]. Ва Шаъбī (рх) гүяд: Яке саъвае бигирифт [178,158]. Аммо байъи гурбаю занбұри ангубин ва юзу шеру гург ва ҳар чи дар пұсти вай ё дар күштани вай манфиате бошад, раво бувад [177,410]. Ва касе ки мусулмонеро асир кунад дар дасти кофире, маълум аст, ки ҳоли вай бар чи вақх бошад, он касе, ки фариштаро дар дасти сагу хуку дев асир кунад, ҳоли вай фоҳиштар бувад [177,103]. Ва шарифтарини бўйиданиҳо мушк аст ва он хуни охуст [178,138]. Ва яке аз бузургонро ранҷ буд аз муши бисёр, гуфтанд: Чаро гурба надорӣ? [177,511]. Ва вайро фармудаанд, ки ин хинзири хирсу шаҳватро ва калби ғазабро баадаб ва зердасти ақл дорад, то қуз ба фармони вай нахезаду нанишинад [177,103]. Ва ин ҳар ду хатост, ки ҳўрдану чимоъ кардан шаҳват бошад ва ин худ сутуронро додаанд ва ҳўрдани сутур бештар аз ҳўрдани мардум бошад ва чимои гунчишк бештар аз чимои одамӣ аст, пас чун одамӣ аз эшон шарифтар? [177,106]. Ва ин сифати анбиё ва авлиё аст ва он дигар сифати курдону туркону араб бошад ва касоне, ки ба сибоъ ва бахоим наздиканд [178,113]. Ва мисоли эшон чун гурӯхе нобиноанд, ки шунида бошанд, ки ба шахри эшон пил омадааст, шаванд, то вайро бишиносанд ва пиндоранд, ки вайро ба даст битавон шинохт, дастҳо дар вай моланд [177,143]. Ва пеш аз берун шудан, саломати роҳро чизе ба садақа кунад ва астари қавӣ ба киро гирад... [177,305]. Вай сафат фаро афканд ва хаз бинафурӯхт, тарсид, ки ин саное бошад бар коло [177,428]. Ва суннат он аст, ки ҳар гоҳ, ки мӯза дар пой хоҳад кард, пешин нагунсор кунад, ки

Расул (с) як пойи мӯза дар пой кард, калоге он дигар пой даррабуд ва аз вай биафтод, море аз даруни вай берун омад [177,550]. Ҳамчунон ки хаффош, ки ба рӯз напарад, ки чашми вай заиф аст, тоқати нури офтоб надорад ва ба рӯз фаро набинад ва ба шаб чун андак мояи нури офтоб монда бошад, фаро бибинад [178,495]. Ва ин илме зарурӣ аст, на чунон илм, ки аз он ҳосил ояд, ки асо суъбон шавад, ки он илм дар хатари он бувад ки бад-он ки гӯсола бонг қунад ботил шавад, ки чудо кардани муъциза аз сеҳр бад-он осонӣ нест [178,587].

Дар «Кимиёи саодат» як қатор калимаҳои ҳаётан муҳим, барои ифодаи цирмҳои осмонӣ ва ҳодисаҳои табиат: кавқаб, Уторид, Мирриҳ, Сурайё, Ҳамал, Савр, Ақраб, Шаъбон офтоб, моҳ, ситора, меғ, бод, борон, об, кӯҳ, абр, барф, осмон, замин, хона, дар, рӯз, шаб, оҳан, зар ва амсоли инҳо истифода шудаанд, ки мағҳуму вожагони муҳимму зарурии рӯзгор мебошанд. Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва гурӯҳе дар роҳи ҳаҷ об нахӯрдандӣ аз он ҳавзҳо, ки султон канда будӣ [177, 453]. Дигар шаб борон омад, то рӯз вай бар пой биистод ва гилеме забари ман медошт, то борон бар ман менаборад ва чун ҳадис кардаме, гуфтӣ: Амир манам, ту тоат дор [177,490]. Ва ба Исо (а) ваҳӣ фиристод, ки агар ҳамаи ибодатҳои аҳли осмону замин ба ҷой оварӣ ва дар миён дӯстию душманий барои Ман набошад, он суде надорад [177,473]. Ва мунаҷҷим, ки ситораро дар миёни асбоб овард, рост буд, ки агар на чунин будӣ, шабу рӯз баробар будӣ, ки офтоб ситорае аст, ки равшани ё гармӣ дар олам аз ӯст ва зимиstonу тобистон баробар будӣ, ки гармии тобистон аз он аст, ки офтоб ба миёни осмон наздик шавад ва ба зимиston дур шавад [177,143]. Ва он миқдор, ки андар асли тафаккур гуфтаем, кифоят бошад, ки бидонӣ, ки офтобу моҳу ситорагон ва меғу боду борон ва ҳар чи онро асбоб донӣ, ҳама мусахҳаранд, чун қалам дар дасти дабир [178,521]. Ва он гоҳ ҳар гурӯҳе аз эшон бар шакле дигар гирд омада: баъзе бар сурати Ҳамал ва баъзе бар сурати Савр ва баъзе бар сурати Ақраб ва ҳамчунин балки ба ҳар сурате, ки бар замин аст, аз ашколи кавокиб туро он ҷо мисоле аст [178,511].

Гурӯҳи дигари мавзуии калимаҳои истеъмолӣ рангҳо мебошанд. Чунонки маълум аст, ранг ва тобишҳои он омили муҳимми ҳаёт ва фаъолияти инсон ба ҳисоб меравад. Таҳқиқи масъала ва проблемаҳое, ки бо дарк ва баҳогузории ранг тааллуқ доранд, дар як бахши муҳимми илм – колористика мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд. Омӯзиши рангҳо ё луғатҳои ифодакунандай рангҳо аз мавқеъҳои гуногун хеле ҷолиб мебошад [136,320-327]. Барои ифода рангҳо вожагоне чун хибр – сиёҳӣ, сурҳ, сабз, кабуд, сафед, зард ва ғайраҳо дар асар истифода шудаанд: Чун рӯз шаваду ба рӯшнӣ расанд, нигоҳ кунанд, он ҳама гавҳару ёқути сурҳ бошад ва қимати ҳар яке аз он сад ҳазор динор бувад [177,194]. Ва аҳли биҳишт гӯянд: биоед, то ба назораи эшон равем, эшонро бинанд ҷомаҳои сундуси сабз пӯшида ва бар пешониҳои эшон набишта: алмутаҳоббуна филлоҳи – ин дӯстони Худой Таолоанд [177,474]. Ҷаҳорум – он ки мӯйи сафед аз маҳосин бибурад ва аз пири нанг дорад ва ин чунон аст, ки аз нуре, ки Худой Таоло бад-ӯ додаст, аз он нанг медорад ва ин аз ҷаҳл бошад [177,241]. Ва дигар, он чи дар бинӣ бошад ва бар дандон бувад аз зардӣ ва ин ба мисвоку мазмаза ва истиншоқ бишавад [177,237]. Чун мақсад доштани кӯдак бувад ва шир табаъ бувад, ҳамчун хибри варроқ ва риштаи ҳаёт, ки ин қадар ба табаийяти амал раво бошад [177,418].

Дар «Кимиёи саодат» барои ифодаи таъм калимаҳои талҳ, тунд, тез, ширин ва ғайраҳо истифода шудаанд: Ва ризо надиҳанд бад-он ки фасод кунанду гӯянд: Моро аз ин уқубате ҳоҳад буд, ки он гоҳ фасод бар дили эшон талҳ шавад, балки гӯянд: Ин худ фасод нест, ки ин тухмату ин ҳадис аст [177,155]. Ва ин ғазаб, ки шаҳна аст, шарир аст ва саҳт тунду тез аст ва ҳама куштану шикастану рехтан дӯст дорад [177,99]. Мисоли дигар – бидон, ки масали аҳли дунё дар лаззате, ки меёбанд боз он расвою ранҷ, ки аз дунё ҳоҳанд дид дар охират, чун касе аст, ки таоми хушу ҷарбу ширин бисёр бихӯрад, то меъдаи вай табоҳ шавад, он гаҳ ганду фазеҳате аз меъдаву нафасу қазои ҳочати хеш мебинад ва ташвир

мехӯрад ва пушаймон мешавад, ки лаззат гузашту фазеҳатӣ бимонд [177,162].

Калимаҳои **калон**, **хурд**, **ғафс**, **борик**, **дароз**, **кӯтоҳ** ва амсоли онҳо дар асар барои ифодаи ҳаҷм истифода шудаанд: Мисоли дигар – бидон, ки кори дунё, ки пеш ояд, муҳтасар намояд ва мардум пиндоранд, ки шуғли вай **дароз** наҳоҳад буд ва бошад ки аз як кори **хурд** сад кор падид ояд ва умр дар он бишавад [177,162]. Аммо одоби об хӯрдан он аст, ки кӯза ба дасти рост гирад ва бигӯяд: Бисмиллоҳи ва пайваставу **борик** даркашад [177,366].

Ҳамин тарик, дар «Кимиёи саодат» гурӯҳҳои муҳталифи мавзуи вожаҳо корбаст шудаанд, ки таҳлили онҳо барои таҳқиқи лексикии асар ва соири илмҳои ба монанди равоншиносӣ ва қавмшиносӣ маводи тоза медиҳад.

БОБИ Ш. ХУСУСИЯТҲОИ МАҶНООИИ КАЛИМАҲО ДАР «КИМИЁИ САОДАТ»-И АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ФАЗЗОЛӢ

3.1. Сермаъноии луғавӣ

Сермаъноии калимаҳо ё худ полисемия яке аз воситаҳои фасоҳату возеҳии забон ва муассирӣ нутқ ба ҳисоб рафта, дар таърихи забонҳои гуногун ин ҳодисаи забонӣ таснифоти муҳталиф дорад. Аксари забоншиносони муосир заминаҳои воқеӣ доштани полисемияро эътироф намуда, онро ҳодисаи ногузири забон медонанд. Бештари муҳаққиқон полисемияро ҳамчун як навъи маҳсуси ҳалли муҳолифати байни захираҳои маҳдуди забон ва беинтиҳову бепоён будани маърифати инсонӣ баррасӣ намудаанд, ки ин масъала баҳсҳои муҳталифро ба миён овардааст.

Мұхаққиқ Н.М. Шанский қайд менамояд, ки калима бо ифода намудани як падида, метавонад ба сифати номи дигар падидаи воқеяти объективӣ, агар он бо падидаи зикргардида аломат ё хусусияти умумӣ дошта бошад, хизмат менамояд [144,45].

Мұхаққиқ Э.В. Кузнетсов, омилҳои рушди полисемияро муайян намуда, омили мантиқӣ – мавҷудияти аломатҳои умумӣ дар мағҳумҳо ва омили забонӣ – шароити истифодаи воҳидҳои нутқ ва мутобиқати калимаҳоро ҷудо менамояд [58,163].

Калима таркиби овозии ягона дошта, маъни лугавии ҳудро дар доираи парадигма ё низоми пайвандҳои синтаксисӣ, ки дар он истифода мешавад, нигоҳ медорад. Дар доираи гунаҳои алоҳидаи лугавиву семантиқӣ байни мундариҷа ва баёни калимаи додашуда мувофиқат мавҷуд аст. Дар ин ҳолат хусусиятҳои маънӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ, аз ҷиҳати ифода интихоби вариантҳои алоҳидаи лугавӣ ва маъноиро асоснок менамоянд.

Тамоми маъноҳои як калима аз ҷиҳати мундариҷа бо муносибатҳои умумии маънӣ алоқаманд мебошанд. Мавҷудияти аломатҳои ҷудогона дар маъни калима ҳамчун як хосияти муҳимми соҳтори маънӣ амал намуда, вижагиҳои корбурди онро дар забон таъмин менамояд. Маҳз ин аломатҳо имкон медиҳанд, ки фарқи байни маъни калимаҳо муайян карда шаванд.

Соҳтори маънои калима бо мағҳуми «категорияи лугавӣ ва грамматикӣ» ифода меёбад, ки умумияти лугавӣ ва маънӣ, категорияҳои грамматикӣ, шаклҳои зухурот, истифодаи аффиксҳо ва қолабҳои калимасозиро дар бар мегирад [55,130]. Зикри ин нукта ба маврид аст, ки як калима метавонад қаринаҳои муҳталифи мансуб ба категорияҳои гуногуни лугавию грамматикиро доро бошад. Шаклҳои лугавӣ, ки бо шаклҳои ишорашуда алоқаманд мебошанд, якчанд маъноро ифода мекунанд, ки инро шарти зарурии номуайяни маънӣ дар лугат ҳисобидан мумкин аст. Номағҳумии маъно дар лугат,

истифодаи рамзи забонро таъмин мекунад ва ниёзҳои коммуникативиро дар робита бо муайян кардани гуногуни ифодаи мафхумҳо таъмин мекунад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар низоми маънои вожагон полисемия мебошад, яъне маъноҳои муҳталифро калима ифода намуда, хусусияти сермаънӣ касб мекунанд. Дар доираи полисемия калимаҳо дорон якчанд маънои ба ҳам алоқаманд мебошанд, ки бо умумияти баъзе ҷузъҳои маънӣ тавсиф карда мешаванд. Дар асоси таҳлил ва омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни масъала, метавон гуфт, ки масъалаи полисемия яке аз масъалаҳои мушкил ва баҳсбарангез дар забоншиносии муосир ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми равшан кардани маъноҳои асосӣ ва ҳосилшудаи калимаи полисемантикӣ хусусиятҳои парадигматикӣ ва синтагматикии калима бо маънои гуногун ва алоҳида ба назар гирифта мешаванд. Бояд таъкид кард, ки маъноҳои асосии парадигматикӣ устувортаранд ва маъноҳои синтагматикӣ озодтаранд. Ин хусусият ба таърифи маънои асосии калима мувофиқат мекунад.

Полисемия яке аз зухуроти асосии дуализми ассиметрии рамзи забонӣ мебошад, ки дар забоншиносии муосир аз мавқеи робитаи байни семантикаи забон ва равандҳои маърифатии инсон ба сифати натиҷаи концептуалиӣ, мафхумгардонӣ ва номбаркунӣ омӯхта мешавад [16,93-95]. Муносибат ба рушди сермаънӣ ҳамчун воситаи дараҷадиҳӣ ё категориякунии воқеият, бунёди арзишҳои концептуалиӣ ва дарки ташкили доираи сермаънӣ ба шабакаи тақсимотӣ оварда мерасонад.

Маънои меҳварии устувори қаринанокӣ ва қобилияти он нисбат ба истифодаи доираи референтҳо васеъ мегардад [16,93-95], ки имкон медиҳад, то полисемия, калимасозӣ ва бунёди фразеологизмҳоро ҳамчун доираи амалӣ намудани неруи созандай лексема таҳқиқ шаванд [106,179]. Дар доираи омӯзиши сермаънӣ сохтори сермаъноии синфҳои муайянни семантикӣ, навъҳои типологии сермаънӣ таҳқиқ карда мешаванд.

Бояд афзуд, ки мушкилоти гуногун дар омӯзиши калимаҳои сермаъно мавҷуд аст. Тахлилҳо нишон медиҳанд, ки масъалаҳои назарӣ ва мушкилоти мавҷудаи сермаъноиро муҳаққиқони гуногун баррасӣ намуда, роҳҳои ҳалли мушкилоти мавҷударо пешниҳод кардаанд. Дар ин самт таҳқиқоти чунин забоншиносон, аз қабили: Т.И. Арбекова. С.А. Горская, Д.Н. Шмелёв, Л.Л. Нелюбин, В.В. Елисеева, Н.Б. Гвишиани ва дигарон шоистаи таъкид мебошанд.

Профессор М.Н. Қосимова паҳлухои гуногуни сермаъноии калимаҳоро баррасӣ намуда, қайд менамояд, ки як силсила калимаҳо дар баробари маънои аслии худ, дар асоси доштани ниҳодҳои зиёд, кӯчидани маънои калима, пайдо намудани хусусияти маҷозӣ метавонад маъноҳои зиёдеро соҳиб шаванд. Масалан, чунин калимаҳо ба монанди андом, самоъ, мехтар, хондан, хестан ва амсоли инҳо маъноҳои зиёдеро доранд ва бо ин хусусият ба қатори калимаҳои сермаъно дохил мешаванд [62,93].

Дар «Кимиёи саодат» ҷумлаҳои зерин барои ифодаи сермаъноии калимаҳо истифода шудаанд: Пас, фардо аҳли дунё ва ҳамаи лаззатҳову шаҳватҳои дунёро ҳама бар ин сифат бинанд ва асаре, ки бозмонда бошад аз мулобасай шаҳавот дар дили эшон, ҳамчун асари он начосатҳо ва талхихо бувад, ки дар гулӯю забону андоми вай бимонда бувад ва расвотару азимтар [177,196]. Ва ҷонро ба ҳеч узв изофат натавон кард, ки натавон гуфт, ки дар даст аст ё дар пой аст, дар сар аст ва ё дар ҷои дигар, балки ҳама андомҳои тан қисматпазир аст ва вай қисматнапазир [177,136]. ...даст фурӯ гузоштан ва аз ҳар сӯй нигаристан ва ангушт тарконидан ва андомҳо хоридан ва осо кашидан ва бо мӯйи маҳосин бозӣ кардан ва сангреза рост кардан барои сучуд ва нафҳ кардан бар замин ба вақти сучуд ва ангуштон андар ҳам гузоштан ва пушт ба ҷое бозгузоштан [177,338]. Масали мӯминон ҷумла чун як тан аст: чун як андомро ранҷе расад, ҳама андомҳо огоҳӣ ёбаду ранҷур шавад [177,136].

Ба андешаи мо, барои фаҳмидани моҳият ва хусусиятҳои полисемия ҷанбаҳои назарии ин воҳиди луғавиро баррасӣ намудан

лозим аст. Полисемия ё сермаънай дорои зиёда аз як маъно будани воҳиди лугавӣ мебошад, ки дар байни маъноҳои гуногуни он робитай умумии маънай мавҷуд аст. Мавҷудияти ин умумият боиси интиқоли аломатҳо ва функцияҳои умумии марбут ба як денотатив алоқамандӣ бо денотати дигар мегардад. Полисемия мавҷудияти ду ва ё зиёда маъно барои як воҳиди забон аст. Он қобилияти як калима барои ифодаи объектҳо, равандҳо ва падидаҳои гуногуни воқеият мебошад [43,48].

Дар забоншиносии тоҷик полисемия яке аз масъалаҳои баҳснок ба ҳисоб меравад. Як зумра муҳаққиқон қайд менамоянд, ки маъноҳои алоҳидаи калимаҳои сермаъноро метавон ба гурӯҳҳои аслӣ ва маҷозӣ чудо намуд, ки дар ҷунин ҳолат маънои аслӣ аввалиндарача буда, маънои маҷозӣ дуюмдарача аст, зеро онҳо аз калимаҳои аслӣ ба вучуд омадаанд [73,93].

Аmmo профессор X. Маҷидов ин андешаро рад намуда, қайд менамояд, ки мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъно дуруст будани ин ақидаи анъанавиро инкор менамояд. Бар андешаи ӯ, ки ҳамаи калимаҳои мустақилмаънои забон дар асоси ҳусусиятҳои лугавӣ ба калимаҳои якмаъно ва сермаъно ҷудо карда мешаванд [73,49].

Калимаҳои сермаъно, баръакс, ду ва ё зиёда маъно доранд, ки паҳлуҳои гуногуни воқеиятро дар шакли як калима ифода мекунанд ва ин маъноҳо ба ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Масалан, калимаҳои дин, ба маъноҳои 1) эътиқод ба мавҷудияти қувваҳои фавқуттабии идоракунандай олам, кеш, мазҳаб, 2) тариқ, роҳ, ойин, маслак [168,543], самоъ – 1) шунидан, 2) шунидани нағмаи суруд, 3) ваҷду сурур ва пойқӯбию дастафшонии сӯфиён [169,201], сармоя – ба маънои: 1) мол ва пули аслии ягон савдогар ё тиҷоратхона, 2) сарват, пул, дорой, 3) капитал, киноятан олами сармоядорӣ, олами сармоя ҷаҳони сармоядорӣ, 4) бонкӣ, моликияте, ки даромад меорад, маблағи асосии қарз бидуни баҳра [169,214], музд ба маънои: – 1) пул ё чизе, ки дар ивази коре ба иҷроқунандай он дода мешавад, ҳаққи меҳнат ва хизмат, 2) подош,

мукофот [168,828], **муроот** ба маънои: – 1) риояи яқдигар, поси хотири ҳамдигар нигоҳ доштан, 2) таваҷҷуҳ, диққат, лутфу марҳамат, ҳурмат [168,843], **муаттал** ба маънои – 1) аз истеъмол баромада, нодаркор, 2) маъзул ва бекоршуда [168,823], **мурсал** ба маънои – 1) фиристода, расул. 2) пайғамбари соҳибкитоб [168,844] фаҳмида мешаванд.

Ин мағхумҳо бо корбурди вожаҳои **дин**, **самоъ**, **сармоя**, **музд**, **муроот**, **муаттал**, **мурсал** дар «Кимиёи саодат» чунин истифода шудаанд: Бидон, ки намоз сутуни мусулмонӣ аст ва бунёди **дин** аст ва пешраву саййиди ҳамаи ибодатҳост [177,242]. Ва ин касе бувад, ки қасди вай фароғат ба **дин** бошад [177,286]. Пас ҳар чи роҳи **динро** бад-он ҳочат бувад, ҳам аз ҷумлаи **дин** бувад. Ва роҳи **динро** ба таом хӯрдан ҳочат аст, ки мақсади ҳамаи соликон дидори Ҳақ Таоло аст ва тухми он илму амал аст ва мувозабат бар илму амал бе саломати тан мумкин нест ва саломати тан бе таому шароб мумкин нест, балки таом хӯрдан зарурати роҳи **дин** аст, пас аз ҷумлаи **дин** бошад [177,362]. Агар касе ин ҷумла, ки рафт, надонад вайро аз ҳақиқати нубувват ҳеч ҳабар набувад, илло ба сурату **самоъ** зоро ки нубуввату вилоят аз дараҷоти шарафи дили одамӣ аст ва ҳосили он се ҳосият аст: яке он ки умуми ҳалқро дар хоб қашф шавад, вайро дар бедорӣ қашф кунанд [177,115]. Ва охири ҳар соле бояд ки қимати мол маълум кунад, он гоҳ агар **сармоя** дар асл зар буда бошад ё сим, ҳам аз он бидиҳад ва агар ба нақд бихарида бошад аз он нақд, ки андар шаҳр ғолибтар бошад, бидиҳад [177,272]. Ва ман чун дилеро ба Ҳазрати Ҳақ барам, дӯсттар дорам аз **мурооти** сад дил, ки ҳиммати вай дунё бувад [177,283]. Синфи саввум қасоне бошанд, ки закот ҷамъ кунанд ва ба дарвеш расонанд, **музди** эшон аз закот бидиҳанд [177,275]. Чи, забонеро, ки ба хидмат машғул бикарданд, фазл дорад бар забоне, ки ба бехуда машғул бошад ё **муаттал** бигузошта бошанд [177,334]. Пас гуфт: Агар касе гӯяд, ки марде аз Расул (с) пурсид, ки ман амали пинҳон дорам, валекин чун бидонанд, шод гардам, Расул (с) гуфт: Туро ду музд ҳосил

ояд: яке музди сирру яке музди алония, چавоб он аст, ки ин хабари **мурсал** аст ва исноди вай муттасил нест [178,218-219].

Дар ҷумлаҳои овардашуда истилоҳи **дин** ҳам дар маънои мавҷудияти қувваҳои фавқуттабӣ ва ҳам дар маънои роҳу оин истифода шудааст. Дар партави андешаи мазкур ёдовар шудан ба маврид аст, ки корбурди ин вожагон аз ҷониби шахсияти соҳибфазилат ва тавони асри XI Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ роҳандозӣ гардида, дар ҳар яки он мағҳумҳои фарқунанда мавҷуд аст, ки мақсади муаллиф ба тавассути онҳо ба хонанда расонида шудааст.

Тафовути маъной байни ин вожагон дар он зоҳир мегардад, ки дуи онҳо ҳусусияти сермаъной дошта, яке дигар дар маънои аслӣ истифода шудааст. Мақсад аз истифодаи ин вожагон дар асар аз ҷониби олим ва мутаффаккири аҳди ислом дар он аст, ки ҳусусиятҳои зоҳириву ботинии инсон аз диди вай тағйирёбанда буда, онҳо ҳеҷ гоҳ ҷовидонӣ намешаванд. Аз ин рӯ, ба хотири фаҳмонидан ва дарси ибрат гирифтани толибilmони хеш аз гуфтор, рафтор ва кирдори атрофиён истифодаи ин вожагонро зарур ва саривақтӣ ҳисобидааст. Зоро тавассути он хонандаи закӣ метавонад тамомии ҳусусиятҳои инсонро новобаста аз самти фаъолият эҳсос намояд.

Мавриди зикр аст, ки дар ифодаи ҳодиса, падида ва аломатҳои ҷудогона бо як қалима яке аз маъноҳо мавқеи аввалия дошта, дар занчири сермаъной маъноҳо якумин ба ҳисоб мераванд. Маҳз ҳамин маъно барои пайдоиши маъноҳои дигар хизмат намуда, алоқаи байни онҳоро таъмин менамояд.

Масалан, қалимаи **ранҷ** бо чунин маъноҳо истифода карда мешавад: 1) заҳмат, машаққат, азоб, 2) дард, озор, 3) меҳнат, кор, ранҷ бурдан (дидан) машаққат кашидан, ранҷ кашидан, гирифтори азобу дард будан, дар азобу машаққат будан [169,149].

Дар «Кимиёи саодат» ин қалима бо тамоми маъноҳои фавқуззикр чунин истифода шудааст: Бидон, ки ҳар дарвеши мусулмоне, ки закот ба

вай дихӣ, фариза биафтад, валекин касе, ки тичорати охират кунад, набояд ки роҳи зиёдати **ранҷ** даст бидорад [177,283]. Сифати чаҳорум он ки муил бошад ё бемор бошад, ки ҳарчанд ҳочату **ранҷ** бештар бувад, савоб беш бошад [177,284]. Валекин гурӯҳе, ки дар ҳаққи эшон зиёдат инояте буд, эшонро аз дасти машғалаву вуболи дунё сиёнат кард ва бори дарду **ранҷи** касби дунё ва ҳифзи он бар тавонгарон ниҳод [177,285]. Ва ҳар киро, ки донад, ки бар вай душвор ҳоҳад буд иҷобат кардан, вайро наҳонад, ки сабаби **ранҷ** гарداد [177,375]. Ва агар **ранҷа** ҳоҳад шуд, бикушояд, ки музди шодии дили мусулмоне аз рӯза бисёр фозилтар бувад [177,377].

Имконоти пайдоиши маъноҳои нави калима дар забон бемаҳдуд буда, қонунияти мантиқии робитаи калимаҳо ва ҳодисаву падидаҳои воқеӣ дар ҳамин раванд ифода ёфтаанд. Ҳамин тарик, дар сарчашмаҳои илмӣ маънои асосӣ ва маъноҳои иловагии калимаҳоро чудо менамоянд, ки ба баррасӣ ва таҳлили семантиқии калимаҳо мувофиқ аст. Бояд зикр намуд, ки маънои иловагии калима идомаи мантиқии маънои асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар маъноҳои иловагӣ нишондиҳанда ва аломатҳои маънои асосӣ паҳлухои муҳталиф ва аломатҳои фарқкунандай он таҷассум меёбанд. Робитаи байни маъноҳои гуногуни калимаҳои полисемӣ маҳз дар ҳамин ҳусусияти онҳо зоҳир мегардад. Чунин нишондиҳандаҳоро метавон дар калимаи **сар** мушоҳида намуд.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин омадааст: **сар**: 1) узви бадани инсон ва ҳайвон, ки мағз, ҷашм, гӯш, бинӣ ва даҳон дар он қарор дорад, кала, 2) оғоз, аввал, ибтидо, сари бозор, сари қӯча, сари таҳсил, сари тобистон, сари шаб, 3) боло, рӯйи, сари болин, сари қӯҳ, сари сина, 4) нӯг, сари ришта, 5) хӯша, як сар ангур, як сар ҷуворӣ, 6) раис, сардор, сари қавм, 7) маҷ. майл, рағбат, ҳавас, 8) шумора (нумератив): се сар буз, 9) нафар, кас.... [169,208].

Таҳлили «Кимиёи саодат» нишон дод, ки калимаи мазкур бо аксари маъноҳо, ки зикрашон дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»

омадааст, ҳаммаъно мавриди истифода қарор дода шудааст: Агар хоҳанд, масалан, ки сурате дигар тақрир кунанд дандонро, ки дандонҳои пешро **сарҳо** тез аст, то таом бибурад ва дигаронро **сар** паҳн аст, то таомро ос қунад ва забон дар бари вай чун мичрафаи осиёбон аст, ки таом ба осиё андозад ва қуввате, ки дар зери забон аст, чун ҷашмаи обрез, ки бад-он вақт, ки бояд, об мерезад, то таом тар шавад ва ба гулӯ фурӯҳ ҳазаду дар гулӯ намонад, ҳамаи уқалои олам ҳеч сурате дигар натавонанд андешид ба камолтар аз ин ва некӯтар аз ин [177,132]. Ва ҷонро ба ҳеч узв изофат натавон кард, ки натавон гуфт, ки дар даст аст ё дар пой аст, дар **сар** аст ва ё дар ҷои дигар, балки ҳама андомҳои тан қисматпазир аст ва вай қисматнапазир [177,135]. Ва ҷунонки чун қалам кори ҳеш кард, тамом ва ҳаракати ҳеш ба **сар** бурд, сурати Бисмиллоҳ бар вафқи он нақш, ки дар хизонаи хаёл будааст, падидор ояд, ба муованати ҳоссаи ҷашм, ҳамчунин чун ҳарорату бурудат ин уммаҳоти мураккаботро таҳрик кунанд, ба муованати малоика, сурати наботу ҳайвону ғайри он дар ин олам падидор ояд бар вафқи он сурат, ки бар Лавҳи Махфуз аст [177,139]. Ва ҷунонки ҳақиқати туйи ту на дасту пой аст, ҳамчунин на пушту шикаму **сар** аст ва на ин қолаби туст, ки агар ҳама мафлӯҷ шавад, раво бошад, ки ту бар ҷой боши [177,171]. Шарти дуввум он ки ҳештан аз риёю руунати ин нигоҳ дорад, ки ҳар ки ин эҳтиёт қунад, аз **сар** то пойи вай мунодӣ мекунад, ки ман порсоям, ки ҳештан ҷунин пок медорам [177,224-225].

Вожаи **сар** дар «Кимиёи саодат» танҳо ба маънои якум, дуюм ва сеюм мавриди истифода қарор дода шудааст. Дар заминаи қиёс муайян карда шуд, ки дар асар вожаи **сар** аз ҳама бештар бо маънои якум мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Калимаи **сабук** низ мисли вожаи **сар** сермаъно буда, дар «Фарҳангии тафсирии забони тоҷикӣ» ҷунин тафсир шудааст: 1) камвазн, 2) андак, кам, 3) ҳафиҷ, нарм, мулоим, 4) осон, ба осонӣ, 5) чусту ҷолок (дар

рафтор ва кор), чобук; б) маҷ. бетамкин, бемулоҳиза (нисбат ба одам) [169,208].

Дар «Кимиёи саодат» истифодаи ин вожаи сермаъно чунин аст: Он гоҳ **сабук** бархезаду рӯй бо қавм қунад ва дуо гӯяд [177,259]. Сифати чаҳорум он ки кобин **сабук** бувад, ки Расул (с) гӯяд: Беҳтарини занон ононанд, ки ба кобин **сабуктаранд** ва ба рӯй некутар [177,391-392]. Ва ҳар ки аҳли фисқро бинад, агарчи мункир бувад онро, чун бисёр бинад он фисқро, дар ҷашми вай **сабуктар** шавад [177,523]. Гурӯҳе, ки оқилтар буданд, **сабук** таҳорат карданд ва бозомаданд, киштӣ фориг ёфтанд ҷое, ки хуштару мувоғиқтар буд, бигирифтанд ва гурӯҳе дигар дар аҷоиби он ҷазира ба тааҷҷуб бимонданд ва бар назора биистоданду дар он шукуфаҳои некӯву мурғони хушваз ва сангрезаҳои мулаввану мунаққаш менигаристанд, чун бозомаданд, дар киштӣ ҳеч ҷои фароғ наёфтанд ва ба ҷои тангу торик бинишастанд ва ранзи он мекашиданд [177,163]. Ва ҳар ки аҳли фисқро бинад, агарчи мункир бувад онро, чун бисёр бинад он фисқро, дар ҷашми вай **сабуктар** шавад [177,523]. Он гоҳ аз сӯҷуд бознишинад, нишастане **сабук** ва такбир қунад [177,246-247].

Аз таҳлили калимаҳои **сар** ва **сабук** дар асар бармеояд, ки маҳз аломатҳои маънои асосӣ боис гардиданд, ки ин калимаҳо ба ҷуз аз маънои асосии худ боз як қатор маъноҳои иловагиро қасб намоянд. Қайд намудан зарур аст, ки дар маъноҳои иловагии калимаҳои **сар** ва **сабук** нишона ва аломатҳои муҳталифи маънои асосӣ таҷассум ёфтаанд. Масалан, калимаи **сабук**, ки маънои асосии он камвазнӣ аст, боиси пайдо шудани маънои дигар дар иҳотаи калимаи одам – одами сабук, яъне шахсе, ки бетамкин ва бемулоҳиза аст, гардидааст. Дар чунин ҳолат антоними ифодаи «одами сабук», яъне бетамкин ва бемулоҳиза, одами вазнин, пурбардошт, одами ботамкин, бомулоҳиза мебошад.

Раванди тавлиди маъноҳои иловагии калима як ҳодисаи мураккаби забонӣ ба ҳисоб меравад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки алоқамандии мантиқии маънои асосии калима танҳо бо маънои иловагии дараҷаи

якум мушоҳида карда мешавад. Дар маъноҳои дараҷаи дуюм ва сеюм, ки дар забон бисёр мушоҳида мешавад, устуварӣ чандон эҳсос нашуда, дар баъзе ҳолатҳо, ҳатто аз байн мераванд. Масалан, маънои асосии калимаи **сар** – «ибтидо, аввал» боиси пайдо шудани чунин маъноҳои иловагӣ, ба монанди нӯг, қисми болоии чизе, сари девор, сари дараҳт ва ҳатто сари кӯҳ, қулла гардидааст [73,51]. Дар калимаи **сабук** пайдо шудани чунин маъноҳои иловагӣ, ба монанди бемулоҳиза ва бетамкин нисбат ба инсон ба иллати рӯ овардани он ба маҷоз мебошад.

Маънои иловагии лугавӣ, ки ҳамчун асоси пайдоиши маънои нави лугавии калима мегардад, маънои асосии нисбӣ номида мешавад. Тахлилҳо нишон медиҳанд, ки маъноҳои иловагии дараҷаи дуюм ва сеюм бо маънои асосӣ маҳз тариқи ҳамин маънои нисбӣ алоқаманд мешаванд, аз ин хотир чунин алоқамандӣ на он қадар устувор ба ҳисоб меравад. Ин падидаро метавон дар калимаи **ранг** мушоҳида намуд.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи **ранг** чунин тавсиф ва ташреҳ шудааст: 1) намуди зоҳирӣ ҳар чиз, ки ба ҷашми бинанда сафед, сурх, сабз ва гайра, 2) моддаҳои рангини маъданӣ, химиявӣ ва наботӣ, ки бо равған омехта барои тобиши дигар додан ба ҷизҳо мемоланд, 3) сиёҳӣ барои навиштан, 4) шакл, намуд, ранги дигарро гирифтани хона намуди дигарро гирифтани хона, 5) тарз, равиш, ранг ба ранг гуна-гуна, ба ҳар ранг, ба рангҳои гуногун, ҳар хел [169,147].

Дар «Кимиёи саодат» калимаи **ранг** бо чунин маъноҳо истифода шудааст: Ва овози пойи мӯрчае, ки дар шаби торик биравад, аз шунавоии Вай берун нашавад ва **рангу** сурати кирм, ки дар таҳтассаро бувад, аз дидори Вай берун набувад [177,211]. Ва агар бишусту нек бимолид ва **ранг** ё бӯй бимонад, пок бошад [177,229]. Ва бояд ки чун ангур **ранг** гирифт ва донаи гандуму ҷав саҳт шуд, дар он ҳеч тасарруф накунад, то нахуст ҳазр кунад ва бидонад, ки насиби дарвешон чанд аст [177,271]. Ва ин пеш аз рӯзгори мо гуфтаанд ва ҳамоно дар рӯзгори мо

чунин гаштааст, ки фарқ баргирифтаанд дар муомалат ва далер шудаанд, бад-он ки аз донишмандони ноқисилму ноқисдин бишунидаанд, ки моли дунё ҳама ба як ранг шудааст ва ҷумла ҳаром аст [177,445]. Ва фардо, дар қиёмат, ин маънӣ ошкоро шавад ва сурат ба ранги маънӣ шавад, то он қасро, ки шаҳвату оз бар вай ғолиб бувад, фардо бар сурати хуке бинанд ва он қасро, ки ҳашм бар вай ғолиб аст, бар сурати гурге бинанд [177,103].

Чун қоида, маъноҳои иловагии дараҷаи дуюм ва сеюм бо номи тобишҳои маънӣ дар забоншиносӣ маъруфанд ва дар лугатҳои тафсирӣ ҳамчун маънои иловагии қалима оварда мешаванд. Таносуби маънои асосӣ ва дуюмдараҷа устувор нест ва бо мурури замон метавонад тағйир ёбад, зоро барои баъзе қалимаҳо маънои дуюмдараҷа метавонад асосӣ гардад. Моҳияти қалимаи сермаъно аз он иборат аст, ки дорои мундариҷаи муайяне аст, ки дар тақсимоти маънои қалима мушоҳида мешавад.

Дар қулли забонҳои дунё роҳҳо ва усулҳои муҳталифи тавлиди маъноҳои ҷудогонаи ҳалқаи қалимаи сермаъно мавҷуд аст, ки таҳқиқи он яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Лозим ба ёдоварист, ки истифодаи ин роҳҳо ва усулҳо боиси фасоҳати забон ва ба таври дақиқ иброз намудани ақида ё мавқеъ мусоидат менамоянд. Дар ин самт усулҳои маҷозӣ, инкишофи тадриции ғайримаҷозӣ, маънои воҳиди фразеологӣ ҷудо карда мешаванд.

Маҷоз яке аз мағҳумҳои муҳиммest, ки дар низоми илмҳои гуногун мешавад. Ҳадафи асосии маҷоз барои ифодаи маъно равона шудааст, яъне он воситаест, ки тавассути он аз қалимаҳое, ки маънои луғавӣ доранд, маънои дигаре тавлид ёбад. Ин мағҳум аз замонҳои қадим таваҷҷӯҳи олимони соҳаҳои гуногунро ба ҳуд ҷалб намудааст. Ҳанӯз аз даврони қадим олимони соҳаи суханшиносӣ барои муайян кардани маънои қалима ва ҳусусиятҳои гуногуну серпаҳлуи он баҳс намуда, таҳқиқоти зиёди илмӣ таълиф намудаанд. Зоро ташаккули таърихии

чамъият ба инсоният шароит фароҳам месозад, ки барои ғанӣ гардонидани маънавиёти худ ба эҷодкорӣ даст бизанад ва дар ин раванд образу тасвирҳо ва фантазия (ё муболига)-ҳои зиёдери тавассути забон баён намояд. Пеш аз ҳама, ифода ва ё баёнҳои гайривоқеӣ боиси он мегардид, ки қалимаҳо дорои тобиш ё ҷилоҳои нави маънӣ гарданد [127,120].

Яке аз усулҳои сермаҳсули тавлиди маъноҳои нави лугавии қалима маҷоз ба ҳисоб меравад ва он яке аз усули сермаҳсултарини тавлиди маъни лугавӣ дар забонҳои эронӣ ба ҳисоб меравад. Лекин қобили зикр аст, ки усули маҷозии пайдоиши маъни лугавии қалима аз маъни маҷозӣ ва санъати бадеӣ тафовут дорад. Яъне, усули маҷозӣ ҳамчун воситаи бавучудорандай маъноҳои ҷудогона, ҳамчун роҳи пайдоиши маъноҳои нави қалима фаҳмида мешавад.

Профессор X. Мачидов қайд менамояд, ки маъноҳои ба тарики маҷоз тавлидшуда дар натиҷаи ба ҳам алоқаманд шудани маъноҳои қалимаҳои гуногун ва кӯчиданни маъни яке аз онҳо ба дигаре сурат мегирад. Чунончи, қалимаи **чашм**, ки бо қалимаи **наргис** нисбат дода мешавад, ки кӯчиши маъни асосии лугавии қалимаи ҷашм ба вуҷуд омадааст, ки он ба шакли зоҳирӣ ва ранги варақаҳои гули наргис монандӣ дорад [73,51].

Маъноҳои лугавии бо усули маҷоз пайдошуда асосан дар се гурӯҳи алоҳида – ташбех, истиора ва синекдоҳа амалӣ мегарданд.

Мувофиқи ташбех, маъни ин ё он қалима ба қалимаи дигар аз рӯйи ягон шабоҳат мегузарад. Дар «Кимиёи саодат» ин навъи маҷоз хеле маъмул ва серистеъмол аст: Ва зиёдат аз он вайро **камоле** додаанд ва он ақл аст, ки бад-он Ҳудойро бишиносад ва ҳикмату акоиби сунъи Вай бидонад ва бад-он хештанро аз дasti шаҳвату газаб бираҳонад [177, 106]. Ва масали вай чун касе бошад, ки шунида бувад, ки кимиё аз зар беҳтар аст, ки аз вай зарри бениҳоят ояд ва агар ганҷҳои **зар** пеши вай ниҳанд, даст бад-он набарад ва бигӯяд: **Зар** ба чӣ кор ояду вайро чи қадр бошад?

Кимиё бояд, ки асл он аст, зар фаро наситонад ва кимиё ҳаргиз надошта бувад, мудбиру муфлису гурусна бимонад ва аз шодии ин сухан, ки ман гуфтам, ки кимиё аз зар бехтар аст тараб мекунаду лоф мезанд [177,120]. Пас, фардо аҳли дунё ва ҳамаи лаззатҳову шаҳватҳои дунёро ҳама бар ин сифат бинанд ва асаре, ки бозмонда бошад аз мулобасаи шаҳавот дар дили эшон, ҳамчун асари он начосатҳо ва талхихо бувад, ки дар гулӯю забону андоми вай бимонда бувад ва расвотару азимтар [177,193]. Ва ин он аст, ки одамӣ то дар олами маҳсусот бувад, дараҷаи вай чун дараҷаи фароша бувад, ки хешро бар чароғ мезанд, ки вайро ҳисси чашм ҳаст, валокин хаёлу ҳифз нест, ки вай аз зулмат бигурезад ва равзан талаб кунад, пиндорад, ки чароғ равзан аст ва хештан ба равзан ҳамезанд [177,198].

Истиораи лугавӣ чунин навъи маҷоз аст, ки дар доираи он маънои як қалима ба қалимаи дигар дар асоси доштани ҳамشاфатии ифодакунандай ин маъноҳо, ки дар фазо ва замони муайян ба вуҷуд омадаанд, мегузарад. Истиораи лугавӣ усули маҳсуси бунёди маънои нав дар қалима мебошад ва ин маъноҳо дар низоми забон шинохта ва эътироф карда шудаанд. Масалан, дар «Фарҳангӣ тафсирӣ забони тоҷикӣ» қалимаҳои дил, маҳҷуб ва зангор чунин тафсир карда шудаанд: 1) узви марказии низоми гардиши хуни одам ва ҳайвон, ки ҳаракати хунро идора мекунад, қалб, дили бемор дили касал, дили дардманд, 2) маҷ. марказ, васат, миён, дарун: дили мамлакат, дили кӯҳ, дили санг мағзи санг, миёни санг, дили шаб ними шаб, нисфи шаб, бевақтии шаб, 3) маҷ. замир, хотир, ботин, барои (баҳри) хушнудии дили.. барои хурсандии хотири..., барои шод кардани табъи..., 4) маҷ. майл, хоҳиш ҳавас, азму ирода, ният, дили касеро фаҳмидан майлу ҳоҳиши касеро донистан, аз нияти касе огоҳ шудан, 5) маҷ. чуръат, далерӣ, часорат, дил доштан часорат доштан, дили афгор дили озурда, рӯҳафтодагӣ, дили бегам осуда хотир, хотирҷамъ, 6) ҳичобдор, дар парда, паси парда, пӯшида, 7) маҷ. шармгин, боҳаё, 8) занги филиз, оина, 9) ранге, ки онро

аз занги мис тайёр мекунанд, 10) ранги сабзи баланд, 11) маҷ. гирифторӣ ба ғаму андуҳи сахт [169,198].

Аз ин тафсир бармеояд, ки дар қалимаи дил аз маъноҳои дуюм то панҷум ва дар қалимаи **маҳҷуб** маъни ҳафтум, дар қалимаи **зангор** маъни ёздаҳум маҷозӣ буда, ба маъни асосӣ алоқаманд мебошанд. Дар «Кимиёи саодат» қалимаи дил бо маъноҳои муҳталиф ва қалимаҳои **маҳҷуб**, **зангор** ба маъни маҷозӣ истифода шудаанд: Ва ҷунонки асар аз дил ба димоғ расад ва димоғ зери дил аст ва дар ҳукми вилояту тасарруфи дил аст, асари иродат аз Арши Ҳақ Субҳонаҳу ва Таоло ба Курсӣ расад ва Курсӣ зери Арш аст [177,138]. Яке илми нафси одамию қайфияти тааллуқи аъзои одамӣ ба қувватҳои сифоти вай ва қайфияти тааллуқи сифоту қувватҳои вай ба дил ва илме дароз аст, ки таҳқиқи он дар ҷунин китоб бинатавон гуфт [177,140]. Масалан, ҷун ҳол бар қасе бигардад, ки рӯй аз дунё бигардонад ва андуҳу бим дар дили вай муставлӣ шавад ва неъматҳои дунё дар дили вай нохуш шавад ва рӯй ба андуҳи оқибати кори хеш орад, табиб гӯяд, ки ў бемор аст ва ин иллатро молиҳулиё гӯянд ва илочи вай табиҳи афтимун аст [177,145]. Ва ин ахлоқи зишт ҷун дуде асту зулмате, ки ба вай мерасад ва вайро торик ҳамегардонад, то фардо Ҳазрати Улухийят набинаду **маҳҷуб** шавад [177,104]. Ва дили одамӣ дар ибтидои оғариниш ҷун оҳан аст, ки аз вай оинаи равшан биояд, ки ҳамаи олам дар вай бинамояд, агар вайро ҷунонки бояд нигоҳ доранд ва агар на, ҷумла **зангор** ҳӯрад ва ҷунон шавад, ки низаз вай оина наояд [177,105].

Истиора аз рӯйи монандии ин ё он аломати шайъ ба ҳамин гуна аломати шайъи дигар бунёд карда мешавад. Масалан, дар қалимаи **қалам** ҳамин зуҳурот мушоҳида мешавад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» қалимаи **қалам** ҷунин тасниф ва тавзех карда шудааст: 1) афзорест найин, ҷӯбин ё филизӣ, ки ба воситаи он ҳат менависанд, ҳома, килк, 2) афзори сангтарош, ки бо он сангро ҳамвор ва дар рӯйи он ҳат ва

нақшҳо меканад, 3) маҷ. қобилияти навиштан, лаёқати нависандагиу шоирӣ, тарзи таълиф, тариқи иншо [169,661-662].

Ифодаи маъноҳои калимаи «қалам» дар «Кимёи саодат» ба гунаи зерин аст: Мисоли эшон чун мӯрчае аст, ки бар қофазе мераваду қофазро мебинад, ки сиёҳ мешавад ва бар вай нақше пайдо меояд, нигоҳ қунад сари қалам бинад, шод шавад ва гӯяд: Ҳақиқати ин кор бишинохтам, ин наққошӣ қалам мекунад [177,141]. Ва қавокиб ҳам аз чокарони бозпасинанд, агарчи дар дараҷаи нақибонанд ва ба саффи ниол наанд, чун чаҳор табъ, ки эшон мусаххарони бозпасинанд ва чун қалам дар китобат [177,143]. Ва чун аз подшоҳии худ тафсили подшоҳии Вай бишинохтӣ, ки ҳама асбобу васоит мусаххари Ваянд, чун қалам дар дасти котиб, маънии алҳамдуиллоҳ бишинохтӣ, ки чун муњим ҷуз Вай набувад, ҳамду шукр ҷуз Вайро набувад [177,47].

Дар забони форсии тоҷикии асри XII роҳҳои гуногуни ташаккули сермаъноии лугавии калимаҳо, ки яке аз масъалаҳои муҳими луғатшиносӣ ба ҳисоб меравад, мавҷуданд. Мавҷудият ва сатҳи истифода, роҳҳо ва усулҳои мавҷудаи ташаккули сермаъноии калима имкон фароҳам меорад, ки фасоҳати забон, тарзи баёни ақида дар сатҳи сифатан нав амалӣ гардад.

Баррасӣ ва таҳлили ҳар як усули тавлиди маънои нав ва муқоиса намудани моҳият ва хусусиятҳои он бо лексикай «Кимиёи саодат» нишон медиҳад, ки мутафаккир тамоми ин роҳу усулҳои ташаккули маънои калимаҳо дар асар ба таври гуногунрангу нотакрор ва ҷолибу муассир истифода намудааст. Дар «Кимиёи саодат» калимаҳои алоҳида ба маъноҳои гуногун истифода шуда, бо ин васила фасоҳати забони асар таъмин гардидааст, ки ин нигориши хости мутафаккирро бозгӯй мекунад.

3.2. Муродифоти луғавӣ

Забон унсури муҳимми фарҳанги миллӣ, воситаи муҳимми рушди маънавии шахс ва кулли ҷомеа ба ҳисоб меравад. Низоми забонӣ – ин унсурҳои зиёди забони инсон чун воситаи муошират аст, ки дар муносибат ва алоқамандӣ бо яқдигар қарор дошта, ягонагии муайянро бунёд менамоянд. Ҳар як унсури низоми забонӣ дар алоқамандӣ ва муқобилгузорӣ бо дигар унсурҳо ба вучуд меояд.

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ ин низоми ягонаи мураккаби аломату рамз ва маъноҳо ба ҳисоб рафта, маҷмуи дохилии ташкили унсурҳои забонист, ки ба яқдигар ҳамbastagӣ дошта, унсурҳои он бо яқдигар алоқаҳои устувор доранд. Ҳусусияти асосии низоми луғавӣ паҳнӣ ва беҳудудии миқдори маъни воҳидҳои он мебошад. Ҳазинаи луғавӣ ба таври доимӣ бо қалимаҳои нав ва маъноҳои нав ғанӣ мегардад, ки дар натиҷаи он забон тағиیر меёбад, соҳтори худро такмил медиҳад. Яке аз унсурҳои ношингари рушди забон натиҷаи тағиироти таркиби луғавии он аз ҳисоби муродифоти луғавӣ мебошад.

Муҳаққиқон чунин андеша доранд, ки манбаъҳои пайдоиши муродифот гуногун буда, ҳамаи онҳо ба мукаммалу ғанӣ гардидани ҳазинаи лексикии забон хизмат менамоянд. Муродифоти луғавӣ шаклан гуногун буда, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд ва аз рӯйи обуранги бадеӣ ва доираи дараҷаи истеъмол тавофут доранд. Қалимаҳои муродифӣ аз тарафи олимону муҳаққиқон ба таври гуногун шарҳ дода шуданд, ки дар натиҷа чунин таърифҳо ба миён омадаанд: қалимаҳое, ки маъни якхела доранд; қалимаҳое, ки дорои маъни наздик мебошанд; як мағҳумро ифода менамоянд; як ашёро номгузорӣ мекунанд. Муҳаққиқон М.Н. Қосимова, Ҳ. Мақидов, М. Муҳаммадиев, А. Абдулқодиров, Д. Ҳочаев, Ш. Кабирӣ, Ф. Шарифова, Ш. Исматулоҳ, М. Саломиён, З. Мухторов, Ж. Гулназарова, У. Саъдуллозода, М. Мирмуҳаммадова, Н. Ҳикматуллоев ва дигарон доир ба ҳусусият, пайдоиш ё манбаъҳои ба вучуд омадани муродифот ибрози назар намудаанд [85,105].

Дар сарчашма ва адабиёти забоншиносӣ миқдори зиёди таърифҳо оид ба синонимия пешниҳод гардидаанд. Маъмулан вожагони муродиф аз нигоҳи маънӣ ба яқдигар монанд мебошанд, лекин бо вучуди ин, онҳо аз рӯйи нишондиҳандаҳои муайян аз яқдигар тафовут доранд. Пайдоиши муносибатҳои муҳталиф ва дар баъзе ҳолатҳо ҳатто, муносибатҳои пурхтилоф нисбати таснифи семантикийи калимаҳо, ки объекти синонимия ба ҳисоб мераванд, аз сатҳи нокифояи коркарди масъалаи семантикаи калима ба миён меояд.

Мувофиқи тавзехоти анъанавӣ ва назарӣ аз тарафи умум эътирофгардида, калимаҳои муродиф ҳамон калимаҳое ба ҳисоб мераванд, ки аз рӯйи маъно ба ҳам наздиканд ё ба ҳам монанданд, лекин аз рӯйи тобиши маъно ё тобиши услубӣ аз яқдигар фарқ доранд.

Агар калимаҳои ҳаммуродиф аз рӯйи маъно ба ҳам монанд бошанд, пас, чун қоида, аз рӯйи тобиши услубӣ аз яқдигар тафовут доранд. Андешаи мавҷудияти синонимҳои мутлақ дар забон он қадар зиёд нест. Шаҳодати фасоҳати забон на синонимҳои мутлақ, балки синонимҳои идеографӣ мебошанд, ки аз рӯйи маъно ба яқдигар наздик буда, аз рӯйи тобиши маъно тафовут доранд. Арзиши синонимҳои дар забон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо имконият фароҳам меоваранд, то тамоми тобишҳои нозуки фикр таҷассум карда шаванд. Мутобиқан, ворид намудани калимаҳо ба қатори синонимӣ, ки аз рӯйи маъно наздиканд, то андозае нодуруст аст. Муайян намудани синонимҳо ҳамчун мавҷудияти калимаҳо, ки аз рӯйи маъно ба ҳам монанд ё наздиканд, пурмаҳсул ҳисобида мешавад [21,87].

Дар забоншиносии мусосир дар заминаи мавҷудияти муносибатҳои муҳталиф ба моҳияти синонимҳо се таснифоти асосӣ мавҷуд аст.

- ҳаммуродифӣ аз рӯйи маънои ба ҳам наздик;
- ҳаммуродифӣ аз рӯйи маънои ба ҳам монанд;
- ҳаммуродифӣ аз рӯйи маънои ба ҳам наздик ва монанд.

Ба андешаи мо, муайяннамоии нисбатан дақиқ ва фарогирандаи ҳама ҷанбаҳо чунин таснифот ба ҳисоб меравад, ки қалимаҳои ҳаммуродиф ҳамон қалимаҳои ба ҳисоб мераванд, ки як мағхумро ифода намуда, аз рӯйи маъно ба ҳам наздик ё монанданд, лекин аз ҳамдигар бо тобиши маъноӣ ва мутааллиқӣ ба ин ё он қабати услубии забон фарқ менамоянд. Дар чунин ҳолат қалимаҳои ҳаммуродиф метавонанд яқдигарро дар матнҳои воқеии забонӣ иваз намоянд.

Қалимаҳои аз рӯйи маъно наздик, ки метавонанд яқдигарро иваз намоянд, синонимҳои лугавӣ номида мешаванд ва ба қатори синонимҳои услубӣ ворид карда мешаванд [14,115].

Ба ҳар сурат, ифода намудани як маъно ё номбаркуни предмет бо шаклҳои муҳталиф ва таркиби овозӣ дар забон падидай маъмул ба ҳисоб меравад. Ин зуҳурот аз аҳаммият ҳолӣ нест, зоро истифодаи қалимаи ҳаммуродиф на барои такрори як қалима, балки як воситаи дақиқ ва ифодакунандай фикр зарур аст [77,59].

Масъалаи муҳимми дигаре, ки омӯзиши синонимҳоро мушкил мегардонад, мавҷудияти анъанавии шаклҳои қалима ва ифодаи маънои он дар забон ба ҳисоб меравад. Шаклҳо дар натиҷаи бо тағиироти фонетикиӣ, морфологӣ ва семантиқӣ пайдо мешаванд. Аввалин муҳаққиқе, ки ба таҳлилу баррасӣ ва ҳалли ин масъала дар забоншиносии тоҷик таваҷҷӯҳ кардааст, В.А. Капранов мебошад [51,137].

Забоншиноси тоҷик, профессор Ҳомид Мацидов қайд менамояд, ки бо вучуди дар забоншиносии муосири тоҷик таҳқиқ гардидани як қатор масъалаҳои синонимияи лугавӣ, синтаксисӣ ва синонимияи фразеологӣ синонимия ҳамчун категорияи муҳимми забон, хусусиятҳои фарқкунандай он, тафовут ва навъбандиҳои он ба таври зарурӣ таҳқиқ ва баррасӣ нагардидааст. Дар ин самт масъалаҳои зиёди норавшан ҳанӯз ҳам боқӣ мондааст. Масалан, то ба имрӯз синонимшавии қалимаҳо бо синонимҳои воҳидҳои фразеологӣ ва синонимҳои воҳидҳои дигари нутқ

омехта карда мешаванд. Аз ин хотир зарур аст, ки синонимҳои луғавӣ ҳамчун категорияи муҳимми забоншиносӣ бояд аз дигар ҳодисаҳои ҳамҳудуд ва монанд чудо карда шавад [73,79-80].

Мавриди зикр аст, ки ду ва зиёда калимаҳо, ки дар доираи як турӯҳи алоҳидаи лексикиву грамматикий дорои маъноҳои монанд ё баробар мебошанд, лекин дар асоси тобишҳои дигари маънӣ, ҳолатҳои истифоданамоӣ ва табииати эҳсосотии худ тафовут доранд, синоним ё худ синонимҳои луғавӣ ба ҳисоб мераванд.

Мусаллам аст, ки падидаи синонимия, пеш аз ҳама, дар байни маъниҳои асосӣ ё худ якуми калимаҳо ба миён меояд. Дар чунин ҳолат маъноҳои дуюму сеюм ба инобат гирифта намешаванд. Масалан, **марғ**, **зαιф**, **тан** ва гайраҳо.

Дар «Кимиёи саодат» муродифоти мазкур дар ҷумлаҳои зер ба ғунаҳои зерин истифода шудаанд: Эҳтиёти ҷаҳорум он ки дар бозор аз зикру тасбех ва ёдкарди Ҳақ Таоло ғофил набошад, ҷандон ки тавонад, забону дил бе кор надорад ва бидонад, ки ин суд, ки бад-ин **фавт** шавад, ҳамаи ҷаҳон дар муқобили он наёбад [177,442]. Ва олам, ки оғарид аз ду ҷинс оғарид: олами **аҷсом** ва олами арвоҳ. Ва олами **аҷсом** манзилгоҳи арвоҳи одамиён соҳт, то зоди охират аз ин олам баргиранд [177,213]. Ва охири он муддат **аҷали** вай бошад, ки зиёдату нуқсонро ба вай роҳ набувад [177,243]. Чун аҷал дарояд, ҷон аз **тан** чудо гарداد [177,213]. Ҷаҳди он кун, ки дили ҳудро бозҷӯй ва аз миёни машғалаи дунё берун орӣ ва вайро ба камоли хеш бирасонӣ, ки шарафу иззи вай дар он ҷаҳон пайдо ҳоҳад омад, ки шодие бинад бе андуҳ ва бақое бинад бе **фано** ва қудрате бе **аҷз** ва маърифате бе шубҳат ва ҷамоли Ҳазрате бе қудрат

[177,128].

Дар ҷойи дигар Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ аз ин воситаҳои муассирии сухан ба чунин тарз фоида бурдааст: Ваҷҳи саввум – ҷаҳли қасоне аст, ки эшон ба Ҳудой ва ба охират имон доранд, имоне **зαιф**, валокин маъни шариат нашинохтаанд ва гӯянд, ки Ҳудойро азза ва

чалла ба ибодати мо чӣ ҳоҷат аст ва аз маъсияти мо чи ранҷ, ки Вай Подшоҳ асту аз ибодати ҳалқ мустағнӣ аст ва ибодату маъсият наздики Вай баробар аст [177,151].

Дар ҳодисаи мазкур аз маънои асосии қалима ва маъноҳои дуюму сеюми қалимаи муродифот нав падид меояд. Дар ҷунин ҳолат тобиши ҷудогонаи қалимаи дуюм ба инобат гирифта мешавад. Масалан, хештан, намуна, золим, ибтидо, илм ва ғайраҳо.

Дар «Кимиёи саодат» ин ғурӯҳи синонимҳо ҷунин истифода шудаанд: Ҳасани Басрӣ ғӯяд: Ҳар чи банда бар хештану бар модару падар нафақа кунад, онро ҳисоб бувад, магар таоме, ки дар пеш дӯстон барад [177,369-370]. Ва ин дӯстон маълум эшон будандӣ, ба ҷойи қасбу зиёъ ва эшон сабаби фароғату ибодати ин қавм будандӣ [177,371]. Ва Бишри Ҳофӣ ғуфт, ки Аҳмади Ҳанбалро се фазилат аст, ки маро нест: яке он ки вай ҳалол талаб кунад барои хеш ва барои иёл ва ман барои худ талаб кунаму бас [177,386].

Мутафаккир дар «Кимиёи саодат» ба мақсади ғурез аз ин категорияи лексикӣ-семантикӣ низ фоида бурдааст: Чун намудгоре аз шарафи гавҳари одамӣ, ки онро дил ғӯянд дар роҳи маърифат бишинохтӣ, акнун бидон, ки аз рӯйи қудрат вайро низ шарафе аст, ки он ҳам аз хосияти малак аст ва ҳайвоноти дигарро он набошад [177,114]. Хислати аввал ақл бошад, ки дар сухбати аҳмак ҳеч фоида набошад ва ба охир ба ваҳшат қашад, ки аҳмак он вақт, ки хоҳад, ки бо ту некӯӣ кунад, бошад, ки коре кунад ба аҳмакӣ, ки зиёни ту дар он бувад ва надонад [177,480]. Яке илми нафси одамию кайфияти тааллуқи аъзои одамӣ ба қувватҳои сифоти вай ва кайфияти тааллуқи сифоту қувватҳои вай ба дил ва илме дароз аст, ки таҳқиқи он дар ҷунин китоб бинатавон ғуфт [177,140]. Дар ин ҷо хусусиятҳои маънавию иҷтимоии инсон аз тасаввуроти пештара хеле фарқ дорад. Дар ислом ҷун дигар динҳои яктонастӣ инсон муқтадир аст ва он ғояи инсони муқтадирро фаро

гирифтааст, валокин инро **махакею** меъёре ҳаст, ки бад-он бишиносанд [177,38].

Дар асоси таҳлили ҷанбаҳои назарии синонимҳо дар мавриди ҳаммуродифии маъниҳои асосии калимаҳо ва синоним будани маънои аввалини калима ба маъноҳои дуюм, сеюм, инчунин таҳлили матни «Кимиёи саодат» метавон ба чунин хулоса омад, ки дар асар бештар синонимҳои идеографӣ истифода шудаанд.

Ҷанбаи дигари муҳимми калимаҳои муродифӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо бояд ба як гурӯҳи лугавӣ-грамматикий шомил бошанд. Дар доираи ин талабот танҳо калимаҳои мансуб ба як ҳиссаи нутқ метавонанд ба якдигар синоним бошанд. Профессор X. Маҷидов чунин мешуморад, ки оmezиши гурӯҳҳои муҳталифи лугавӣ-грамматикий дар муайян намудани синонимия хатои номатлуб ба ҳисоб меравад. Масалан, дар ифодаи мағҳуми **сардӣ** бо ҳаммуродиф намудани калимаҳои **хунукий**, **хунук**, **хунуконидан**, ба маънои **ниҳоят гарм** ҳаммаъно донистани **сӯзиш**, **тасфон**, **сӯзонда** аз ҷумлаи чунин хатоҳо ба ҳисоб мераванд [73,81].

Дар забони муосири тоҷик, калимаҳои ҳаммуродиф дар исмҳо бештар ба назар мерасанд. Муҳаққиқони гуногун гурӯҳҳои муҳталифи маъноии муродифҳоро дар исм ҷудо намудаанд. Муҳаққиқ М.Муҳаммадиев дар доираи исмҳо 13 гурӯҳи маъноии муродифҳоро ҷудо намудааст [90,43].

МО НИЗ Кӯшиш намудем, ки дар асоси гурӯҳбандӣ муродифотро ба гурӯҳҳои алоҳидаи зерин ҷудо намоем.

1. Синонимҳое, ки бо инсон ва амалҳои ў даҳл дошта, қасб, мансаб ва қисмҳои бадани инсонро ифода менамоянд: **илмдор** – босавод, соҳибдониш, донанда, олим; **оббооз** – шиновар, гаввос, обварз, обдон, обошно; **ибодаткунанда** – худоҷӯй, зоҳид; **абаскор** – бехудакор, ҳарзакор; **пешво** – пешрав, роҳбар, сарвар; **барзгор** – дехқон; **соҳибдил** – боҳабар, доно, дилогоҳ; **хирс** – тамаъ; **ботачриба** – кордида, кордон; **озордиханда** –

ранчдех, ситамкор; **ранчур** – дардманд, бемор, касалманд; **боақл** – хирадманд, доно, бофаҳм, боидрок; **ошнобоз** – ҷӯрабоз, ошнопарвар; **падарзан** – хусур; **пайғомовар** – паёмовар, хабаррасон, номарасон, расул; **тан** – бадан, часад; **насиҳат** – андарз, маслиҳат, панд; **хифз** – ҳимоят, муҳофизат, пуштибонӣ; **ёрирасон** – мададгор, ғамхор; **хунарманд** – косиб, усто; **солҳӯрда** – куҳансол, мӯйсафед; **зердаст** – банда, мутеъ; **порсо** – диндор, парҳезгор; **худотарс** – зоҳид; **фоида** – суд, манфиат; **асилзода** – поктинат, боасолат; **банда** – ғулом, чокар; **дуогӯй** – ситоишгар, санохон ва гайраҳо.

Ин гурӯҳи синонимҳо дар «Кимиёи саодат» бо тақозои услуби баён истифода шуда, ба мундариҷаи матн мувофиқат мекунанд: Ва агар дар ҳиммати вай нигарӣ, ба як донг, ки бар вай ба зиён ояд, мутағайири **ранчур** шавад ва агар як луқма аз вай даргузарад, ба гуруснагӣ мадҳуш шавад ва аз ин ҳасистар чӣ бувад [177,128]. Ва чун ба ҷароҳат аз яқдигар ҷудо шавад, зидди вай падид ояд, **дардманд** шавад [177,196]. Ва агар на он астӣ, ки дилҳо андар ин олам **бемор** шавад пеш аз марг, ҳамчунин дар дунё нобиной биёфтӣ [177,196].

Дар «Кимиёи саодат» калимаи **тамаъ** бо калимаи **ҳасад** муродиф шудааст: То ҳар дуоero ба дуое мукофот кунанд, то садақа ҳолис бимонад, мукофот нокарда ва **тамаи** дуо ба дарвеш низ раво надоштандӣ, ки бар гумони он бувад, ки эҳсоне карда бошанд ва муҳсин ба ҳакиқат дарвеш аст, ки ин уҳда аз ту бигирифт [177,286]. Аммо он чи ба аҳволи дил тааллук дорад, мисоли он ин бувад, ки воҷиб бувад, ки бидонад, ки кибру **ҳасад** ҳаром аст ва риё ҳаром аст ва ҳикд ҳаром аст ва ӯҷӯ ҳаром аст ва гумони бад бурдан ҳаром аст ва амсоли ин [177,217].

Дар ҷойи дигари «Кимиёи саодат» мутағаккир аз муродифот ҷунин истифода намудааст: Бидон, ки намоз сутуни мусулмонӣ аст ва бунёди дин аст ва **пешраву** сайиди ҳамаи ибодатҳост [177,242]. Ва дуруд бар Мустафо (с), ки сайиди **паёмбарон** аст ва **роҳнамою роҳбари** мӯминон аст ва амини асрори Рубубийят аст ва гузидавон бардоштаи Ҳазрати

Илохийят аст ва бар чумлаи ёрону аҳли байти вай, ки ҳар яке аз эшон қудваи уммат ва пайдокунандай роҳи шариат аст [177,85]. Ситоиш Худоеро, ки мороғизо доду об дод, ба андоза дод ва моро паноҳ дод, Ӯст Бузургу **Сарвари** мо [177,386]. ... агар чунон аст, ки ин ҳама дӯсттар аст ба шумо аз Худою Расули Вай ва қӯшидан бо душман аз баҳри Вай, ҷашм медоред, то он гаҳ, ки Худой кори Хеш орад ва фармони Хеш ба сари шумо ва Худой пешбарандаву **роҳнамои** кори фосиқон нест [177,190].

Аз матни фавқ бармеояд, ки муродифоти **пешбар**, **роҳбар**, **сарвар**, **пешрав** танҳо аз рӯйи дараҷаи истеъмол тафовут доранд. Маънои умумии ин қалимаҳоро метавон ҳамчун **сардор**, **пешво**, **бузурги қавм** ё **миллат**, ки ба идоранамоӣ, сафарбарнамоӣ ва танзимнамоӣ ин ё он пеша машғул аст, маънидод намуд.

2. Синономҳое, ки мағҳумҳои мӯҷаррадро ифода менамоянд. Масалан: **садо** – савт, бонг, нидо, оҳанг; **раҳм** – меҳр, шафқат; **даво** – дармон, муолиҷа, мудавво, чора, тадбир; **муҳайё** – тайёр, омода; **озор** – ранҷ, дард, зарап, зиён; **пайғом** – хабар, дуруд; **пештара** – гузашта, собик, қадим; **пешравӣ** – тараққиёт, инкишоф, рушд; **фикр** – андеша; **гумон** – хаёл, тасаввур; **фирӯзӣ** – ғалаба, фатҳ; **даҳшатнок** – пурвоҳима, пурхатар, пурхавф; **ҳирадманд** – оқил, доно, ҳушманд, фозил; **бошуур** – боақл, ботадбир; **часур** – нотарс, пуршучоат; **туршӯр** – ғазаболуд, хиратаб; **саҳтдил** – беражм, золим; **лутф** – марҳамат, шафқат; **ошкор** – возех, бурро; **қавӣ** – зӯр; **насл** – фарзанд, авлод; **муҳтасар** – хулоса, ихтисора; **осуда** – ором, роҳат; **каромат** – саховат, ҳиммат; **душман** – ҳасм, адӯ, бадҳоҳ, мухолиф; **ҳаром** – манъкардашуда, ношоиста, нопок ва ғайраҳо.

Дар «Кимиёи саодат» силсилаи синонимии мазкур чунин ба назар расид: Аммо **наслу** нитоҷи мол, агарчи дар охири сол омада бошад, дар ҳисоб гиранд ва закот воҷиб ояд ба табаияти асли мол [177,269]. Ва ҳар ки нафақаи вай бар ту воҷиб бувад, фитри вай ҳам бар ту воҷиб бувад, чун зану **фарзанду** модару падару банда [177,272]. Ва барои ин гуфт Ҳақ

Таоло: Ё айюҳаллазина оману ло тулхикум амволукум ва ло **авлодукум** ан зикриллоҳи [177,388].

Дар чойи дигари асари мавриди баррасӣ, истифодаи муродифот ба гунаи зерин аст: Ва он гоҳ чун инзол кард, сабр кунад, то занро низ инзол афтад, ки Расул (с) гуфтааст, ки се чиз аз аҷзи мард бошад: яке он ки касеро бинад, ки вайро дӯст дорад ва номи вай маълум накунад ва дигар бародаре, ки вайро **каромат** кунад ва он **каромат** рад кунад ва дигар он ки пеш аз он ки ба бӯсаю муонақа машғул шавад, сухбат кунад ва он гоҳ, ки ҳочати вай раво шавад, сабр накунад, то ҳочати зан низ раво шавад [177,400]. Ва бидон, ки ҷумлаи ин хисол камтар ҷамъ шавад, валекин бояд, ки ғарази сухбат бишиносӣ: агар мақсад унс аст, хулқи некӯ талаб кунӣ ва агар мақсад дунёст, **саховату** қарам талаб кунӣ ва агар мақсад дин аст, илму парҳезгорӣ талаб кунӣ ва ҳар якеро шарте дигар аст [177,482]. Ва ҳодимони сӯфиён мухолатат бад-ин кунанд, то ба суол кардан аз авом руунату кибрро бишикананд ва ба нафақаи сӯфиён бухлро бишикананд ва ба эҳтимол қардан аз эшон, бадхӯй аз ҳештан бибарапанд ва ба хидмати эшону дуо ва **ҳиммати** эшон баракат ҳосил кунанд [177,534].

Аз таҳлили калимаҳои **каромат**, **саховат** ва **ҳиммат** бармеояд, ки маънои аввали вожаи **каромат** – саховат ва олиҳимматӣ, ба маънои якуми калимаи **саховат** ва маънои дуюми калимаи **ҳиммат** ҳаммаъно аст. Маъноҳои дигари ин калимаҳо дар доираи маъноҳои дигар ба якдигар муродиф нестанд.

3. Синонимҳое, ки барои ифодаи предметҳои гуногун истифода мешаванд. Масалан: **оббанд** – дарғот, банд; **обгоҳ** – обанбор; **гандумгун** – сиёҳранг, сиёҳчурда, асмар; **оташранг** – сурхранг; **офат** – накбат, бало; **оҳир** – интиҳо, поён, ниҳоят, оқибат; **тануманд** – танованд, калончусса, бузургчусса; **асал** – ангубин, шаҳд; **табл** – нақора, духул; **рӯй** – чехра, симо, дидор; **талъат** – рӯй, чехра, симо, дидор; **руки** – сутун, пойгоҳ ва гайраҳо.

Мисолҳо аз матни «Кимиёи саодат» инҳоянд: Ва дигар **руқн** оростани дил аст ба ахлоқи писандида, чун сабру шукру маҳаббату ризову раҷову таваккул, ки онро мунчиёт гӯянд [177,89]. Чун бо дигар нобиноён расиданд ва сифати пил аз эшон пурсиданд, он, ки даст бар пой ниҳода буд, гуфт: Пил монандай **сутуне** аст [177,144]. Худоё, бар Муҳаммаду хонадонаш дуруд фирист, дуруде, ки Туро хушнуд кунад ва шоистай ў бошад ва ўро наздикию бартарӣ дех ва ба **пойгоҳи** арзанде, ки ўро ваъда кардӣ, баргузин ва аз сӯйи мо ўро подоше дех, ки худ шоиста аст, подоше, ки бартарини паёмбаронро аз сӯи пайравонашон додай ва дуруд фирист бар ҳамаи бародаронаш аз паёмбарону дурусткорон, эй Мехрубонтарини меҳрубонон [177,270]. Ва қавме бар мурда андуҳ мөхӯрданд, яке аз бузургон гуфт: Андуҳи худ хӯред, ки вай се ҳавл бозпаси пушт афканд **талъати** Малақулмавт бидид ва талхии ҷон қандан ҷашид ва аз бими хотимат берун гузашт [177,509].

4. Синонимҳое, ки мағҳуми манзилро ифода менамоянд инҳо мебошанд: **молҳона, оромгоҳ, дунё, ҷаҳон** ва амсоли инҳо.

Мисолҳо аз «Кимиёи саодат»: Ва ҳар пеша, ки бад-он машғул ҳоҳад шуд, барои талаби **дунё** ҳоҳад буд ва илм бештари ҳалқро дар **дунё** аз дигар пешаҳо беҳтар [177,219]. Чун одамӣ ин ҷо расад, аз ҳадди ҷумлаи баҳоим андаргузарад, то ин ҷо баҳоим бо вай ҳамроҳ буданд ва ин ҷо ба ҳақиқат ба аввали **олами инсоният** расад ва ҷизҳо мебинад, ки ҳиссу таҳайюлу ваҳмро бад-он роҳ набошад ва аз корҳое, ки дар мустақбал ҳоҳад буд, ҳазар кунад ва рӯҳу ҳақиқати корҳо аз сурат берун кунад ва дарёбад ва ҳадди ҳақиқати ҳама ҷизе, ки ҷумла суратҳои он ҷизро шомил буд, дарёбад [177,199]. Омад бар мардум ҳангоме аз **гетӣ**, ки ҷизе ёд карда ва ёд карданӣ набуд [177,132].

Матни асар нишон медиҳад, ки истифодаи калимаҳои муродиф боиси фасоҳати забони асар шудааст.

5. Синонимҳое, ки муносибат ва хислатро ифода менамоянд, ба **иззат, фароғат, оқибатбин, фиреб, хушнудӣ, мағрур, риёкорӣ** ва ғайраҳо

мебошанд, ки дар «Кимиёи саодат» корбурди онҳо ба гунаи зерин ба назар омад: ...бар дунё ҳарис бувад ва кирдори вай бо гуфтор баробар набувад, ки он захри қотил бошад ва **хурмати** мусулмонӣ пок бибараад, чӣ бо хештан гӯяд, ки агар мусулмонӣ асле доштӣ [177,545]. Ба зудӣ дарк кард, ки бо вучуди **эътибори** фикҳ дар исботи ақлии аркони дин далелу бурҳон мақоми шоиста дорад [177,38]. Ва агар вайро мақҳур дорӣ ва ба талбиси вай фирефта нашавӣ ва лашкари ақлро нусрат кунӣ, дар ту зирақию маърифату илму ҳикмату салоҳу ҳусни хулқу **бузургию** риёsat падид ояд [177,105].

Аз матни асар муайян шуд, ки дар он калимаҳои муродиф бештар дар исму сифатҳо мушоҳида мешаванд. Чунончи, калимаҳои муродиф дар байни сифатҳо низ бештар ба назар мерасад. Масалан: **падарӣ** – ачдодӣ, авлодӣ; **тар** – нам, обдор, мартуб; **байнсоф** – боадолат, адолапеша; **ҳашмгин** – қаҳролуд, ғазабнок; **фурӯзон** – шуълавар; **оромӣ** – амонӣ, осудагӣ; **оҳангдор** – хушвон, мавзуновон; **тарсу** – буздил, тарсончак, бегайрат; **аҷз** – нотавонӣ, камзӯрӣ, заъфӣ; **нишон** – аломат, ҳусусият; **палидӣ** – нопокӣ, мурдорӣ, чиркинӣ, ифлосӣ; **ҳушрӯ** – париҷӯй, зебо, соҳибчамол; **парафшон** – нурафшон, равшанбахш; **дураҳшанда** – тобон, чилодор; **васеъ** – фароҳ, ҳамвор, кушода; **зӯрманд** – қавӣ, пурзӯр; **покзабон** – покизагуфтор, покгуфтор, поксухан, покизасухан; **покзамир** – покдил, покрайъ, пок, поктинат; **пурғазаб** – ҳашмгин, ғазаболуд; **сермева** – серҳосил, пурбор; **пурҳатар** – хатарнок, ҳавфнок, пурхавф; **боҷалол** – бошукуҳ, пурдабдаба, боҳашамат; **тайёрхӯр** – муфтҳӯр; **маҳкам** – устувор, матин, бовикор; **сероб** – пуроб; **нозук** – маҳин; **нарм** – мулоим; **мустаҳкам** – устувор, мазбут; **осоиш** – роҳат; **холис** – соф, беғаш; **хурд** – майда, реза; **зирак** – ҳушӯр, бебок; **содик** – поквичдон, некфитрат, вафодор; **ҳушомадгӯ** – маккор, ҳиласгар; **бошараф** – номдор, машхур ва гайраҳо. Корбурди ин муродифотро дар асари мавриди баррасӣ дида мебароем: Ё саҷҷодае **фароҳ** фуру кунад дар масцид, то касе ҷома ба вай боз назанад, ки андар ин се чиз мункар бувад [177,227]. Ва сеюм он, ки

лутфу раҳмату инояти вайро ба бандагон ҳеч ниҳоят нест, ки аз ҳар чи медарбоист, Офаридгор вайро ҳеч бознагирифта аст, балки он чи ба зарурат медарбоист, чун дилу чигару димогу усули ҳайвон, бидод ва он чи ба вай ҳочат буд, агарчи зарурат набуд, чун дасту пою чашму забон, ҳам бидод ва он чи на бад-он ҳочат буду на зарурат буд валекин дар вай зиёдат зинат буд, вайро аз ваҷҳи некӯтар ҳам бидод, чун сиёҳии мӯй ва сурхии лабу қажии абру ва ростии қаду **ҳамвории** мижгони чашм ва гайри он [177,126]. Бидон, ки ҳар кас об наёбад, ё он миқдор беш надорад, ки вай бо рафиқони хеш бихӯрад ё дар роҳи об даде бошад ё касе, ки аз вай бим бувад ё об милки дигаре бувад... пас ангуштариин берун кунад, дигар бор ҳар ду даст бар хок занад, ангуштон аз якдигар **кушода**, пас пушти ангуштони рост бар шиками ангуштони чап ниҳад [177,236].

Умуман, метавон қайд кард, ки дар «Кимиёи саодат», асосан ба мақсади тавсифи ин ё он падидай динӣ бо муродифоти худ истифода шудаанд.

Дар «Кимиёи саодат» дар феълҳо низ миқдори муайяни муродифот ба назар расид. Масалан, **ранҷондан**, **озор додан**, **ҳафа кардан**; **чангидан**, **ҳарб кардан**, **разм кардан**, **набард кардан**; **озурда шудан**, **дилгир шудан**, **ҳафа шудан** ва гайраҳо.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил маълум гардид, ки аз мавқеъҳои корбаст, ифодаи вазъи эҳсосот ва ҳамнишинии бомаврид дар ҳар як калимаи синонимӣ арзиши хоссаи онҳо дар «Кимиёи саодат» ба вучуд оварда, мутафаккир аз унсурҳои муассирии сухан бо ҳадафҳои муайян баҳра бурдааст. Дар «Кимиёи саодат» мувофиқи мазмун ва ҳолати эҳсосот, яке аз калимаҳои силсилаи муродифӣ самаранок ва бамаврид истифода гардидааст, ки ба мазмуну мундариҷаи умумии матн комилан мувофиқат менамоянд.

3.3. **Омонимҳои лугавӣ**

Омонимҳо дар низоми лугавии забон падидай ҷолибу назаррас ва доимӣ буда, дар ин ё он марҳилаи таърихӣ вобастагӣ ба қонуниятҳои дохилии забон ва таҳаввули он ба вучуд омада, барои рушду такомули забон нақши муайян мегузоранд. Дар забони тоҷикӣ ин ҳодисаи лугавӣ ҳанӯз ба таври мукаммал таҳқиқ ва баррасӣ нашудааст.

Забоншиносони рус дар таҳқиқоти худ мавқеъ ва ақидаҳои гуногунро доир ба омонимҳо, муносибати онҳо бо воҳидҳои сермаъно иброз намудаанд. Метавон гуфт, ки нуқтаи назари муҳаққиқони рус нисбат ба ин масъалаи мазкур ягона нест. Забоншиноси рус А.А. Потебня чунин мешуморад, ки тағиироти камтарини лугавии калима боиси пайдоиши калимаҳои дигар мегардад [107,15]. Аммо ин нуқтаи назар аз ҷониби забоншиносон дастгирӣ нашуд, зоро ҳар як калима дар тамоми шаклҳои забони миллӣ зери таъсири қоидаҳои семантиկӣ, фонетикӣ ва грамматикӣ метавонад шаклҳои мухталифи лексикӣ ва овозиро қасб намояд. Дар чунин ҳолат байни сермаънӣ ва омонимҳо тафовут аз миён бардошта мешавад, ки боиси ихтилофи назар оид ба ин ду падида мегардад.

Профессор Л.В. Шерба, умуман мавҷудияти омонимҳоро эътироф накарда, қайд менамояд, ки тасаввурот оид ба якчанд маъно доштани калима нодуруст аст, зоро дар воқеъ ин нуқтаи назар ҳусусияти расмӣ ва типографӣ дорад. Дар амалия мо ҳамеша ҳамон миқдор калима дорем, ки таркиби фонетикии онҳо метавонад чунин миқдори маъноро ҷойгир намояд [150,290].

Дар масъалаи полисемия, ки бо омонимия рабт дорад, даҳл намуда, муҳаққиқ В.А. Звегинсев қайд менамояд, ки калима наметавонад якчанд маъно дошта бошад. Калима маҷмуи шаклҳои лугавӣ-семантикийи он мебошад [44,125]. Яъне, шаклҳои монанд ё вариантыҳои маънӣ дар якҷоягӣ маънои калимаро ташаккул медиҳанд.

Дар воқеъ агар ба моҳияти масъала таваҷҷуҳ намоем, маълум мегардад, ки ҳалли он мураккаб ва душвор аст. Аз ин хотир,

забоншиноси точик М. Мұхаммадиев ин масъаларо ба инобат гирифта, қайд кардааст, ки «категорияҳои лугавӣ, ба монанди омонимҳо ва фарқи онҳо аз полисемия яке аз масъалаҳои баҳснок, ҳатто дар он забонҳое, ки низоми лугавии онҳо дар сатҳи муайян таҳқиқ шудааст, ба ҳисоб рафта, то ба имрӯз ҳал нагардидааст» [88,90]. Дар воқеъ масъалаи категорияҳои лугавӣ дар забон то ба имрӯз ҳалли ниҳоии худро пайдо накардааст.

Мұхаққиқ Д.Н. Шмелёв масъалаи омонимияро баррасӣ намуда, таърифи зерро пешниҳод намудааст, ки ба назари мо низ қобили қабул аст: «Омонимҳо калимаҳое ба ҳисоб мераванд, ки аз рӯйи таркиби овозӣ ба ҳамдигар мувоғиқ буда, маъноеро ифода менамоянд, ки байни онҳо умумияти семантиқӣ вуҷуд надорад. Илова бар ин, омонимҳоро калимаҳо ва дугоникҳои мустақил меҳисобанд. Ў таъкид менамояд, ки омонимия ин далели забонӣ аст, ки ҳақиқӣ будани онҳо на танҳо ба тасдиқнамоӣ ниёз дорад, балки шарҳу эзоҳ ва омӯзишро талаб менамояд» [148,63]. Масалан, калимаи **обид** дар маънои ибодаткунанда, худоҷӯй, зоҳид ва дар маънои ваҳшӣ, дарранда (ҳайвон), **тааллум** дар маънои ғаму дард, азоб, ҷафо ва дар маънои омӯхтан, ёд гирифтан, илмомӯзӣ, омӯзиш, таҳсили илм, **ос** – санги осиёб; **ос** – ҷонвари сафедранг, қоқум; **ос** – дарахти ҳамешасабз; **ос** – қабр, соҳиб, калимаи **сарой** ба маънои қаср, коҳ, бо шакли ҳозираи феъл аз сурудан **сарой** муродиф мегардад. Ё масалан, **зан** - асоси замони ҳозира – оянда аз задан; ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои зананда: шоҳзан, зарбазан, роҳзан, торзан, муштзан; **зан** - чинси модинаи инсон, chinси муқобили мард, завҷа, аёл, ҳамсари мард; зани бева, зани бешавҳар, бевазан; Ё калимаи **зод** асоси замони гузашта аз зодан; ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои зода, зоида: одамизод, паризод; **зод** - тӯша, хӯроке, ки дар сафар бо худ мегиранд; зоди сафар - тӯшаи роҳ; **мурда** – сифати феъли замони гузашта аз мурдан; **мурда** – ба маъни хомӯшшуда (оид ба оташ ё ҷароғ) истифода мешавад, ки байни маъноҳои онҳо умумияти семантиқӣ умуман вуҷуд надорад. Масалан,

истифодаи вожаи **тааллум** дар «Кимиёи саодат» чунин аст: Сеюм он чи аз улум умуми халқро ба **тааллум** ҳосил шавад, вайро бе **тааллум** ҳосил шавад аз ботини хеш [177,116]. Синфи ҳаштум мусофирон, ки **зоди** роҳ надоранд, роҳгузаре бошад ё аз шаҳри хеш ба сафаре шавад, қадри **зоду** киро ба вай диханд [177,275].

Дар забоншиносии тоҷик М. Муҳаммадиев назарашро нисбат ба омонимҳо чунин баён кардааст: «Мутобиқати тасодуфии калимаҳои пайдошууда аз рӯйи таркиби фонетикӣ ва баромади муҳталифи таърихӣ бо он оварда мерасонад, ки дар забон миқдори овозҳо нисбат ба калимаҳо камтар аст, вақте ки миқдори калима ва ибораҳо хеле зиёд аст» [88,92].

Муҳаққики дигари тоҷик Қ. Тоҳирова дар муайян намудани сарҳад миёни омонимҳо ва полисемия чунин қайд намудааст: «Таърих нишон медиҳад, ки сарҳадоти байни полисемия ва омонимия хеле тағйирпазир аст, омонимҳо на танҳо дар натиҷаи монандии таркиби овозии калима, балки инчунин дар натиҷаи чудо гардидани маънои калима аз якдигар, маҳрум гардидани як қатор калимаҳо аз маънои худ пайдо мешаванд» [133,14]. Дар асоси ин мавқеъ метавон чунин хуласабарорӣ намуд, ки полисемия категорияи алоҳидаи семантиկӣ ба ҳисоб рафта, бо омонимия муносибат ва алоқа дорад, лекин онҳоро баробарарзиш шуморидан нодуруст аст.

Забоншиноси тоҷик, профессор Ҳ. Мачидов қайд менамояд, ки сермаънӣ ва омонимияи лугавӣ ҳамчун ду паҳлуи ба ҳам муқобили як масъала, ҳамчун силсилаи маънои лугавӣ ва қиёфаи овозии ифодаи он маъноҳо зоҳир мешаванд. Дар чунин ҳолат метавон оид ба ифода шудани шакли овозии силсилаи маънӣ ва қиёфаи овозии маъноҳои чудогона оид ба калимаҳои сермаъно ё омонимҳо сухан ронд [73,62].

Маврид ба зикр аст, ки дар ҳолати вучуд надоштани робитаи мантиқиву шайъӣ байни маъноҳои чудогонаи силсилаи маънӣ, пас дар чунин ҳолат ҳодисаи омонимҳо пайдо мешавад.

Масалан, калимаҳои **обдода** дар маънои обутобёфта, обутобдода, ҷавҳардор, тез ва инчунин обёришуда, шодобшуда, **сабил** дар маънои роҳ, тариқ ва дуюм дар маънои афганда дар роҳ, фурӯмонда, бescoҳиб мавриди истифода қарор дода мешавад, ки байни силсилаи маъноии ин ду маъно робитаи мантиқӣ ба назар намерасад, яъне алоқамандии семантикий байни онҳо канда шудааст, аз ин хотир онҳо ҳамчун омоним баромад менамоянд.

Барои тақвияти ин гуфтаҳо ба ҷумлаҳои зерин аз «Кимиёи саодат» таваҷҷуҳ мекунем: Ва далели дигар он аст, ки ҳеч кас набошад, ки вайро фаросатҳою хотирҳои рост, бар **сабили** илҳом дар дил наомада бошад, ки он на аз роҳи ҳавос бувад, балки дар дил пайдо ояд ва надонад, ки аз кучо омадааст [177,109].

Вожаи **сабил**, ки хусусияти омонимӣ дорад, аз ҷониби мутафаккир дар ҷумлаи боло ба маъни роҳ, тариқ истифода карда шудааст.

Ҳамин тариқ, шарти асосии калимаҳои омонимӣ ҷой надоштани робитаҳои мантиқӣ ва семантиқӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳлили баррасии манбаъҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки донишмандон чунин роҳҳои ташаккули омонимҳоро қайд кардаанд:

- омоним гардидани калимаи аслӣ ва иқтибосӣ;
- тағйироти фонетикӣ дар таркиби калима;
- тасодуфان ба як таркиби овозӣ мувоғиқ омадани калимаҳои сермаъно [42,73]. Забоншиноси тоҷик, профессор М.Н. Қосимова сабабу омилҳои пайдоиши омонимҳоро ҳамаҷониба мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро чунин муайян намудааст: «Дар як таркиби овозӣ пайдо шудани калимаҳои муҳталифмаънои як забон; тағйироти овозии калимаҳои аслӣ; калимаҳои аслӣ ва калимаҳои иқтибосӣ; иқтибос шудани омонимҳои забони арабӣ» [61,89].

Калимаҳои ҳамовоз дар забоншиносӣ ба омонимҳои пурра ва нопурра чудо карда шудаанд. Дар ҳолати ба як гурӯхи лексикиву грамматикӣ дохил будани калимаҳо ва тавоғуки онҳо бо низоми

парадигмавии маънӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳамнишинии луғавӣ омонимҳои пурра ба ҳисоб мераванд [7,25-26].

Масалан, қалимаи **обид** – ибодатқунанда, худочӯй, зоҳид [169,10], **обид** – ваҳшӣ, даранда [169,10], **овар** – бовар, эътиқод, яқин; яқинан; батаҳқиқ, ҳатман, албатта [169,14], **овар** – бадқиёфа, баднамо; карех, бад [169,14], **овез** – овеза [169,15], **овез** – ҷанг, пайкор, ҷидол [169,15], **оин** – қоида, расм, урф, одат, тарзу тариқ, шариат, мазҳаб, кеш, дин, суннат, тариқат ҷашн, сур, шева, оҳанг [169,23], **оин** – ороиш, зинат; оин бастан оростан [169,23], **оин** – ширзана [169,23], **оина** – шишаи пушташ сирдавонда, ки чизҳоро дар ҳуд акс мекунад, миръот, тиреза [169,23], **оина** – пораҳои оҳан, ки ҷангварон ба қасди дифоъ дар пушт, сари сина ва ронҳо насл мекарданд ва онро ҷороина низ меномиданд [169,23], **оина** – ҳол, сурат, маврид; ҳар оина ба ҳол, дар ҳар сурат [169,23], **хиросат** – муҳофиза нигаҳбонӣ, посбонӣ [169,506], **хиросат** – киштукор, зироат, дехқонӣ [169,506] ва ғайраҳо.

Ин омонимҳо дар «Кимиёи саодат» дар мавридҳои зерин истифода шудаанд: Ва агар биомӯхту бад-он кор накард, бояд ки насиҳат кунад ва панд диҳад ва вайро ба Ҳудой Таоло битарсонад, валекин бояд ки ин насиҳат дар хилват кунад, то он шафқат бошад, ки насиҳат кардани дар мало фазехат кардан бошад ва он чи гӯяд, ба лутф гӯяд, на ба унф, ки Расул (с) мегӯяд: Муъмин **оинаи** муъмин бошад - яъне, ки айбу нуқсони хеш дар вай бинаду бидонад, ки чун бародари ту ба шафқат дар хилват айби ту бо ту бигуфт, бояд ки миннат дорию ҳашм нагирий, ки ин ҳамчунон бувад, ки касе туро ҳабар диҳад, ки дар даруни ҷомаи ту море аст ё қаждуме, ҳештан нигоҳ дор! [177,488]. Инчунин, вақте ки кас аз нигоҳи илмӣ, аз рӯйи улуми ақлий ва нақлий (осори динӣ) ба таълимоти ислом ва дигар **оини** яктонарастӣ (яккаҳудоӣ) менигарад, қимату бартарии таълимоти ислом дар бораи инсон маълум мегардад [177,37]. Пас бад-ин ваҷҳ маърифати нафс **оинаю** калиди маърифати Ҳақ Субҳонаҳу ва Таоло шавад [177,134]. Ҷаҳди он кун, то вайро бишиносӣ,

ки он гавҳаре азиз аст ва аз чинси гавҳари фариштагон аст ва маъдани аслии вай Ҳазрати Улухийят аст: аз он ҷо омадааст ва бад-он ҷо бозоҳад рафт ва ин ҷо ба ғурбат омадааст, ба тиҷорату **хиросат** ва пас аз ин маъни тиҷорату **хиросат** бишиносӣ, иншоаллоҳу Таоло [177,94].

Омонимҳои нопурра ба гурӯҳҳои мухталифи лексикиву ғрамматикӣ доҳил мешаванд ва дорои низоми гуногуни парадигмавӣ мебошанд ва ба ин васила аз ҳамнишинии лексикиву синтаксисӣ тафовут доранд. Масалан, **омин** – қабул кардан, пазируфтан; **омин** – амн, бе бим, бе тарс;

Дар чунин ҳолат **омин** дар ҳолати аввал ҳамчун феъл ва дар ҳолати дуюм ҳамчун сифат баромад намудааст. Яъне, ин ду калима ба ҳамдигар ҳамчун омоним баромад менамоянд.

Дар «Кимиёи саодат» калимаи **омин** дар чунин ҳолатҳо мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва чун фориг гардад, **омин** бигӯяд, на пайваста ба охири сурат, локин андак моя гусаста [177,245]. Ё Ҳодиялмузиллина ва ё Роҳималмузнибина ва ё Муқила асаротил-осирина, ирҳам абдака залхатарилазим валмуслимина қуллаҳум аҷмаина ваҷъално маалаҳёйл-марзуқинал-лазина ањамта алайҳим минан набиййина вассидикина вашшуҳадои вассолиҳина, омин ё Раббал-**оламин** [178,136].

Дар натиҷа шаклҳои мухталифи калимаҳо ё худ омоформаҳо пайдо мешаванд. Омонимҳои нопурра инчунин ба омоформаҳо ва омографҳо чудо карда мешаванд [73,62].

Омоформаҳо ин монандшавии қиёфаи овозии шаклҳои ғрамматикии калимаҳои ҳиссаҳои нутқи гуногун ё калимаҳо дар доираи як ҳиссаи нутқ ба ҳисоб мераванд.

Таҳлили «Кимиёи саодат» нишон медиҳад, ки калимаи **зод** бо чунин маъниҳо мавриди корбурд қарор гирифтааст: Ва дар чумла ҷашму дасту ҷумлаи аъзо бояд ки баадаб бошад ва ба сифати намоз бувад, то намоз тамом буваду **зоди** охиратро шояд [177,248]. Ва фарқ миёни **зод** ва «зо» ба ҷой орад ва агар натавонад, раво бувад [177,245]. Ва дунё низ

ҳамчунон меҳмонсарой аст, сабил бар роҳгузариён, то зод баргиранд ва дар он чи дар сарой аст, тамаъ накунанд [177,163].

Конверсия ҳамчун ҳодисай забонӣ гузариши калимаҳо ва шаклҳои мухталифи граматикии онҳоро фаро гирифта, аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ майл намудани унсурҳои лугавиро дар бар мегирад, ки боиси тавлиди калимаҳои омонимӣ дар шакли омоформаҳо мегардад. Умуман, ба чандин ҳиссаи нутқ нисбат додани як калима, ки дар тасвири ҳодисаҳои сарфии забон баъзан мушоҳида мешавад, ба омезиши ҳудуди ҳиссаҳои нутқ ва барҳам хурдани фарқи байни онҳо мегардад. Ҳодисай гузариши калима ва шаклҳои грамматикии як ҳиссаи нутқро ба дигаре ҳамчун омоформа қабул намуда, онҳоро дар ҳудуди ҳиссаҳои ҷудогонаи нутқ аз назар гузаронидан мувоғики мақсад аст [73,64-65].

Ҳамин тарик, дар забони форсии тоҷикӣ, бештар феълҳо ба исм ва сифат гузаштаанд, ки боиси пайдо шудани омоформаҳо гардидааст. Бо ин васила асосҳои замони ҳозира ва гузаштаи феъл исмҳои зиёдеро тавлид намудаанд. Масалан, шӯр – ҳаяҷон, изтироб, ошуфтагӣ [169,661], шӯр – асоси замони ҳозира аз шӯридан [169,661]. Барои инъикоси ин ҳодиса ба ҷумлаҳо аз «Кимиёи саодат» рӯй меорем: Ва ин ҳамчунон бувад, ки агар хун аз ҷома ба об бинашавад, ба бавл бишӯянд, то онро бишӯронаду бибарад, он гаҳ бавлро ба об бишӯянд [178,252]. Ва ин аз ҷаҳл бувад ва масали вай чун касе бувад, ки ошёни занбӯр бишӯронад, то андар вай меафтанд ва вайро мегазанд [178,245]. Ва ин ҳикояти ҳоли заифе бошад, ки бар ҳештан тарсида бувад, ки ҳалқ вайро бидонанд ва ибодатҳои дигар дар вай бишӯрида шавад [178,243]. Ва ҷаро ҳасрат нахӯранд, ки фардо ҷандоне анвои саодату неъмат Эзид Таоло бар аҳли маърифату тоат бирезонад, ки ҳама неъматҳои дунё дар муқобалаи як соати он набошад, балки охиртар касеро, ки аз дӯзах бадар оваранд, ҷандон ба вай дижанд, ки даҳ бор мисли ин дунё бувад [177,195]. Ва аз ин буд, Расулро (с) ҷомаи некӯ оварда буданд ба ҳадя ва аламе неку дошт,

чашми вай бар он алам афтод андар намоз, чун намоз бигузорид, он чомаро ба худованди чома дод ва чомаи кухна андарпӯшид [177,257].

Ё ин, ки **озор** – ранҷ, азоб, азият; озор додан; **озор** – асоси замони ҳозира аз озурдан: Ва бештари қурроони ҷоҳил ин дақоик нашиносанд ва хештанро фароҳам гиранд аз қасе, ки эҳтиёт накунад ва вайро **бираңҷонанд** ва бошад, ки бо падару модару бародару рафиқ суханҳои дурушт гӯянд, чун даст ба офтобаю ҷомаи эшон дароз карда бошанд ва ин ҳама ҳаром аст [177,226]. Ҷӣ гуна раво бошад, ки ба сабаби эҳтиёте, ки воҷиб нест, **озори** ҳалқе қунанд, ки ҳаром аст? [177,226]. Мардумон ононанд, ки дар масҷиди Шавнизиянд, ки маро **озору** низор медоранд [178,275].

Мувоғики ин қоида шаклҳои муҳталифи сифатҳои феълӣ ба исмҳо гузаштаанд. Чунончи, **пешбаранда** – сифати феълӣ аз **пеш бурдан** [169,92], **пешбаранда** – роҳбар, роҳнамо, сарвар [169,92].

Корбурди сифатҳои феълии мазкур дар «Кимиёи саодат» чунин ба назар расид: Ин ҳама дӯсттар аст ба шумо аз Худою Расули Вай ва қӯшидан бо душман аз баҳри Вай, ҷашм медоред, то он гаҳ, ки Худой кори Хеш орад ва фармони Хеш ба сари шумо ва Худой **пешбарандаву** роҳнамои кори фосиқон нест [175,280]. Бидон, ки намоз сутуни мусулмонӣ аст ва бунёди дин аст ва **пешраву** саййиди ҳамаи ибодатҳост [177,242].

Ё ин ки, **дида** – ҷашм; **дида** – сифати феъли замони гузашта аз дидан: Дар мавриди нишон додани Зоти Худо чанд масъалаи фалсафиро мисли ҳаракат, сукун, ҷавҳар **дида** мебарояд, нишон медиҳад, ки ин мағҳумҳо дар ҳусуси зоти Ҳудованд, ҷандон ба кор нараванд ва маҳсусият дар ин маврид пайдо қунанд [177,23]. Чи гуфтем, ки вайро миқдору каммият нест ва қисматпазир нест ва чун чунин бувад, вайро ранг набувад ва ҳар чи вайро ранг набуваду миқдор набувад, ба ҳеч ҳол дар ҳаёл наояд, ки дар ҳаёл ҷизе дарояд, ки ҷашм онро **дида** бувад ё

чинси онро дига бувад ва чуз ашколу алвон дар вилояти чашму хаёл нест [177,134].

Таҳлили «Кимиёи саодат» нишон медиҳад, ки дар он чунин навъи калимаҳои омонимӣ ҳам истеъмол шудаанд.

Шакли дигари калимаҳо, ки дар натиҷаи омонимияи калимаҳо пайдо мешавад, омофонҳо ба ҳисоб мераванд, ки дар натиҷаи ба ҳам монанд ва ё наздик шудани тарзи талафғузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо ба вучуд меояд. Омографҳо шаклҳои дигари калимаҳо ба ҳисоб меравад, ки дар онҳо зада таҷассуми нобаробари ҳудро ёфтааст ва мувофиқи он калимаҳо аз рӯйи навишту имло ба ҳам монанд буда, аз рӯйи талафғуз фарқ мекунанд.

Дар баъзе ҳолатҳо, дар раванди баррасии масъалаҳои истилоҳ ва истилоҳот оид ба омонимҳо сухан рондан зарур аст, ки дар асоси мухолифати маънои калимаи сермаъно пайдо мешаванд. Дар доираи омонимия истилоҳи забони умумии адабӣ пас аз маҳсусгардонии маъноҳои онҳо истифода мешавад.

Хусусияти ду маънои ҳамчинс аз он иборат аст, ки маънои онҳо бо ҳам иртибот надоранд, дар семантика як хусусияти умумӣ надоранд, ки ин метавонад як шарти интиқоли маъноҳо аз як маъно ба маънои дигар бошад. Ҳеч яке аз маъноҳои омонимҳо аслӣ ё соҳташуда буда наметавонанд.

Дар заминаи ихтилоғи назарҳои забоншиносон дар робита бо таърифи омонимҳо тафсири зиёди ин ҳодисаи забонӣ вучуд дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки забоншиносон ҳангоми таҷзия ва таснифи омонимҳо ба ҷузъҳои овозӣ, шаклҳо, тасвири графикӣ аҳамият медиҳанд ва аз ин рӯ дар мавқеи онҳо нисбати тафсири омонимҳо ихтилофот ҷой доранд.

Баъзе муаллифон таъкид мекунанд, ки шумораи омонимҳо дар як забони муайян аз дарозии калима вобаста аст, дарозии миёнаи як калима, дар маҷмуъ, ба миқдори омонимҳои забон мутаносиб аст. Дар

забони точикӣ қалимаҳои кӯтоҳ ё шаклҳои қалима бартарӣ доранд, аз ин рӯ шумораи зиёди омонимҳо дар ин навъи забонҳо мавҷуданд.

Ба андешаи мо, дар забоншиносии муосир яке аз мушкилоти асосии омӯхтани омонимҳо мушаххас намудани фарқи байни полисемия ва омонимия мебошад. Агар маъноҳои гуногуни як қалима робитаи семантико ҳифз кунанд, пас ин полисемияи як қалима аст, аммо агар робитаи маънӣ бо маъноҳои дигар гум шавад, пас омонимҳо дар ин ҳолат пайдо мешаванд.

Истилоҳ ва вожагони соҳавию қасбӣ ҳамзамон дар соҳаҳои муҳталиф, хусусан дар илм ё гурӯҳҳои гуногун ба маъни мушаххаси ифодаи як мағҳум амал мекунад. Маъмулан дар ҳолатҳои муайян омонимҳо дар низоми истилоҳот ва вожагони қасбию соҳавӣ низ ба миён меоянд, ки ин метавонад дар ҳолатҳои тасодуф ба ҳам монанд шудани қалимаҳои гоногун ва ё қасби маънову мазмуни нав ба миён ояд. Ҳамин тариқ, дар заминаи маъноҳои наздиктарин маъноҳои минбаъда таҳия карда мешаванд ва ба истилоҳоти маҳсус табдил меёбанд, ки онҳоро бо нишондод омонимҳо номидан мумкин аст.

3.4. Мутазодҳои луғавӣ

Падидаи дигари муҳимми маънӣ – луғавӣ антонимия ё худ қалимаҳои мутазод ба ҳисоб мераванд, ки дар он муқобил ба ҳаммаъни қалимаҳо қарор дорад. Ин падида тариқи воситаҳои луғавӣ ва соҳтани қалимаҳои нав пешниҳод гардида, дар забон ҳамчун зуҳуроти лексикӣ арзи ҳастӣ дорад.

Маъни мухолиф ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимми ифодаи самараноки фикру ақида баромад менамояд. Антонимҳо ё маъни мухолиф ё қалимаҳои зидмаъно асосан ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, дорои маъни зид ё мухолиф мебошанд.

Забоншиноси точик М. Мұхаммадиев қайд менамояд, ки «антонимъо яке аз категорияҳои муҳимми лексикӣ буда, дар забон вазифаҳои гуногуни услубиро ичро менамоянд. Калимаҳое, ки маъни хилоғи ҳамдигарро ифода мекунанд, антониманд. Антонимъои лексикӣ берун аз матн ҳам хусусияти антонимии худро нигоҳ медоранд. Аммо дар дохили матн, дар алоқамандӣ бо калимаҳои антонимии худ чиҳати антонимии онҳо боз ҳам равшантар аст. Ба ин тариқ, дар калимаҳои антонимӣ ба тариқи муқоиса мағҳум ё ягон хусусияти сифатии мағҳум ва ё предметҳо ба ҳам муқобил гузашта мешавад» [95,103].

Муносибати мухолифи калимаҳо ва маъни онҳо, пеш аз ҳама, падидай забонӣ ба ҳисоб меравад. Дар маъноҳои мухолифи калимаҳо аломатҳо ва хусусиятҳои муҳталифи ашё, равандҳо ва падидаҳо ифода карда мешаванд. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама, калимаҳое, ки хусусият, аломат ва ҳаракатро ифода менамоянд, метавонанд маъни мухолиф дошта бошанд. Профессор X. Мачидов қайд менамояд, ки калимаҳои ба чунин аломату хусусият далолат надошта, байни худ муносибати антонимӣ низ дошта наметавонанд. Масалан, калимаҳои ифодагари предметҳои мушаххас: **иморат**, **дарё**, **санг**, **шахр**; ҷонишинҳо: **баъзе**, **кадом**, **кӣ**, **чӣ**; шумораҳо: **як**, **ду**, **сад**, **ҳазор** ва ғайраҳо. Илова бар ин, ин забоншинос андешаҳои худро идома дода, ҳатто калимаҳои ифодагари аломату хусусияти рангҳо ба монанди **сурҳ**, **кабуд**, **сабз** ва ғайрато ба ин гурӯҳ дохил намекунад. Аз таҳқиқҳо маълум аст, ки рангҳо наметавонанд нисбат ба яқдигар антоним бошанд, зоро ҳар як ранг ба таври нотакрор вучуд дорад ва яке ба дигаре муносибати ба ҳам зид дошта наметавонад [73,64-65].

Гурӯҳи дигари калимаҳо дар ҳамон ҳолате антоним шуда метавонанд, ки дорои чунин хусусиятҳои фарқкунанда бошанд. Калимаҳое, ки дорои чунин хусусиятҳо мебошанд, метавонанд антоним бошанд. Онҳо дар баробари ифода намудани номи ҳодиса, воқеият, бояд ҳарактери муайяни онҳоро низ ифода намоянд. Масалан, **шаб** – **рӯз**,

кухна – нав, дароз – кӯтоҳ, дено – нодон, баланд – паст, дохилӣ – беруниӣ, калон – хурд, богайрат – бегайрат ва гайраҳо.

Дар «Кимиёи саодат» калимаҳои антонимӣ ба тариқи зерин корбаст шудаанд: Ва мунаҷҷим, ки ситораро дар миёни асбоб овард, рост буд, ки агар на чунин будӣ, шабу рӯз баробар будӣ, ки офтоб ситорае аст, ки равшани ю гармӣ дар олам аз ӯст ва зимистону тобистон баробар будӣ, ки гармии тобистон аз он аст, ки офтоб ба миёни осмон наздиқ шавад ва ба зими斯顿 дур шавад [177,143]. Андар ин шаб суҳбат кардан бо аҳл суннат аст, то он низ мутақозии гусл бошад ҳар дуро андар рӯзи одина [177,262]. Ва ҳикоят аст аз Юнус ибни Убайд (рз), ки вай ҳаз фурӯҳтӣ, ки як рӯз сафат фароз кард бари харидор, шогирди вай гуфт: Ё Раб, маро аз ҷомаҳои биҳишт каромат кун [177,429].

Чунонки зикр намудем, антонимия яке аз категорияҳои муҳимми луғавӣ-семантиқӣ ба ҳисоб меравад. Омӯзиши антонимҳо дар забоншиносии собиқ шуравӣ солҳои 50-уми асри XX оғоз гардида, муҳаққиқон, В.Н. Клюева, В.Н. Комиссаров, Л.Ю. Максимов, А.А. Киреев, А.А. Новиков, А.А. Введенская, А.А. Брагина дар таҳқиқоти худ пахлухои гуногуни антонимҳоро омӯхта, сарҳадоти онро ҳамчун баҳши муҳимми луғатшиносӣ, муносибати антонимҳо бо синонимҳо, ҷуфтҳои антонимӣ ва синонимӣ, муҳолифати маънӣ дар антонимҳои луғавиро муайян намудаанд. Қайд намудан зарур аст, ки ҳар як аз ин таҳқиқот якдигарро пурра намуда, идомаи мантиқии ҳамдигар ба ҳисоб мераванд.

Дар забоншиносии тоҷик дар пажуҳиши забоншиноси номӣ М. Муҳаммадиев маълумоти мукаммал оид ба табиат ва хусусиятҳои антонимҳо, навъбандии онҳо аз нуқтаи назари мавзуъ, маъно, роҳҳои падидӣ ва соҳтори антонимӣ қайд шудааст [88,87-105].

Инчунин ба омӯзиши хусусиятҳои услубии антонимҳо дар забоншиноси тоҷик Р. Фаффоров машғул шуда, [20,26-29]. Ҳ. Талбакова мақолаи алоҳидаро ба хусусиятҳои антонимии воҳидҳои фразеологӣ

бахшидааст. Дотсент X. Талбакова инчунин «Лугати антонимҳои забони тоҷикӣ»-ро низ таҳия ва чоп намудааст.

Забоншинос X. Талбакова қайд менамояд, ки антонимҳои лугавӣ яке аз категорияҳои муҳимми забон ба шумор рафта, дар ошкор намудани мағҳумҳо, таҷассуми ҳодисаву падидаҳои гуногуни воқеият ва зиддиятҳои мавҷуда мақоми муҳим доранд. Маҳз ҳамин зиддиятҳо дар аксарияти ҳолатҳо ҳамчун калимаҳои антонимӣ ифода мегарданد ва қисми таркибиву диалектикаи табиат ва ҷамъиятро ташкил медиҳанд. Дар фалсафа мағҳумҳое, ки ин категорияи лугавиро ифода мекунад, ба ҳам зидҳо номида шудаанд [171,8].

Масъалаи дигари муҳим, албатта вижагиҳои соҳтори калимаҳои зидмаъно ба ҳисоб меравад. Дар навбати аввал, калимаҳои зидмаъно, ба монанди синонимҳо дар доираи як гурӯҳи лугавӣ-грамматикий амал менамоянд. Чунончи, аломат ва хусусиятҳои ашё: хурд – калон, баланд – паст, дено – нодон, аломати амал бо ифодаи самт: пас – пеш, дарун – берун, ҳаракат: рафтан – омадан, гирифтан – додан ва ғайраҳо.

Чун қоида калимаҳои зидмаъно бояд аз назари соҳтор мувофиқ бошанд, яъне калимаҳои сода бо калимаҳои сода, калимаҳои соҳта бо калимаҳои соҳта, калимаҳои мураккаб бо калимаҳои мураккаб антоним шаванд. Дар ҳолати ба инобат нагирифтани ин қоида калимаҳо наметавонанд ба як дигар антоним бошанд ва ё аз нигоҳи услуб ва муассириву маъно ҷаззобияти худро аз даст медиҳанд.

Таснифоти антонимҳои лугавӣ дар забоншиносии мусоир яке аз масъалаҳои дигари муҳим ба ҳисоб мераванд. Мутазодҳо дар асоси ифодаи маъноҳои лугавӣ ду гурӯҳи алоҳида: антонимҳои лугавӣ ва антонимҳои маънӣ ҷудо карда мешаванд.

Забоншиноси тоҷик, профессор X. Мацидов чунин мешуморад, ки дар доираи антонимҳои лугавӣ калимаҳо бо маънои асосии лугавӣ ва бо аксарияти маъноҳои иловагӣ бо ҳам антоним мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ва иқтибоси арабӣ доираи чунин антонимҳо зиёданд. Ба ин гурӯҳ

антонимҳои ифодагари ҳаҷм: мехин – кехин, хурд – калон, дароз – кӯтоҳ, паст – баланд; масоҳат: курб – буъд, дур – наздик, пеш – қафо; хусусияти ҳодисаҳои табиат: гармӣ – сардӣ, равшаниӣ – торикиӣ; эҳсосот ва мағҳумҳои марбут ба он: муҳаббат – нафрат, мехр – адоват, мусбат – манғӣ ва дигар мағҳумҳои абстрактӣ адл – зулм, мубтил – муҳик (к) тааллул – талаттуф, бако – фоно, зоҳир – ботин, насия – накд доҳил мешаванд [73,64-65].

Дар «Кимиёи саодат» синонимҳои зерин корбаст шудаанд: Ва бидон, ки ҳаққи бародари меҳин ба ҳаққи падар наздик аст ва дар хабар аст, ки ҳаққи бародари мехин бар бародари кехин чун ҳаққи падар аст бар фарзанд [177,515]. Ва чун кӯдаки хурдро дар пеши вай бурдандӣ, то ном барниҳаду дуо кунад, бар канор гирифтӣ ва будӣ, ки он кӯдак бавл кардӣ ва эшон бонг барзадандӣ ва қасди он кардандӣ, то аз вай фаро ситонанд, гуфтӣ: Бигузоред, то бавл биқунад, бар вай бурида макунед, ки мазҳаби Суфёни Саврӣ ва Иброҳими Адҳам ва Довуди Тойӣ ва Фузайли Иёз ва Сулаймони Ҳаввос ва Юсуфи Асбот ва Ҳузайфай Маръашӣ ва Бишри Ҳофӣ ва бисёре аз муттақиёну бузургон (рҳ) он аст, ки узлат гирифтану зовия гирифтан фозилтар аз муҳолатат кардан ва мазҳаби ҷамоате бузург аз уламои зоҳир он аст, ки муҳолатат авлотар ва Умар (рз) мегӯяд: Насиби хеш аз узлат нигоҳ доред [177,517]. Ҳаққи саввум бар забон аст, ки дар ҳаққи бародарон некӯ гӯяд ва уюби эшон пӯшида дорад ва агар касе дар ғайбат ҳадиси эшон кунад, ҷавоб боздиҳад ва чунон ангорад, ки вай андар паси деворе аст, мешунавад ва чунон ки хоҳад, ки вай бошад дар ғайбати вай, ў низ ҳамчунон бошад ва мудоҳанат накунад ва чун сухан гӯяд, бишунавад ва бо вай хилофу мунозара накунад ва сирри вай ҳеч ошкоро накунад, агарчи аз паси ваҳшат бувад, ки лаимтабъӣ бошад ва забон аз аҳлу фарзанду асбоби вай кӯтоҳ дорад ва агар он айб бад-он бувад ки дар ҳаққи ту тақсире карда бошад, авлотар фаропӯшидан бувад ва нодониста ангоштан, ба шарти он ки дил мутағайири нашавад дар дӯстӣ, агар мутағайири хоҳад шуд, итоб кардан

дар сир авлотар аз қатиат ва қатиат беҳтар аз вақиату забон дароз кардан [177,489]. Ва бояд донист, ки ҳар ки касеро пеши ту бад гүяд, туро низ пеши дигаре бад гүяд, аз вай дур бояд буд ва вайро дурӯғзан бояд дошт ва дар хабар аст, ки чун азизи қавме ба наздики шумо ояд, вайро азиз доред [177,499]. Ва бибояд донист, ки мақсуд он аст, ки мизоч муътадил бувад: на ба гармӣ майл дорад ва на ба сардӣ [178,18]. Ва агар гӯянд: бихӯр – ва донад, ки аз дил намегӯянд, ҳам нахӯрад, ки нашояд, валокин тааллufe кунад ва ба талаттуф даст бидорад [177,370]. Чун сухане бишунавад, ки дар вай ҳадиси итобу қабул ва васлу ҳаҷру курбу буъд ва ризову сухт ва умеду навмедин ва амну ҳавф ва вафо ба аҳду бадаҳдӣ ва шодии висолу андуҳи фироқ бувад ва он чи бад-ин монад, бар аҳволи худ танзил кунад ва он чи дар ботини вай бошад, афрӯхтан гирад ва аҳволи муҳталиф бар вай падид ояд, вайро андар он андешаҳои муҳталиф афтад [177,570]. Ҷаҳди он кун, ки дили худро бозҷӯй ва аз миёни машғалаи дунё берун орӣ ва вайро ба камоли хеш бирасонӣ, ки шарафу иззи вай дар он ҷаҳон пайдо ҳоҳад омад, ки шодие бинад бе андуҳ ва бакое бинад бе фано ва қудрате бе аҷз ва маърифате бе шубҳат ва ҷамоли Ҳазрате бе қудурат [177,127]. Аммо дар баъзе ҳабарҳо ҳаст, ки ҷашми зоҳир колбади ҷашми ботин аст [177, 541]. Пас ҳар чи оғарида, аз ранҷу беморию дарвешию ҷаҳлу аҷз – ҳама адл аст ва зулм худ аз Вай мумкин нест, ки зулм он бошад, ки дар мамлакати дигаре тасарруф кунад ва аз Вай тасарруф кардан дар мамлакати дигаре раво набувад ва мумкин набувад, ки бо Вай молике дигар муҳол бувад, чи ҳар чи ҳасту буду тавонад буд ва ҳар ки ҳасту буду тавонад буд, ҳама мамлуканд ва молик Вай асту бас [177,212-213]. Аммо музди вакили қозӣ ҳалол бувад, ба шарти он ки вакилии касе накунад, ки донад, ки мубтил аст, балки бояд, ки вакили қозии муҳик бошад, ки донад, ки ҳақ аст ё надонад, ки мубтил аст, ба шарти он ки дурӯғ нагӯяд ва талбис накунад ва қасди пӯшидани ҳақ накунад, балки қасди дафъи ботил кунад [177,420].

Дар доираи антонимҳои маънӣ одатан маъноҳои чудогонаи як калима ба ҳам зид мешаванд. Масалан, калимаи **кашанг** ба маъни **зебо ва дурушт, сазо** ба маъни **сазовор ва ҷазо** меояд, ки инро ҷумлаҳои зер баёнгаранд: Чун он мизоҷ аз вай ботил шавад ба галабаи ҳарорат ё бурудат ё сабабе дигар, шоиста набошад қабули он осорро чун оинае, ки то рӯи вай росту **басазо** бошад, суратҳо қабул мекунад аз ҳар чи сурат дорад ва чун дурушт шавад ва зангор вайро бихӯрад, он сурат қабул накунад, на аз он сабаб, ки суратҳо ҳалок шуд ё ғоиб шуд, лекин шоистагии вай қабули онро ботил шуд ва бидонад, ки мамлакат чунон **зебо** ва батадбир кардааст, ки ҳеч кас зоеъ намонад, магар ба нодир ва он аз он бошад ки хайрати вай дар он бувад [178,326].

Дар забони форсии тоҷикӣ чунин ҷуфти калимаҳои антонимиро метавон ҷудо намуд: **бар** (р) – **бахр**; **суд** – **зиён**; **андак** – **бисёр**, **хурд** – **бузург**, **гармо** – **сармо**, **нек** – **бад**; **нишеб** – **фароз**; **дуруст** – **бемор**; **ноком** – **комёб**; **боз** – **баста**; **наздик** – **дур**; **айнӣ** – **зехнӣ**; **андух** – **шодӣ**; **анҷом** – **оғоз**; **бад** – **хуб**; **бадаҳлоқ** – **хушаҳлоқ**; **хушбаҳт** – **бадбаҳт**; **хушбаҳтона** – **бадбаҳтона**; **бадбин** – **хушбин**; **ҷавон** – **пир**; **баромадан** – **даромадан**; **боло** – **поён**; **боҳтан** – **бурдан**; **вазнин** – **сабук**; **вайрон** – **обод** ва монанди инҳо.

Аз пажуҳиш маълум гардид, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дар «Кимиёи саодат» шаклҳои инкории калимаҳоро низ кор фармудааст. Чунончи: Пас чун аз назораи аҷоиби **бар** фориғ шудӣ, ба аҷоиби **бахр** шав, ки ҷондон ки дарё аз замин беш аст, аҷоиби вай беш аст [178,508]. Ҳеч ҷиз – аз **андаку бисёр, хурду бузург** ва хайру шар ва тоату маъсият ва қуфру имон ва **суду зиён** ва зиёдату нуқсон ва ранҷу роҳат ва **беморию тандурустӣ** наравад, илло ба тақдири машиати Вай ва ба қазову ҳукми Вай [177,211]. Ва аммо дар ин ҷаҳон шарафи вай бад-он аст, ки вайро истеъдоду шоистагии он аст, ки бад-он иззу шарафи ҳақиқӣ расад, вагарна аз вай ноқистару бечоратар имрӯз кист, ки асири гуруснагиу ташнагиву **гармою сармову** bemoriю дарду андуҳ ва ранҷу ҳашму оз аст

ва ҳар чи вайро дар он роҳат асту лаззат, зиёнкори вай аст ва ҳар чи вайро манфиат кунад, бо талхию ранҷ аст [177,127].

Дар забони форсии тоҷикӣ яке аз роҳҳои маъмули соҳтани калимаҳои зидмаъно ҳамроҳ кардани префикс ба ҳисоб меравад. Дар ин самт асосан префиксҳои **но-**, **бе-**, **на-** истифода карда мешаванд, ки ба асоси соҳта ҳамроҳ карда мешаванд ва маъни мухолифро тавлид менамоянд. Масалан, **дорад** – **надорад**, **шавад** – **нашавад**, **ҳоҳад** – **наҳоҳад**, **тарс** – **нотарс**, **карда** – **нокарда**; **ғайрат** – **бегайрат**, **шоиста** – **ношоиста**, **кас** – **нокас** ва ғайраҳо. Мисол: Ва Саҳли Тустарӣ гӯяд: Ҳеч кас ба ҳақиқати имон нарасад, илло ба ҷаҳор ҷиз: ҳама фароиз бигузорад ба шарту суннат ва ҳалол ҳӯрад ба шаръу вараъ ва ҳамаи **ношоистҳо** даст бидорад ба зоҳирӯ ботин ва ҳам бар ин сабр кунад, то марг [177,448]. Ин аст дараҷоти вараъ ва камтар аз он набошад, ки боре бишунавӣ ва худро бидонӣ ва **нокасии** худро бишиносӣ ва агар ҳоҳӣ, ки дар дараҷаи аввал, ки он дараҷаи вараи удули мусулмонон аст, бошӣ, то номи фисқ аз ту биафтад, аз он очиз оӣ ва чун кор фаро ҳадис расад, даҳон фароҳ боз кунӣ ва сухан ҳама аз малакут гӯй ва аз сухани зоҳир, ки дар илми шариат аст, нанг дорӣ, балки ҳоҳӣ, ки ҳама томоту суханҳои баланд гӯй [177,455]. Қисми шашум он ки касе, ки бо вай аломати зулм **набинӣ**, валекин аломати фисқ бинӣ, чунон ки дебое пӯшаду соҳти базар дорад ва донӣ, ки шароб ҳӯраду дар занони номаҳрам нигарад, дуруст он аст, ки аз моли вай ҳазар набояд кард, ки ин молро ҳаром **нагардонад**, беш аз он **набувад**, ки гӯянд [177,458].

Таҳлили матни асари мазкур нишон медиҳад, ки маъни мукобилро муаллиф дар мисолҳои фавқ танҳо як вариандро корбаст намуда, дар ин раванд на бо ҳамроҳ кардани префикси **но-** ба асоси калима, балки бо ҳамроҳ кардани префикси **на-** ба феъли ёрирасон ифода намудааст. Чунин мисолҳо дар асар ба назар расид: Ва бисёре аз уламо гуфтаанд: Касеро, ки узре набошаду намоз танҳо кунад, **дуруст набошад** [177,258].

Ҳамин тариқ, дар «Кимиёи саодат» калимаҳои зидмаъно ба таври муассиру ҷаззоб ва вобаста ба мундариҷаи асар истифода шудаанд. Бо истифода аз ин қабати лексикӣ мутафаккир аҳкоми шариатҳоро барои як муслими порсо ёдрас намуда, поку ҳаром ҷурми кабира ва заиф, ростӣ ва парҳезкорӣ, шар ва хайр аз назари дини мубини ислом нишон додааст.

НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ ХУЛОСА

Мусаллам аст, ки таҳқиқу таҳлили осори ниёгон рисолати басо бузургу арзишманд ба шумор меравад ва ин нукта маҳсусан дар даврони истиқоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон эътибори хоссаро қасб кардааст. Аз ин рӯ, ошкор намудани маҳсусиятҳои осори Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ барои баҳши вожашиносӣ хеле муҳиму арзишманд арзёбӣ мегардад, зеро бо истифода аз маводи он мақому манзалати забони тоҷикӣ дар даврони моқабл муайян мегардад. Дар ин раванд таҳқиқу баррасии ҳусусиятҳои луғавии «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ мубрам мебошад.

Дар асари мазкур муаллиф дар баробари қалимаҳои аслӣ, қалимаҳои арабӣ, туркӣ ва юнониро истифода кардааст. Аз таҳқиқу баррасии ҳусусиятҳои лексикӣ-семантиկӣ ва маъноии қалимаҳо дар «Кимиёи саодат» метавон чунин хулоса ва натиҷагирий намуд:

1. Услуб ва забони «Кимиёи саодат» сода ва равон буда, ба фаҳми толибилмон наздик аст. Мутафаккир зимни нигориши китоб кӯшидааст, онро бо забони равони форсии тоҷикӣ китобат намояд. Эҷодиёти ин адиби нуқтасанҷу нозукбин ба мо имкон медиҳад, ки аз хазинаи қадимаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ бештар огоҳ шавем. Осоре, ки соҳибсухан ба он дастёб шудааст, ба масъалаи тарбияи инсон баҳшидашуда, дар он бо истифода аз вожагони аслӣ ва иқтибосӣ маъниҳои борики диқиқ, ифодаҳои тозаву нозук истеъмол шудааст, ки аз услуби дилнишин ва суханони таъсирбахши ў гувоҳӣ медиҳад. Ҳамзамон таъсирбахш шудани сухани ў ба гуногунмавзӯ будани осораш рабт дорад. Аз ин рӯ, тарзи баёнаш фасех буда, дар он фасоҳати сухан ва салосати он барҷаста эҳсос мешавад. Равиши эҷоди Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ аз муваффақиятҳои фикрии ў дар замони гузашта буда, дар он ғояҳои ахлоқии инсонӣ таҷассум меёбанд. Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ҳамеша таъкид менамояд, ки асари ў ба

мусалмонони порсо ва тақводор нигаронида шудааст. Маҳз фалсафӣ ва динӣ будани асар истифодаи васеи иқтибосҳои арабӣ, ё баръакс тарҷумаи ин иқтибосҳо, инчунин далоили қотеъро аз муаллиф тақозо намудааст. Ин асар барои мусулмонони одӣ эҷод шудааст, ки ҳанӯз ба нозукиҳои динӣ фуру нарафтаанд ва ба ҳаёти ҳаррӯзай худ машғуланд. Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ барои чунин мусулмонон китоберо ироа менамояд, ки ба забони ноби форсии тоҷикӣ навишта шудааст, ки онро метавон ба адабиёти илмӣ-оммавӣ ворид намуд.

2. Дар асар микдори муайяни калимаҳои иқтибосӣ корбаст шудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки калимаҳои иқтибосӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи қавӣ дошта, мавҷудияти онҳо ба ҳодисаҳои таърихӣ рабт дорад.

Корбурди калимаҳои иқтибосӣ дар қатори вожаҳои аслӣ ҷойгоҳи маҳсусро дар «Кимиёи саодат» қасб намудааст, қисми зиёдашонро мағҳумҳои муҳимми ҳаётӣ ташкил додаанд ва дар забони имрӯза ҳусусияти умумистеъмолӣ доранд. Муаллиф барои ғановатманд кардани асар ва талаби услуби баён калимаҳои арабӣ, юнонӣ ва туркиро, ки дар он давра дар байни мардум густариш ёфта буданд, истифода кардааст. Мақсади асосии муаллиф аз он иборат буд, ки навиштаҳои ў барои ҳамаи хонандагон фаҳмо бошад, зоро «Кимиёи саодат», дар замоне навишта шудааст, ки эҷоди асарҳо бо забони арабӣ ба расмият даромада буд.

«Кимиёи саодат» ба забони форсии тоҷикӣ навишта шуда бошад ҳам, дар он калимаҳои арабӣ фаровон истифода шудаанд. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асар афзалият пайдо намуда, дар шакл ва маънои аслӣ, бо тағйироти фонетикӣ, бо дигаргунҳои семантиկӣ истифода шудаанд. Илова барин унсурҳои алоҳидаи забони арабӣ дар соҳтани калимаҳои нав фаъоланд. Ба хотири оммафаҳмӣ шудани асар Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ кӯшидааст, бештар калимаҳои аслиро истифода кунад. Аммо ин маънои онро надорад, ки Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ

дар асар танҳо бо корбурди қалимаҳои аслӣ қаноат кардааст. Ба андешаи мо, корбурди бахши аъзами қалимаҳои арабӣ ва юнониву туркӣ, дар баъзе ҳолат фаҳмиши онро барои хонандай имрӯза мураккаб кардааст.

3. Ҳар забон, аз ҷумла забони форсии тоҷикӣ дорои қалимаҳои бунёдӣ мебошад, ки бо ҳусусиятҳои лексикӣ, фонетикӣ ва грамматикӣ аз вожаҳои иқтибосӣ фарқ мекунанд. Қалимаҳои аслӣ аз замонҳои қадим дар забон вучуд дошта, ҳамчун пойгоҳи мавҷудият ва рушди забон баромад менамоянд. Аз таҳлилҳо муайян шуд, ки аксар қалимаҳои бунёдӣ дар «Кимиёи саодат» истифода шудаанд. Дар радифи онҳо дар баъзе ҳолатҳо қалимаҳои арабӣ, юнонӣ ва туркӣ корбаст шудаанд, ки ин аз имкони маъниофарӣ ва маҳорати сухандониву сухансанции Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ дарак медиҳад. Бо назардошти замони навишта шудани асар, метавон ҳулоса кард, ки қалимаҳои иқтибосии арабӣ асосан дар ҳолатҳои зарурӣ барои инъикоси барҷастаи вазъият истифода шудаанд.

4. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба миён омадани ҳодисаҳои муҳталифи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба забон ва таркибии луғавии он таъсири муайян мерасонанд. Дар натиҷа, қалима ва ибораҳои алоҳида ба забони муайян иқтибос мешаванд. Ин раванд ба таври мунтазам амалӣ мегардад. Дар мадди аввал қалимаҳои иқтибосӣ дар нутқи гуфтугӯйӣ пайдо шуда, сипас ҳусусияти умуниистеъмолиро қасб менамояд ва вориди забони адабӣ мешаванд. Раванди ворид гардидани вожаҳои арабӣ, туркову юнонӣ маҳз ба таъсири як қатор омилҳои дохилӣ ва берунаи рушд ва такмили нутқ вобаста аст. Корбурди вожаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ ва юнонӣ дар «Кимиёи саодат» зиёд ба назар мерасанд, ки ҳар яки онҳо аз рӯйи мавзуъ дар соҳаҳои ҳаётан муҳим истифода гардидаанд. Ҳамзамон бархе аз қалимаҳои арабӣ, туркӣ ва юнонӣ дар «Кимиёи саодат» мувоғики таъсири қоидаҳои забони форсии дарӣ аз шакл ва маъни аслии худ дур гардидаанд.

5. Гурӯҳҳои мавзуӣ аз нуқтаи назари баромади таъриҳӣ ва аз назари рушди семантика ва имкониятҳои калимасозӣ нисбат ба дигар категорияҳои нутқ решашои таъриҳӣ дошта, дар он муошират нисбат ба истифодаи онҳо талаботи бузург пайдо мешавад. Дар масири таърих забони форсии тоҷикӣ дар доираи меъёрҳои худ рушд намуда, имконоти муфиди калимасозӣ, шаклҳои бунёди ибораҳо ва ҷумлаҳоро ба вучуд овардааст. Дар ин раванд як қатор калимаҳо ҳусусияти арҳаистиро қасб намуда, гурӯҳи дигар унсури фаъоли нутқ гардидаанд. Аз сӯйи дигар, вобаста ба таҳаввулоти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар забон калимаҳои нав пайдо мегардад, ки ин равандро метавон як ҳодисаи табии арзёбӣ намуд. Дар «Кимиёи саодат» гурӯҳҳои мавзуиро истилоҳоти соҳаҳои муҳталиф, аз қабили истилоҳоти сиёсӣ, динӣ, илмӣ, фалсафӣ ва тиббӣ ташкил медиҳанд. Метавон номгӯйи чунин соҳаҳоро идома дод, зеро ҳар яке аз соҳаҳо, ки дорои калимаҳои хос мебошанд, зиёданд. Таҳлили «Кимиёи саодат» нишон дод, ки дар асар истилоҳоти динӣ, фалсафӣ, илмӣ, сиёсӣ ва тиббӣ нисбат ба соири соҳаҳо бартарият доранд.

6. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ ба хотири муассирии асараш аз воситаҳои тасвири бадеӣ: муродифот, антонимҳо ва омонимҳо моҳирона истифода карда, корбурди ҳар яке аз ин воситаҳоро барои маъниофаринии тоза ба кор бурдааст. Ин навъи ҷаҳонро бо маҳсусиятҳои хоси худ ҳам дар услуби гуфтугӯйӣ ва ҳам дар услуби бадеӣ муҳим арзёбӣ шуда, тавассути онҳо гӯянда ва ё нависанда назари ҳешро муассири обрознок ифода менамояд. Аз ин рӯ, сермаъноии калимаҳо ё ки (полисемия) яке аз асосҳои унсурҳои фасоҳату возехии забон ба ҳисоб рафта, дар забонҳои гуногун нақши муайян доранд. Аксари забоншиносони муосир заминаҳои воқеӣ доштани сермаъноиро эътироф намуда, онро ҳодисаи ногузири забонӣ медонанд. Забоншиносон ин ҳодисаро як навъи маҳсуси ҳалли мухолифати байни захираҳои маҳдуди забон ва беинтиҳову бепоён будани маърифати инсонӣ баррасӣ

намудаанд. Дар ин раванд маъноҳои алоҳидаи калимаҳои сермаъноро метавон ба гурӯҳҳои аслӣ ва маҷозӣ чудо шаванд. Баррасӣ ва таҳлили ҳар як услуби тавлиди маъни нав ва муқоиса намудани моҳият ва хусусиятҳои он бо лексикаи таркиби «Кимиёи саодат» нишон дод, ки тамоми ин роҳу усулҳои ташаккули маъни дар калима ба таври гуногунрангу нотакрор ва ҷолибу муассир истифода шудаанд. Дар асар калимаҳои алоҳида бо маъноҳои гуногун истифода шуда, ба ин васила фасоҳати забони асарро таъмин намудаанд.

7. Муҳимтарин категорияи лексикӣ муродифот ба шумор меравад, зоро нависанда бештари имконро тавассути як мағҳум ба даст наоварда, балки аз силсилаи муродофоти ба он алоқаманд корбарӣ менамояд, ки ин гурез аз такори калима мебошад. Истифодаи муродифот дар асар аз он шаҳодат медиҳад, ки таркиби лугавии забони тоҷикӣ дар гузашта ҳам, ниҳоят бою рангин буда, корбурди онҳо аз маҳорати фавқулодаи Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ дарак медиҳад.

Манбаъҳои пайдоиши муродифот дар асар гуногун буда, ҳамаи онҳо дар мукаммалу ғанӣ гардонидани забони «Кимиёи саодат» хизмат менамоянд. Муродифоти лугавӣ шаклан гуногун буда, аз ҷиҳати маъни ба ҳам наздиқанд ва аз рӯйи обуранги бадеӣ, доира ва дараҷаи истеъмол тавофт доранд. Мавқеъҳои истифодабарӣ, вазъи эҳсосотӣ ва ҳамнишинии бомавриди ҳар як муродифоти лугавӣ арзиши хоссаи онҳоро ба вучуд меоварад, ки дар унсурҳои нотакори маъни калимаҳо ва дар ҷанбаҳои фарқунандай онҳо зоҳир мегардад. Дар «Кимиёи саодат» мувофиқи мазмун ва ҳолати эҳсосотӣ, яке аз калимаҳои силсилаи муродифӣ истифода гардидааст, ки ба мазмуну мундариҷаи умумии матн мувофиқат намуда, дарк ва фаҳмиши онро ба хонанда осон намудааст.

8. Омонимҳо низ яке аз категорияҳои муҳимми лексикӣ буда, вазифаи андеша кардан дар вақти дарки маъни вожаро ба вучуд меоваранд. Маҳз тавассути онҳо, ки маъноҳои фарқунанда доранд, таваҷҷуҳи хонанда ба матн дигар шуда, барои дарки маъни он ба

фарҳангу луғатномаҳо муроциат менамояд. Шарти асосии калимаҳои бо ҳам омоним ҷой надоштани робитаҳои мантиқӣ ва семантиқӣ маҳсуб мешавад. Омонимҳо дар низоми лугавии ҳар забон, падидаи маъмулӣ буда, дар ин ё он марҳилаи таърихӣ вобастагӣ ба вазъият ва қонуниятҳои дохилии забон пайдо мешаванд. Дар забони форсии тоҷикӣ ин падида ҳанӯз ба таври зарурӣ таҳқиқ ва баррасӣ нашудааст, ҳарчанд дар раванди баррасии масоили марбут ба истилоҳ ва истилоҳшиносӣ оид ба омонимҳо андешаи муҳаққиқон саҳеҳ ба назар мерасад. Таҳлили матни «Кимиёи саодат» нишон дод, ки дар он шаклҳо ва навъҳои гуногуни калимаҳои омонимӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

9. Маънои мухолиф ҳамчун яке аз воситаҳои муҳимми ифодаи самараноки фикру ақида баромад менамоянд. Антонимҳо ё маънои мухолиф яке аз муҳимтарин василаи андеша ба шумор рафта, дар натиҷаи муқобилгузорӣ ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти инсон муайяну муқаррар мегарданд. Муносибати мухолифи калимаҳо ва маънои онҳо, пеш аз ҳама, падидаи забонӣ ба ҳисоб меравад. Дар маъноҳои мухолифи калимаҳо алломатҳо ва хусусиятҳои муҳталифи ашёҳо, равандҳо ва падидаҳо ифода карда мешаванд. Дар «Кимиёи саодат» калимаҳои зидмаъно низ фаровон истифода шудаанд. Азбаски асар масоили баҳсбарангези фалсафӣ ва диниро баррасӣ мекунад, муаллиф ногузир ба мутазодҳои лугавӣ муроциат намудааст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚ:

Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқро метавон барои анҷоми силсилаи корҳои назариву амалӣ дар соҳаи забоншиносӣ истифода кард, ки тавсияҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд:

1. Дар заминаи таҳқиқот муайян гардид, ки то ба имрӯз ҷанбаҳои маъноии лугавии калимаҳо дар «Кимиёи саодат»-и Абуҳомид Муҳаммади Фаззолӣ ба таври дақиқ омӯхта нашудаанд. Диссертатсия

имкон медиҳад, ки дар ин замина таҳқиқотҳои мукаммал дар самти баррасии ҷанбаҳои маъноии таркиби луғавии асарҳои Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ ва ҳамасрони ўанҷом дода шавад.

2. Дар заминай маводи диссертатсия метавон рисолаҳои магистрӣ, докторӣ ва дигар корҳои илмиро анҷом дод.

3. Рисола ва натиҷаҳои таҳқиқот дар таҳия ва коркарди маводи таълимӣ аз фанҳои забоншиносӣ барои донишҷӯёни баҳши филология маводи нав медиҳад.

4. Даствардҳои назариву амалий ва роҳу равиши таҳлили вожагон ва истилоҳоти гуногун барои таҳияи луғат ва фарҳангҳои соҳавию тафсирӣ метавонанд истифода шаванд.

Таъкиди ин нукта бамаврид аст, ки истифодаи амалии даствардҳои диссертатсия дар баробари натиҷаҳои амалии худ боз барои бозгӯй намудани дигар маҳсусиятҳои забони осори классикон имконоти навро барои муҳаққиқони оянда фароҳам меорад.

ФЕҲРАСТИ МАНОБЕИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Адабиёти илмӣ

- [1]. Абдуқодиров, А. Маънои услубии антонимҳо дар ашъори М.Турсунзода / А. Абдуқодиров // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе: ДДПД, 1978. – С. 35-43.
- [2]. Алламуродова, М. Омонимҳо / М. Алламуродова // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (маҷмуаи илмӣ, ч. 2). – Душанбе: ДДОТ, 1992. – С. 45-54.
- [3]. Аминов, М. Баъзе ҳусусиятҳои услубии синонимҳои ҷуфт / М. Аминов // Мактаби советӣ, №3. – 1981. – С. 35-38.
- [4]. Аминов, С. Таҳлили лексикии калима / С. Аминов // Мактаби советӣ, №7. – 1990. – С. 26-28.
- [5]. Апресян, Ю.Д. Синонимия и синонимы / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкоznания, №3. – М., 1970. – С. 44-63.
- [6]. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 366 с.
- [7]. Арсенева, М.Т., Строева, Т.В., Хазанович, А.П., Многозначность и омонимия / М.Т. Арсенева, Т.В. Хазанович., А.П. Многозначность. – Л., 1966. – 328 с.
- [8]. Аҳадов, М. Мағҳуми маҷоз ва киноя дар лексикографияи тоҷик / М. Аҳадов // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1980. – С. 31-39.
- [9]. Баҳоуддин, Ҳ. Калимаҳои форсӣ дар Қуръони майд / Ҳуррамшоҳӣ Баҳоуддин // Ҷашмандоз, № 2. – 2001. – С. 3-4.
- [10]. Белкин, В.М. Арабская лексикология / В.М. Белкин – М.: Наука, 1975. – 200 с.
- [11]. Бердиева, Т. Тағйироти маънои калимаҳо дар забони тоҷикӣ / Т. Бердиева // Мактаби советӣ, № 10. – 1979. – С. 24-26.
- [12]. Бердиева, Т. Тарҳҳои бунёди истилоҳот дар забони тоҷикӣ / Т. Бердиева // Мактаби советӣ, №11. – 1980. – С. 22-24.
- [13]. Бердиева, Т. Иқтибос ва иқтибосшиносӣ / Т. Бердиева // Мактаби советӣ, №9. – 1985. – С. 18-21.

- [14]. Брагина, А.А. Синонимы в литературном языке / А.А. Брагина. – М., 1986. – 127 с.
- [15]. Бузургзода, Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1940. – 72 с.
- [16]. Булгакова, О.А. Полисемантическое слово как комплексная когнитивная структура / О.А. Булгакова // Вестник Кемеровского государственного университета, № 2. – 2010. – С. 93-95.
- [17]. Бурҳонова, Ҳ. Баъзе ҳусусиятҳои семантикии лексикаи соҳаи кулолӣ / Ҳ.Бурҳонова // Мактаби советӣ, № 11. – 1982. – С. 19-21.
- [18]. Воҳидов, А. Аз таърихи лугатшиносии тоҷику форс / А. Воҳидов. – Самарқанд, 1980. – 123 с.
- [19]. Введенская, А.А. Синонимические пары антонимов / А.А. Введенская // Русский язык в школе, №4. – 1969. – С.105-112.
- [20]. Гаффаров Р. Антонимичные слова и их стилистические особенности // Мактаби советӣ, 1972. – №2. – С.26-29.
- [21]. Головин, Б.Н. Введение в языкознание / Б.Н. Головин. –М.: Высшая школа, 1983. – 232 с.
- [22]. Грамматикаи забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
- [23]. Грюнебаум, Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600 – 1258) / Г.Э. Грюнебаум / Пер. с англ. – М., 1988. – 327 с.
- [24]. Грановская, Л. М. Русский литературный язык в конце XIX и XX вв. – М.: Элпиз, 2005. – С. 476.
- [25]. Гартман Н. Познание в свете онтологии // Западная философия. Итоги тысячелетия. – Екатеринбург, 1997.
- [26]. Гвоздарев, Ю.А. Лексика и фразеология современного русского языка. – Ростов / Ю.А. Гвоздарев. – Душанбе, 1989. – 184 с.
- [27]. Гулназарова, Ж.Б. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдураҳмони Ҷомӣ / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе: Шуҷоиён, 2011. –168 с.

- [28]. Faффоров, Р. Синонимҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо / Р. Faффоров // Мактаби советӣ, № 8. – 1971. – С. 25-30.
- [29]. Faффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо / Р. Faффаров // Мактаби советӣ, №2. – 1972. – С.26-29.
- [30]. Faффоров, Р. Хусусиятҳои услубии синонимҳо / Р. Faффаров // Мактаби советӣ, №6. – 1990. – С. 15-18.
- [31]. Faффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно / Р. Faффоров // Мактаби советӣ, № 8. – 1990. – С.16-18.
- [32]. Faфуров, Р. Элементҳои иқтибосии лексикаи туркӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ / Р. Faфуров // Мактаби советӣ, № 4. – 1973. – С. 20-23.
- [33]. Faфуров Р. Дар бораи яке аз роҳҳои бой гардидан таркиби луғавии забони тоҷик / Р. Faфуров // Мактаби советӣ, № 6. – 1987. – С. 13-17.
- [34]. Faфуров, Б. Тоҷикон. Ч. 1,2. / Б. Faфуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 624 с.
- [35]. Fозиев, М. Корбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ дар матбуоти тоҷикӣ / М. Fозиев. – Душанбе: Бебок, 2012. – 188 с.
- [36]. Давлатов, О. Омограф шудани исм бо феъл / О. Давлатов // Мактаби советӣ, № 11. – 1981. – С.15-18.
- [37]. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ / О. Давлатов // Мактаби советӣ, № 3. – 1988. – С. 10-17.
- [38]. Давлатов, О. Пайдоиши калимаҳои омонимӣ аз полисемия ва фарқияти омонимҳо аз полемисия / О. Давлатов // Мактаби советӣ, № 10. – 1991. – С. 13-18.
- [39]. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 326 с.
- [40]. Додихудоев, Р.Х., Гертсенберг Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Герценберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 216 с.

- [41]. Имомзода М.М. Национальная специфика языковой объективации концепта «семья» в лексико-фразеологической и паремиологической системах таджикского и китайского языков /М.М. Имомзода // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2017. – 189 с.
- [42]. Забони адабии ҳозираи тоҷик (лексикология, фонетика ва морфология). К. 1. – Душанбе: Инфон, 1973. – 445 с.
- [43]. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
- [44]. Звягинцев, В.А. Семасиология / В. А. Звягинцев. – М: Наука, 1957. – 322 с.
- [45]. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикий / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
- [46]. Зоҳидов, А. Калка ва баъзе масъалаҳои калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе, 1985.
- [47]. Кабиров, Ш. Синонимҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадаҳшон» / Ш. Кабиров // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1983. – С. 37; 83-85.
- [48]. Калинин, А. В. Лексика русского языка / В.А. Калинин. – М., 1978. – 231 с.
- [49]. Камолиддинов, Б. Ҳусусиятҳои услубии морфология и синтаксиси забони тоҷикий / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 126 с.
- [50]. Капранов, В.А. Фонетическая вариантность слов и синонимия / В.А. Капранов // Лексическая синонимия. – М., 1967. – С. 137-141.
- [51]. Капранов, В.А. Лексическая контаминация в таджикском языке / В.А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 71 с.
- [52]. Киреев, А.А. Об антонимах / А.А. Киреев // Русский язык в школе, № 3. – М., 1964. – С. 12-19.
- [53]. Кисляков, Н.А. Некоторые материалы по сельскохозяйственной терминологии у таджиков / Н.А. Кисляков // Советская этнография, № 3. – 1969. – С.118-126.

- [54]. Клюева, В.Н. Проблема антонимов / В.Н. Клюева // Учёные записки 1-го Московского госпединститута иностранных языков. Вып. 9. – М., 1964. – С. 44-69.
- [55]. Комлякова, С.Н. К вопросу о разграничении первичных и вторичных значений полисемичного английского глагола // Романско-германское языкознание, Вып. 9. – Минск смотры, 1979. – С.130-139.
- [56]. Комиссаров, В.Н. Проблема определения антонимов / В.Н. Комиссаров // Вопросы языкознания, № 2. – М., 1957. – С. 32-54.
- [57]. Курбанов, Х.Т. Религиозная лексика в чеченском языке. Автореф. дисс. канд. филол.наук / Х.Т.Курбанов. – М., 2007. – 24 с.
- [58]. Кузнецов, Э.В. Лексикология русского языка / Э.В Кузнецов. М., 1989. – 163 с.
- [59]. Қосимова, М.Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён / М.Н. Қосимова // Адаб, №1-3. – 1998. – С. 8-12.
- [60]. Қосимова, М.Н. Маънои шабоҳат ва воситаҳои ифодаи он дар ғазалиёти Шаҳриёр / М.Н. Қосимова // Соҳтор ва корбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Диловар, 1999. – С.32-41;53.
- [61]. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1 / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
- [62]. Қосимова, М.Н. Муҳтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
- [63]. Қосимова, М.Н. Маълумоти муҳтасар оид ба истилоҳоти лӯғавии классикии тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
- [64]. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / М.Н. Қосимова . – Душанбе, 2012. – 568 с.
- [65]. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои XI-XII. Ҷилди 2 / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2016. – 240 с.
- [66]. Маҷидов, Ҳ. Ифодаи мағҳум ва ном бо калима / Ҳ. Маҷидов // Маърифат, № 5-6. – 1997. – С.6-8.

- [67]. Мачидов, X. Сермаъноии лугавӣ / X. Мачидов // Маърифат, № 9-12. – 1997. – С.7-9.
- [68]. Мачидов, X. Синонимияи лугавӣ / X.Мачидов // Маърифат. № 5-6. – 1998. – С. 20-24.
- [69]. Мачидов, X. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо / X. Мачидов // Маърифат, № 1-2. – 1998. – С.10-13.
- [70]. Мачидов, X. Антонимҳои лугавӣ / X. Мачидов // Маърифат, № 1. – 1999. – С. 56-62.
- [71]. Мачидов, X. Антонимҳои лугавӣ / X. Мачидов // Маърифат, № 2. – 1999. – С. 9-11.
- [72]. Мачидов, X. Бозгашти калимаҳои сайёҳ / X. Мачидов // Илм ва ҳаёт, № 1. – 2000. – С.17-18.
- [73]. Мачидов, X. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Лугатшиносӣ / X. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.
- [74]. Максимов, В.И. Структура и членение слова / В.И. Максимов. – Л.: ЛГУ, 1977. – 168 с.
- [75]. Максимов, Л.Ю. Антонимия как один из показателей качественности прилагательных / Л.Ю. Максимов // Учёные записки Московского госпединститута. Т. 58. Вып. 8. –М., 1958. – С. 89-98.
- [76]. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н.Маъсумӣ. – Сталинобод: Наш.дав.тоҷ, 1959. – 296 с.
- [77]. Маъсуми Н. Очерки по развитии таджикского литературного языка. – Сталинобод: Тадж. гос. издат, 1959. – С. 59.
- [78]. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ – Душанбе, 1976. – 196 с.
- [79]. Маъсуми, Н. Избранные произведения. Том 2. Таджикское языкознание / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 296 с.
- [80]. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтаҳаб Ҷ. 2. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 456 с.

- [81]. Муминов, А. Полисемия ва антонимия / А. Муминов. // Маҷмуаи филологӣ. – Душанбе: УДТ, 1971. – С.72-76.
- [82]. Муминов, А. Полисемия дар забони тоҷикӣ (рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология) / А.Муминов. – Душанбе, 1972. – 152 с.
- [83]. Муминов, А. Полисемия и омонимия / А.Муминов // Вопросы таджикского языка (научный сборник). – Душанбе: ТГУ, 1975. – С. 268-274.
- [84]. Муруватов, Дж. Об отношении таджикского и узбекского языков (на тадж. яз.) / Дж. Муруватов // Вопросы таджикской диалектологии (научный сборник). Т. 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 258-274.
- [85]. Муслимов, Ҳ.Б. Вижагиҳои лугавӣ ва маънои осори Манучехри Домғонӣ / Ҳ.Б. Муслимов // Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология. – Душанбе, 2019. – 146 с.
- [86]. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии газалиёти Саноӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2001. – 127 с.
- [87]. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
- [88]. Муҳаммадиев, М. Основное и переносное значение слова. Краткие сведения об омонимах, антонимах и синонимах как лексических категорий / М. Муҳаммадиев // Научный сборник ТГУ. – Сталинобад, 1959. – С. 90-97.
- [89]. Муҳаммадиев, М. Маъни аслӣ ва маҷозии калима / М. Муҳаммадиев // Маҷмуаи илмии УДТ, XXVI, нашри 2, 1959. – С. 41-43.
- [90]. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: ТГУ, 1962. – 162 с.
- [91]. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 63 с.
- [92]. Муҳаммадиев, М. Тобишҳои услубии синонимҳо / М.Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, № 9. – 1972. – С. 14-17.

- [93]. Муҳаммадиев, М. Калима ва шаклҳои бо омоним монанд / М.Муҳаммадиев // Мактабт советӣ, № 11. – 1988. – С. 21-24.
- [94]. Муҳаммадиев, М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. // Мактаби советӣ, №4. – 1990. – С.22-25.
- [95]. Муҳаммадиев, М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
- [96]. Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексикаи «Шоҳнома» / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 138 с.
- [97]. Муъминов, А. Полисемия и омонимия / А. Муъминов // Вопросы языка и литературы (научный сборник, ч. 1-2). – Душанбе: ТГУ, 1975. – С. 156- 268.
- [98]. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот: андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот / С. Назарзода. – Душанбе, 2003. – 148 с.
- [99]. Назарзода, С. Ташакқули истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсии забони тоҷикӣ дар асри XX / С. Назарзода. – Душанбе, 2004. – 303 с.
- [100]. Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. – Душанбе: Матбуот, 2004. – С. 33.
- [101]. Ниёзӣ, Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашриёти АН Тадж. ССР, 1954. – 48 с.
- [102]. Ниёзмуҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтаҳаб / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 387 с.
- [103]. Новиков, А.Л. Антонимы в русском языке / А.Л. Новиков. – М.: Наука, 1973. – 290 с.
- [104]. Нуров, П. Истилоҳшиносӣ (воситаи илмии таълимӣ) / Пирмаҳмад Н. – Душанбе, 2018. – 133 с.
- [105]. Насруллоев, М. Иқтибосоти арабӣ дар осори мансури Убайди Зоконӣ / М. Насруллоев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 182 с.
- [106]. Попова А.Р. Изоморфные черты развития полисемии, словообразовательных и фразеообразовательных возможностей лексемы как

- векторов реализации ее креативного потенциала // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки, № 2 (46). – 2012. – С.179- 187.
- [107]. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. Т. 1-2. –М., 1958. – с.
- [108]. Растворгугева, В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В.С. Растворгугева. – М.: Наука, 1964. – 151 с.
- [109]. Растворгугева, В.С., Керимова, А.А. Система таджикского глагола / В.С. Растворгугева, А.А. Керимова. – М.: Наука, 1964. – 292 с.
- [110]. Рауфов, Х.С. Айни и развитие лексики таджикского литературного языка / Х. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 47 с.
- [111]. Реформатский, А.А. Вопросы грамматического строя / А.А. Реформатский. – М., 1955. – С. 107-109.
- [112]. Рустамов, А. Монандӣ ва фарқияти омонимҳо аз полисемия / А.Рустамов. // Масъалаҳои забоншиносӣ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 46-53.
- [113]. Рустамов, А. Изменение семантики слова и возникновение новых омонимов / А. Рустамов // Таджикское языкознание (учебный сборник). – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 274-281.
- [114]. Рустамов, М. Таджикская грамматическая терминология / М. Рустамов. –Душанбе: Дониш, 1972. –124 с.
- [115]. Рустамов, Ш. Имя существительное (грамматические категории, словообразования и место имён существительных среди частей речи) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981.
- [116]. Сабзаев, С.М. Инкишофи маънои баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С.М. Сабзаев. // Мактаби советӣ, №2. – 1979. – С.14–16; 112.
- [117]. Сабзаев, С. М. Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С.М. Сабзаев // Мактаби советӣ, №12. – 1979. – С. 34-38, 113.
- [118]. Сабзаев, С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С.М. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – С.80;114.

- [119]. Сабзаев, С.М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикской-персидской прозы XI – XII вв.: Автореф. дис. докт. филол. наук. / С. М. Сабзаев. – Душанбе, 1996. – 42 с.
- [120]. Саломов, М. Муассирии сухан / М. Саломов. // Адаб, №1. – 1996. – С.15-24.
- [121]. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ / М.Саломов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 138 с.
- [122]. Саломов, М. Баъзе ҳусусиятҳои лӯғавӣ ва услубии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ / М. Саломов // Офтоби маърифат. Душанбе, 2007. – С.218-224.
- [123]. Саломов, М. Маҷоз дар забони шеър / М. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (нашри маҳсус бахшида ба Соли маориф ва фарҳанги техникӣ). – Душанбе: Сино, 2010. – С. 189-191.
- [124]. Саломов, М. Вижагиҳои савтӣ, маънайӣ ва маҷозиу фразеологии забони шеъри тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтаҳт, 2017. – 266 с.
- [125]. Саломов, М. Мавқеи семантикӣ калимаҳо дар соҳтори ифодаҳои маҷозӣ / М. Саломов // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2017. – С.56-69.
- [126]. Саломов, М. Вижагиҳои сермаъноии баъзе калимаҳо дар забони ғазал / М. Саломов // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2018. – С.68-74.
- [127]. Саломов М.К. Вижагиҳои забони ғазалиёти шаирони асрҳои XIV-XV (Таҳлили соҳтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию лӯғавӣ) /М.К. Саломов: Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология. – Душанбе, 2018. – 354 с.
- [128]. Сафаров, И. Лексикаи қасбӣ дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил / И.Сафаров // Мактаби советӣ, №8. – 1979. – С. 16-18.
- [129]. Сулаймонов, С. Формирование терминологии таджикской философии (на материале “Донишнома” Ибн Сины). – Душанбе, 1997. – 187 с.
- [130]. Султон, М.Х. Ташаккул ва такомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ / М.Х. Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.

- [131]. Стеблин-Каменский И.М. Очерки по истории лексики памирских языков. Названия культурных растений. – М.: Наука, 1982. – 166 с.
- [132]. Талбакова, X. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ // Маъсалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 1990. – С. 46-50.
- [133]. Тоҳирова, К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (материалҳо) / К. Тоҳирова. – Душанбе: Доғиш, 1967. – 80 с.
- [134]. Уфимцева, А.А. Слова в лексико-семантической системе языка / А.А. Уфимцева. – М.: Просвещение, 1985. – С. 88-184.
- [135]. Фазылов, М. Изобразительные слова в таджикском языке / М.Фазылов. Труды. АН Таджикской ССР. Т. 87. – Сталинабад, 1958. – 188 с.
- [136]. Хамирова А.Р. Семантический аспект цветообозначений в русском языке // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2012. Вып. 11. – С. 320-327.
- [137]. Хоҷаев, Д. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2003. – 109 с.
- [138]. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ кӯҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе, Шуҷоиён, 2011. – 230 с.
- [139]. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д.Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
- [140]. Хоҷаев, Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2017. – 303 с.
- [141]. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) / С. Ҳалимов. – Душанбе: ДДТ, 1979. – 216 с.
- [142]. Ҳалимов, С., Шукрова, К. Забони муосири тоҷик / С. Ҳалимов, К. Шукрова. – Душанбе: ТГУ, 1979. – 96 с.
- [143]. Ширинбонуи, И. Дафтари ишқ / Исматуллоҳ Ш. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 144 с.
- [144]. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 11;118.

- [145]. Шарофов, Н. Калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар забони адабии тоҷик / Н. Шарофов. – Душанбе, 1972. – С. 162.
- [146]. Шарофов, Н. Профессионально-ремесленническая лексика таджикского языка / Н. Шарофов // Вопросы языкознания (научный сборник. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 56-60.
- [147]. Шаропов, Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1988. – 134 с.
- [148]. Шмелёв, Д.Н. Проблема семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелёв. – М., 1973. – 280 с.
- [149]. Шмелёв, Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Д.Н. Шмелёв. – М.: Просвещение, 1977. – 334 с.
- [150]. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л., 1974. – 325 с.
- [151]. Шарифова, Ф. Ҳусусиятҳои вожагонии «Қашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳуҷвирий / Ф. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 140 с.
- [152]. Юсуфов, Х. Употребление народно-разговорных узбекских слов в произведениях С. Айни / Х. Юсуфов // Научный сборник Кулябского государственного педагогического института им. Рудаки. – Куляб, 1969. – С. 146-149.
- [153]. Яхъяева, З.Б. Функционально-семантические поле религиозной лексики кумыкского языка // Вестник Северного федерального университета, № 4. – 2010. – С. 91-95.

2. Фарҳанг ва лугатнома

- [154]. Асадии, Тӯсӣ. Лугати фурс / Т. Асадӣ. – Техрон, 1336. – 211 с.
- [155]. Арзуманов, С.Д., Аҳори, Ҳ.А., Бегбуди, М. и др. Русско-таджикский словарь / С.Д. Арзуманов, Ҳ.А. Аҳори М. Бегбуди и др. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
- [156]. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

- [157]. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ / Ш. Кабиров – Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
- [158]. Капранов, В.А., Николаев, И.Л. Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии синонимҳо / В.А. Капранов, И.Л. Николаев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 368 с.
- [159]. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ / Ш. Кабиров. – Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
- [160]. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М.Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
- [161]. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ / Муин Муҳаммад. – Техрон. Ҷ. 1. – 1996. – 1472 с.
- [162]. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ /Муин Муҳаммад. –Техрон. Ҷ. 2. – 1996. – 2274 с.
- [163]. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ /Муин Муҳаммад. – Техрон. Ҷ. 3. – 1996. – 4240 с.
- [164]. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ / Муин Муҳаммад. – Техрон, Ҷ. 4. 1996. – 5276 с.
- [165]. Муҳаммад, F. Ғиёс-ул-луғот (иборат аз се ҷилд) / F. Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, ҷилди 1. – 1988. – 480 с.
- [166]. Муҳаммад, F. Ғиёс-ул-луғот (иборат аз се ҷилд) / F. Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, ҷилди 2. – 1988. – 416 с.
- [167]. Муҳаммадхусайн, Б. Бурҳони Қотеъ (ҷилди 3) / Б.Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 2014. – 400 с.
- [168]. Назарзода, С., Сангинов, А., Каримов, С., Султон, М.Ҳ. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд) Ҷ. 1 (А – Н) / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – 950 с.
- [169]. Назарзода, С., Сангинов, А., Каримов, С., Султон, М.Ҳ. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд) Ҷ. 2 (О – Я) / Зери таҳрири

С.Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон. – Душанбе, 2008. – 945 с.

[170]. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 544 с.

[171]. Талбакова, X. Лугати антонимҳои забони адабии тоҷик / X.Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.

[172]. Ҳофиз, Ӯ. Тӯхфат-ул-аҳбоб ё «Фарҳанги Ҳофизи Ӯбахӣ» / Ӯ. Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

[173]. Ҳусейнов, X., Шукрова, К. Лугати терминҳои забоншиносӣ / X.Ҳусейнов, К. Шукрова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.

[174]. Шукров, М.Ш., Капранов, В.А., Ҳошим, Р., Маъсумӣ, Н.А. Фарҳанги забони тоҷикӣ (иборат аз ду ҷилд). Ҷ. 1. (А – О) / Зери таҳрири М.Ш. Шукров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

[175]. Шукров, М.Ш., Капранов, В.А., Ҳошим, Р., Маъсумӣ, Н.А. Фарҳанги забони тоҷикӣ (иборат аз ду ҷилд). Ҷ. 2. (П – Ч) / Зери таҳрири М.Ш. Шукров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

[176]. Шарипов, В. Лугати калимаҳои русӣ – интернатсионалиӣ / В.Шарипов. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – 376 с.

3. Маъхаз

[177]. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ. Кимиёи саодат. – Ҷилди аввал. – Душанбе: Эр-граф, 2008. – 670 с.

[178]. Абуҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ. Кимиёи саодат. – Ҷилди дуввум. – Душанбе: Эр-граф, 2008. – 666 с.

[179]. Абуҳамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. – М., 1980. – С. 74.

[180]. Ҳисматулин, А.А. Сочинения имама ал-Газали. – СПб., Петербургское востоковедение; М.: Садра, 2017. – 254 с.

[181]. Хисматулина, А.А. Ал-Газали Мухаммад Абу Хамид «Кимија-ийи са‘адат» (Эликсир счастья). Т. 1: Унваны 1– 4. Рукн 1. – Пер. сперс. ивступ. ст. А.А. Хисматулина. – СПб.; Казань: Петербургское Востоковедение, 2018. – С.13-14; 17-18.

[182]. Ҳақиқат Абд ар-Рафī. История иранского мистицизма им истиковот Байазила Вистамидо Нур-Али-шаха Гунабади. – Тегеран. – 412 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Муҳтавои асосии диссертатсия дар таълифоти зерини муаллиф, ки дар маҷаллаҳои шомили феҳристи Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос ёфтааст:

[1-М] Раҳмоналиев, Ҷ.Х. Эҷод ва самари умри Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – №2, 2020. – С.220-225.

[2-М] Раҳмоналиев, Ҷ.Х. Вижагиҳои асосии қалимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – №8, 2020. – С.96-98.

[3-М] Раҳмоналиев, Ҷ.Х. Оид ба мақом ва вазифаи истилоҳ дар забон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – №2 (91), 2021. – С. 60-64.

[4-М] Раҳмоналиев, Ҷ.Х. Корбурди вожаҳои иқтибосии арабӣ дар «Кимиёи саодат»-и Муҳаммад Ғаззолӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – №3 (92), 2021. – С. 80-83.

[5-М] Муҳторов, З., Раҳмоналиев Ҷ.Х. Забон ва услуби баён дар «Кимиёи саодат»-и Муҳаммад Ғаззолӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – №1, 2022. – С. 12-17.